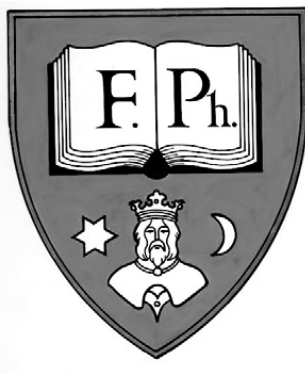

Tehetséggondozó
Műhely Füzetek 2.

Egyenlőtlen utakon

Szerkesztette:
Barna László
Fekete Sándor
Kegyesné Szekeres Erika
Major Ágnes

Miskolci Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Tudományos Diákköri Tanács
2014

Szerkesztők:

Barna László
Kegyesné Szekeres Erika
Fekete Sándor
Major Ágnes

Technikai szerkesztő:
Illés Lászlóné

Készült az NTP-TDK-13-0046 pályázat támogatásával.

ISBN 978-963-358-055-4

A kiadásért felelős
a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Karának
Tudományos Diákköri Tanácsa

Készítette:
Miskolci Egyetem
Sokszorosító Üzem
BTK.2014-334.ME.

TARTALOM

ELŐSZÓ.....	5
BUDAI TÍMEA A magyar jelnyelv sztenderdizációjának hatása a siket közösség életére.....	7
FEKETE SÁNDOR Feminista diskurzusok a modern politikai filozófiákban	17
FEKETÉNÉ PÁL ENIKŐ A politikusnők helyzete Magyarországon a rendszerváltozástól 2006-ig.....	31
HANGÁCSI ZSUZSANNA A romák és a média kapcsolata Magyarországon	44
HAVASI VIRÁG A Miskolci Egyetem hátrányos helyzetű hallgatóinak komplex szociológiai vizsgálata	50
JUHÁSZ VALÉRIA Esélyegyenlőség az oktatásban: az inkluzív oktatási rendszer a párbeszéd iskolája	69
KARLOVITZ JÁNOS TIBOR Akadályozott hallgatók a felsőoktatásban?.....	85
KEGYESNÉ SZEKERES ERIKA Esélyegyenlőség és nyelvhasználat	94
MÁZOR PETRONELLA Nők a politikában – a női kvóta kérdései	106
MURÁNYI EVELIN A nők iskolázottságának hatása a női szerepekre.....	116
ŐRSI BENCE–SÜTŐ DÁVID PELÉ Gyötrelme vagy boldogság? Miskolcon és környékén élő fogyatékos gyermekek élete szülői szemmel.....	125
TÓTH KINGA A szlovákiai magyarok médiahasználata az Európai Társadalmak Összehasonlító Vizsgálata (ESS) tükrében.....	139
TÓTHNÉ HUNYADI ANNA Ki marad a végén? A fiatalok elvándorlásának okai.....	147
ZÁRSZÓ HELYETT NÉHÁNY SZEMÉLYES GONDOLAT AZ ESÉLYEGYENLŐSÉGRŐL KAULICS BOGLÁRKA Esélyegyenlőség és ami mögötte van	157

ELŐSZÓ

Egyenlőtlen utakon Hallgatók és mentorok az esélyegyenlőségről

Az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. törvény alapelvei szinten rögzíti, hogy minden ember elidegeníthetetlen joga, hogy egyenlő méltóságú személyként élhessen, semmilyen módon hátrányos megkülönböztetés ne érhesse. A Miskolci Egyetem Esélyegyenlőségi Tervében is ez az alapelv jut érvényre, mégpedig több szinten is.

1. Egyrészt a törvényben foglaltak érvényre juttatása érdekében a Miskolci Egyetemen is létrejött az *Esélyegyenlőségi Bizottság*, amelynek az a feladata, hogy koordinálja egyetemünk esélyegyenlőségi programjait, kutatásait és biztosítsa az esélyegyenlőség gyakorlatának szervezeti kereteit. Egyetemünkön az esélyegyenlőség gyakorlati megteremtését a *Fogyatékkal élő hallgatók előnyben részesítésével foglalkozó bizottság* is segíti. A fogyatékkal élő hallgatók jogainak biztosítása nemcsak kötelezettség, hanem küldetés is. A látássérült, hallássérült, mozgáskorlátozott vagy beszédnehézséggel élő egyetemistáink tanulmányainak előmozdítása közös érdekünk és feladatunk.

Az egyetem Szervezeti és Működési Szabályzata a nemzeti felsőoktatásról szóló 2011. évi CCIV. törvény rendelkezéseinek, valamint a 2006–2013-ig terjedő időszakra elfogadott Intézményfejlesztési Tervben foglaltaknak megfelelően szintén rögzíti az esélyegyenlőség terén elvégzendő feladatainkat. Ezek közül is kiemelendők:

- a nők és a férfiak közötti egyenlőtlenségek felszámolása,
- a nők és a férfiak arányos képviselete bizottságokban és testületekben,
- a megkülönböztetés formáinak és megnyilvánulásainak feltárása, valamint az ezek megszüntetéséhez szükséges intézkedések kidolgozása,
- a fogyatékkal élő hallgatók esélyegyenlőségének előmozdítása,
- bármilyen (nemzetiségi, vallási, szexuális stb.) kisebbségek, illetve hátrányos helyzetű csoportok esélyegyenlőségének figyelemmel kísérése, a szükséges intézkedések kezdeményezése.

2. A Bölcsészettudományi Kar oktatói és hallgatói kutatásaikkal szeretnének hozzájárulni a célkitűzések megvalósításához. Különösen fontos kiemelni, hogy az utóbbi években egyre több olyan tudományos diákköri dolgozat született, amelyek az esélyegyenlőség témaköreit, például a női kvóta kérdését, a nők és a férfiak munkaerőpiaci és elhelyezkedési lehetőségeit, a roma fiatalok továbbtanulási esélyeit és a fogyatékkal élő embertársaink szociokulturális helyzetét járják körül. Ez a tendencia a hallgatók és mentoraik, témavezetőik érdeklődését mutatja, és azt, hogy fontos, mindenkit érintő témáról van szó.

A téma iránti érdeklődés megmutatkozott azokon a rendezvényeken, előadásokon és tréningfoglalkozásokon is, amelyeket 2014 tavaszán a Nemzeti Tehetségprogram támogatásával valósíthattunk meg. A programok keretében meghívott előadók és egyetemünk hallgatói mutatták be kutatási eredményeiket, amelyek a pedagógia, a nyelvészet, a gazdaságtudomány, a szociológiai, a kulturális antropológiai és a kisebbségtudományok szemszögéből közelítették meg az esélyegyenlőség elméleti és gyakorlati problémáit.

Kötetünkben azokból az empirikus munkákból közlünk válogatást, amelyek nemcsak azt bizonyítják a hallgatók és a mentorok tollából, hogy egyenlőtlen utakon járunk, hanem azt is megmutatják, hogy milyen módszerek és gyakorlatok segítségével járhatjuk be az egyenlőség közös útjait. Szó lesz a nők és a férfiak közötti egyenlőtlenségekről, a roma fiatalok nehézségeiről, a nyelvhasználatban is megnyilvánuló megkülönböztetésről, a látható és a láthatatlan segítő kezekről, akik kiutat mutatnak a nehézségekből. Probléma van bőven, jó gyakorlat már ke-

vesebb akad. Kötetünk elsősorban a megkülönböztetések gyakorlatát és az esélyegyenlőség társadalmi, nyelvi, etnikai és szociális aspektusú diskurzusait tárja fel, rámutatva, hogy mit tehetünk mi magunk is azért, hogy megvalósuljon az esélyegyenlőség. E célkitűzés teret engedett nemcsak az elméleti és a szigorúan tudományos értelemben vett kérdésfelvetéseknek, hanem a saját tapasztalatok bemutatásának is az oktatás, a kutatás, a hétköznapi élet és az esélyegyenlőségről való beszéd mód legkülönbözőbb aspektusaiból.

Néhány írás hangvétele az érintettség okán személyes, más esetben pedig – érthető módon – a megfigyelőnek, a kutatónak fel kellett adnia semleges pozícióját, és a látottak, a hallottak, a megtapasztaltak hatása alatt meg kellett szólaltatnia saját hangját is, és ki kellett mondani személyes véleményét is. Mi, a szerkesztők nem szerettük volna elfojtani ezeket a hangokat sem, hiszen ezek legalább olyan tanulságosak, mint amilyen beszédek a statisztikai adatok. Érintettségünket, megérintettségünket helyettünk öntötte szavakba utószó gyanánt tanítványunk, Kaulics Boglárka.

A szerkesztők

A magyar jelnyelv sztenderdizációjának hatása a siket közösség életére

„Végre megtaláltam a nyelv kulcsát és szerettem volna használni.
Olyan gyermekek, akik hallanak, a beszédet elsajátítják
minden nagyobb erőfeszítés nélkül.
Ők a mások ajkáról jövő szót játszi módon, röptében fogják el,
de a kis siket gyermek csak lassú léptekkel
s gyakran sok küzdelemmel jut eredményre.
Hanem az eredmény bámulatos.
amíg a szótól eljutunk a gondolatig.”¹
(Helen Keller)

Bevezetés

Már az ezredfordulót megelőző évtizedben felmerült a magyar jelnyelv sztenderdizációjának kérdése, amit elsősorban az oktatás, a jelnyelvi tolmácsolás és az infokommunikációs akadálymentesítés területein megfigyelhető problémák, olykor igen negatív és hátrányos helyzetek váltottak ki. A kezdeti vizsgálatok során tehát már megfigyelhető volt az egységes magyar jelnyelv igénye, szükségessége, s megkezdődtek a jelenlegi, aktuális jelnyelvi sztenderdizációs folyamat előzményeinek tekintett kutatások, kezdeményezések. A 2009. november 9-én elfogadott jelnyelvi törvényben foglaltak, illetőleg azok teljesítése és a közeli határidők együttesen eredményezték e folyamat megkezdését. A szakemberek szerint az egységes magyar jelnyelv elsősorban a siketek bilingvális oktatásának bevezetése miatt elengedhetetlen, amely hatással van a siket közösség tagjainak társadalmi integrációjára. Ahhoz azonban, hogy a kérdés fontosságát megértsük, ismernünk kell a siketek oktatásának történetét, a jelnyelvi tolmácsolás és az információhoz való egyenlő esélyű hozzáférés helyzetét az előzményektől kezdődően a 2009-ben elfogadott jelnyelvi törvényben foglaltakig.

Siketek az oktatásban

A most következő fejezetben szeretnék rávilágítani az oktatásban meglévő problémakörökre (az orális módszerre, a továbbtanulási lehetőségekre) és a nyelvészek álláspontjaira (a kétnyelvű oktatási modell előnyeire és nehézségeire). Utóbbit különösen fontosnak tartom, hiszen a 2009. évi törvényben meghatározott rendeletek szerint hallássérült gyermekek oktatása kizárólag bilingvális, illetve auditív-verbális módszer keretein belül történhet. Az ezeken a módszereken alapuló tantervek kidolgozása és alkalmazása azonban még várat magára, illetőleg most történik fejlesztésük, a törvény szerint azonban 2017 szeptemberétől kötelezővé válik alkalmazásuk az iskolákban.

A hazai gyógypedagógusok álláspontja szerint a hangzó magyar nyelv megtanítása nem iktatható ki a hallássérült gyerekek szocializációjából. Ezeknek a gyerekeknek a legtöbbje azonban önállóan csak egy bizonyos fokig és külső segítséggel is csak nagy erőfeszítések árán képes a beszéd, a beszéd percepciójának mechanizmusában részt venni.² A szocializáció szempontjából nagyon fontos kérdés, hogy melyik nyelven történik a folyamat, hiszen eltérő igény-

¹ KELLER 1997, 21.

² BAJOR 1999, 356

nyek mutatkoznak egy nagyothalló, egy súlyos fokban nagyothalló és egy siket személy esetében, ezért a

„hallássérülés foka szerint kellene dönteni a módszerekről, azaz arról, hogy a szocializáció, illetve a kognitív fejlődés – tehát a gondolkodásnak a kiépülése – melyik nyelven induljon be.”³

A nyelvészek és a hallássérültek is úgy látják, hogy a siketoktatást és a nagyothallók oktatását el kell választani, mivel a nagyothallók esetében inkább a szájról olvasási fejlődés az eredményesebb, míg egy siket gyermek számára a korai jelnyelv-elsajátítás és a jelnyelv iskolai használata segítené elő a fejlődést, a tanulást és a hangzó nyelv elsajátítását.⁴ A hallássérültek oktatása csak így lehet eredményes, de azt is figyelembe kell vennünk, hogy a siketeknek csak 10%-a születik siket szülők gyermekeként.⁵ A siketek 90%-a halló család gyermeke, így az ő esetükben a nyelvelsajátítás szempontjából még nagyobb odafigyelést kell biztosítani. Ezt az odafigyelést hivatott elősegíteni a 2009. évi CXCV. törvény, amelynek 11 §-a kimondja, hogy a

„hallássérült [...] személy számára biztosítani kell, hogy a magyar jelnyelvet, illetőleg az egyéni szükségleteinek leginkább megfelelő speciális kommunikációs rendszereket elsajátítsa, és azokat használja.”

Évtizedeken keresztül a hallásnevelés és az orális módszer,⁶ azaz a szájról olvasás gyakorlata uralkodott a hazai szurdopedagógusok körében, s uralkodik még most is a siketeknek és nagyothallóknak fenntartott speciális intézményekben, az ún. „siketiskolákban”. Az országban működő hét általános iskola mellett (Budapest, Debrecen, Eger, Kaposvár, Sopron, Szeged és Vác) Budapesten található egy iskola nagyothalló gyermekeknek, amelynek értelmi fogyatékos nagyothalló gyermekek számára kialakított külön tagozata is van. Az értelmi fogyatékosággal élő siket gyerekeknek Vácott működik egy hasonló speciális iskola országos beiskolázási körzettel.⁷

Napjaink hallássérült gyermekeinek oktatása nagyrészt szegregáltan, a már korábban említett speciális iskolákban történik, ahol szurdopedagógusok tanítják őket. Az oktatás alapvető nyelve a magyar beszélt nyelv és annak írott változata. A jelnyelv használatára csak fakultatív keretek között vagy egyedi esetekben van lehetőség.⁸ Az általános iskola elvégzése után a hallássérült gyerekek speciális szakiskolák, szakmunkásképzők, szakközépiskolák és gimnáziumok között választhatnak.⁹ Bár a középfokú oktatás kevésbé határolja be a továbbtanulás lehetőségeit, a hallássérült gyerekek legtöbbje a kommunikációs akadályok, a nyelvi hátrány miatt vagy nem tanul tovább, vagy a szakmunkásképzőt kénytelen választani, s az esélyt sem kapja meg arra, hogy az érettségi elvégzésével esetleg felsőfokú intézményben folytassa tanulmányait.

A bilingvális oktatási módszer

A jelnyelvi törvény értelmében a magyar jelnyelv és a speciális kommunikációs rendszerek oktatása kötelezővé válik akkor, ha a hallássérült gyermek szülője vagy gyámja azt írásban kéri

³ SZABÓ 2003, 53.

⁴ HATTYÁR 2000, 784.

⁵ VASÁK 1996, 43.

⁶ HATTYÁR 2000, 359.

⁷ LITAVECZ 1999, 379.

⁸ LITAVECZ 1999, 379.

⁹ KÓSA–LOVÁSZY–TAPOLCZAI 2003, 8.

az intézmény vezetőjétől. Ez azért fontos, mert a jelnyelvi alap elsajátítása után a gyerekek megtanulják a többségi társadalom nyelvét is, egyben bővíthetik ismereteiket jelnyelven, írásban vagy az olvasás által, megvalósítva ezzel a továbbtanulás lehetőségét, az esélyegyenlőséget, a társadalomba való könnyebb beilleszkedést.¹⁰ A törvény a szülők számára is fontos rendelkezést hozott, ugyanis a Fogyatékos Személyek Esélyegyenlőségéért Közalapítvány (a törvényben: Közalapítvány) köteles magyar jelnyelvből és a speciális kommunikációs rendszerekből tanfolyamot szervezni a szülők részére, ha legalább öt személy kezdeményezi azt. Ez azoknak a siket gyermeknek lehet fontos, akik a már korábban említett 90%-ba tartoznak. Ezek a halló szülők nem rendelkeznek a jelnyelv minimális ismeretével sem, a jelnyelv elsajátításával azonban bizalmasabb viszonyt építhetnek ki gyermekükkel, megerősítve ezzel gyermekük önbizalmát és elősegítve a társadalomba való könnyebb integrálódásukat. Francois Grosjean szavait idézve:

„[m]inden siket gyermeknek meg kell adni a jogot, hogy kétnyelvűként nőhessen fel, a hallássérülés szintjétől függetlenül. A gyermek akkor jut el teljes kognitív, nyelvi és társadalmi képességek birtokába, ha ismeri és használja mind a jel-, mind a verbális nyelvet (annak írott és hangzó formáját)”.¹¹

Ennek megvalósításához van tehát szükség arra, hogy az iskolai oktatás mellett az otthoni környezettől is megkapja a gyermek a jelnyelvi és a hangzó nyelvi inputot.

Az auditív-verbális oktatási módszer

A siketek mellett a törvény a nagyothallók oktatásáról is rendelkezik. Ez az auditív-verbális oktatási módszer, amely „a hallássérült személyek meglévő hallásképességének kihasználását” helyezi előtérbe oly módon, hogy „a magyar nyelvet alkalmazza az oktatás során”.¹² A nagyothalló gyermekek közül sokan tanulnak integrált módon,¹³ normál iskolákban, de haladásuk természetesen nagymértékben függ a hallássérültség fokától. Ezeknek a gyerekeknek is meg kell adni a lehetőséget, hogy megfelelő, magas szintű nyelvi kompetenciával rendelkezhessenek.

A magyar jelnyelv oktatásban betöltött szerepéről

Megvalósulni látszik tehát az a nézőpont, amely a siketek és nagyothallók oktatásának elkülönítését helyezi előtérbe az egyéni szükségletek alapján. A pontos tantervek kidolgozása azonban még sok felmérést, kutatást, fejlesztést igényel, amihez szükség van a hallók és hallássérültek együttműködésére, a siketek és nagyothallók tapasztalataira, igényeinek megismerésére. Ezt hivatott szolgálni a törvényt megelőző és az azt követő években történt oktatási és idegennyelv-oktatási igények felmérése, amelyek közül kiemelendő a 2008–2010 között az ELTE BTK Angol Alkalmazott Nyelvészeti Tanszékének „Esélyegyenlőség a nyelvtanulásban” kutatócsoportja által végzett jelnyelvi közvetítésű angol tanfolyama, amelyet siket felnőttek számára indítottak.

¹⁰ VASÁK 2005.

¹¹ GROSJEAN 1999, 2008, 10.

¹² 2009. évi CXXV. 2. § g) pontja.

¹³ Az integráció a fogyatékos gyermekek oktatásában lehet teljes és részleges, utóbbin belül szintén két típus található: a) amikor néhány hallássérült tanuló vesz részt egy halló közösség mindennapi iskolai tevékenységében és b) amikor a hallók iskoláján belül külön hallássérült tagozatot alakítanak ki. Ld. LITAVECZ 1999.

A kétnyelvű oktatás szempontjainak megfelelően hazánkban elsőként 2008-ban elindított tanfolyamot egy kérdőíves adatgyűjtés előzött meg, amely a magyarországi siketek és nagyothallók körében az idegennyelv-tanulással kapcsolatos tapasztalatok és igények köré épült. Ennek eredményeiről Csizér–Kontráné–Sáfár számoltak be.¹⁴ A felmérés során kiderült, hogy a siket adatközlők nyelvtanulási motivációja majdnem azonos a halló felnőttek motivációjával. De ami ennél is fontosabb, hogy

„a siketek képesnek tartják magukat arra, hogy megtanuljanak idegen nyelven írni és olvasni, és ehhez a munkához sokan igényelik a jelnyelvet ismerő nyelvtanárt”.¹⁵

S bár Merics Barbara véleménye szerint

„nem beszélhetünk egységes nyelvről, mivel a magyar jelnyelv dialektusaiban él”,¹⁶

kiemelte a 2004-ben készült *A magyar jelnyelv szótára*¹⁷ című munka jelentőségét, amely mintegy egységes, a magyar jelnyelv sztenderd (budapesti) változatát tartalmazó jeleket nemcsak a siket hallgatók, hanem az őket idegen nyelvekre oktató tanárok munkáját is megkönnyítheti.¹⁸

Lancz Edina, az első magyar jelnyelvi szótár egyik szerkesztője szintén hangsúlyozta e munka jelentőségét:

„[n]yelvpolitikai jelentőségén túl a szótár elősegíthetné a sztenderdizáció folyamatát is, vagyis a jelnyelvi normák kialakulását és elterjedését. Bár maguk a siket nyelvhasználók nem érzik ennek szükségét, a tolmácsok, a kommunikációs tanfolyamok tanárai, és idővel talán a szurdopedagógusok is igényelik a „hivatalos” nyelvváltozat megjelenését”.¹⁹

A jelnyelvi sztenderdizációval kapcsolatosan azonban a negatívumokra is felhívta a figyelmet, hiszen míg a hangzó, beszélt nyelveknél az irodalom és a média, mint közvetítő közeg járul hozzá egy adott nyelv sztenderddé válásához, a jelnyelvek esetében nincs ilyen lehetőség, ahogy az oktatásban eddig betöltött szerepe miatt is háttérbe szorult az egységes jelnyelvi forma használata.

A fentebb már ismertetett oktatási helyzet és a szurdopedagógusok hozzáállása miatt ugyanis, ahogy Lancz Edina fogalmaz:

„itt egy circulus vitiosusról van szó: *azért nem oktatják a jelnyelvet az iskolában, mert nincs sztenderd változata, és azért nincs sztenderd változata, mert nem oktatják az iskolában.* A helyzet tehát nehezen oldódhatna meg magától, elkerülhetetlennek tűnik tehát a mesterséges beavatkozás”.²⁰

Egy olyan mesterséges beavatkozás, amely a jelnyelvi törvény elfogadását követően egy 2013-ban indított projekt keretein belül fog megvalósulni.

¹⁴ MERICS 2011, 109.

¹⁵ MERICS 2011, 199.

¹⁶ MERICS 2011, 198.

¹⁷ LANCZ–BERBECO 2004.

¹⁸ MERICS 2011, 198.

¹⁹ LANCZ 1999, 371.

²⁰ LANCZ 1999, 371–372.

A tolmácsszolgálat mindenekelőtt az információhoz való hozzájutást, egyenlős esélyű hozzáférést segíti elő, amely sokáig, 1998-ig a Siketek és Nagyothallók Országos Szövetségének (SINOSZ) berkein belül valósult meg. A szövetség által működtetett Jelnyelvi tolmács- és ügyfélszolgálat azonban nem tiszta tolmácsszolgáltatást nyújtott. Mint ügyfélszolgálat elősegítette a hallássérültek azon igényeit, amelyek nem kizárólag kommunikációs segítségre vonatkoztak (pl. tanácsadás, személyi segítség).²¹ Végül az érdekvédelmi feladatokat is ellátó Jelnyelvi Tolmácsok Országos Szövetsége (JOSZ) kezdeményezte egy saját jelnyelvi tolmácsszolgálat kiépítését, amely az oktatási és a személyi tolmácsolás területein tett szert nagy tapasztalatokra.

A Kósa–Lovászy–Tapolczai szerzőhármassal szerint a végső megoldást „az önálló, állami feladatként ellátandó jelnyelvi tolmácsszolgálat-hálózat kiépítése, a szolgálatokon keresztül jelnyelvi tolmácsok biztosítása” jelentené.²² A 2009. évi CXXV. jelnyelvi törvény tolmácsszolgáltatásra vonatkozó rendeleteiben már megjelenik ez a kezdeményezés. A törvényben foglaltak a tolmácsszolgálatok feladatai mellett kiterjednek a finanszírozás és térítésmentesség kérdésére, a Jelnyelvi Tolmácsok Országos Névjegyzékének feladataira és a szakképzett jelnyelvi tolmácsokat érintő etikai kérdésekre is, elsősorban a titoktartási kötelezettségre.

A 2009. évi CXXV. törvény több oldalt is szentel a jelnyelvi tolmácsszolgáltatásnak, ezzel is jelezve annak fontosságát, hiszen a hallássérültek sokszor kerülnek olyan kényszerhelyzetbe, amikor nem tehetnek mást, jelnyelvi tolmácsot kell fogadniuk.²³ A siketek számára nehézséget okoz a hallókkal történő kommunikáció, a halló társadalom pedig nincs kellően felkészülve a fogadásukra, gondoljunk csak az egészségügyre vagy a közigazgatás más területeire. Ezzel szemben a nagyothallók könnyebb helyzetben vannak, mivel két kultúra közötti átjárhatóságot jelent az, hogy a hangzó nyelv elsajátításához szükséges hallásmaradvánnyal rendelkeznek, ami megkönnyíti a kommunikációjukat ép hallású társaikkal.

A siketek közvetítői a jelnyelvi tolmácsok, akiknek olyan tolmácsolási színtereken kell helyt állniuk, mint a személyes ügyintézés, az oktatás, a foglalkoztatás, az egészségügy, az egyházi, a rendezvényi szituációk, a média, a telefonálási, a személyi és a közigazgatási tolmácsolási szituációk.

„A jelnyelvi tolmács tudásával, készségeivel és képességeivel, tudatos és öntudatlan cselekvéseivel, magatartásával és megjelenésével, azaz teljes habitusával nagyköveté a siket kultúrájának és a jelnyelvnek, a jelnyelvi tolmács szakmának.”²⁴

A jelnyelvi tolmácsolás során azonban nemcsak a tolmácsolási terek nehezíthetik meg a munkát, hanem olyan általános nehézségek is, amelyek az egyes nyelvek eltérő vonásaiból adódnak.

Rajkyné Rozbora Gabriella ezekre az általános problémákra hívta fel a figyelmet egyik tanulmányában. Véleménye szerint egy nyelv

„szemantikai rendszere tükrözi a nyelvet használó emberek külső és belső világát. A különböző nyelven beszélőket körülvevő realitások nagymértékben megegyeznek, de sok eltérő vonásuk is van, ami a nyelvek szemantikai rendszerében tükröződik. Bármely nyelv bármely fogalmat ki tud fejezni, de lehetséges, hogy eltérő eszközöket ragad meg a kifejezéshez.”²⁵

²¹ HENGER–KOVÁCS 2004, 88.

²² KÓSA–LOVÁSZY–TAPOLCZAI 2003, 8–9.

²³ Ennek oka kereshető a szegregáción alapuló oktatásban, az orális oktatási módszer használatában is.

²⁴ HENGER–KOVÁCS 2004, 67.

²⁵ RAJKYNÉ 1999, 404.

A jelnyelvi tolmács számára elsősorban azok a nyelvi elemek okozhatnak problémát, amelyeknek nincs meg a pontos megfelelője a jelnyelvben. Ekkor többféle megoldásból választhat a tolmács: a) alkalmi jelet alkot az adott kifejezésre vagy b) a siket ügyfél jelnyelvi ismereteinek megfelelően alkalmaz egy jelet az idegen kifejezésre.²⁶

Az előbbi eset az alábbiak szerint történhet:

1. funkcionális megközelítéssel: a kifejezés, tárgy funkciójának jelre vetítése;
2. jelentésnek megfelelő cselekvéssorral;
3. legjellemzőbb látható tulajdonság megragadásával és végül
4. jelösszetétellel (két vagy több jel egymás utáni alkalmazásával).²⁷

A legnagyobb problémát azonban a beszélők egyéni nyelvhasználati sajátosságai jelentik a tolmács számára, mint amilyen például a hangzó nyelvekben is megfigyelhető hangképzésbeli eltérések a sztenderdizált és a nyelvjárások között. Ezek többnyire eltűnnek a jelnyelvi tolmácsolás során, míg az eltérő jelnyelvi változatok és a sztenderd változat (alapvetően a budapesti regionális jelnyelv) közötti lexikai különbségeket a tolmács a magyarázó fordításnak köszönhetően tudja kiküszöbölni a gördülékeny kommunikáció érdekében (például az ismeretlen szót az ujj-ábécével lebetűzik a siket ügyfél számára, és röviden elmagyarázzák annak köznyelvi jelentését egy a jelnyelvben is meglévő megfelelő jellel).²⁸

Tanulmányában Rajkyné ezeket a tolmácsolás során fellépő problémákat a siket közösség tagjainak eltérő jelnyelvismeretében látja, amelynek forrása a siketoktatás korai gyakorlatában keresendő. Hangsúlyozza továbbá, hogy a hazánkban található hét regionális jelnyelv változat mellett a szociolektusok ismerete is ugyanakkora odafigyelést igényel a tolmács számára,

„amely a generációs, valamint a képzettség szerinti különbségekből adódó eltérő jelelést jelent”.²⁹

Éppen ezért nagyon fontos, hogy a jelnyelvi tolmács az általa elsajátított jelnyelv (budapesti változat) mellett egyéni gyűjtőmunka keretein belül megismerje és alkalmazza a többi változatra jellemző nyelvi elemeket, ugyanis

„a tolmácsolás folyamán nem csupán a jelnyelv és a beszélt nyelv közti (Jakobson szavaival) tulajdonképpen fordítást kell végeznünk, hanem az egy nyelven belüli fordítást, vagyis átfogalmazást is, a siket, illetve nagyothalló iskolázottságának, műveltségi és jelnyelvismereti szintjének megfelelően”.³⁰

Nemcsak a siketeket tanító tanárok számára jelenthet tehát segítséget a magyar jelnyelv sztenderdizációja, hanem mind a jelnyelvi tolmácsok mind pedig a hallók számára is, akik el szeretnék sajátítani a jelnyelv alapjait. Az egyébként is sokrétű tolmácsolási színtereken történő munkát alapjaiban változtatná és könnyítené meg, ha egy egységes jelnyelvi változatot használnának az országban, de ugyanennyire lényeges, hogy a tolmács alkalmazkodjon siket ügyfele jelnyelvismeretéhez, ismerje és használja a hét regionális jelnyelvi változat jeleit, amelyeket akár intézményes kereteken belül vagy kötelező, vagy fakultatív tanórák keretein belül sajátíthatna el.

²⁶ RAJKYNÉ 1999.

²⁷ RAJKYNÉ 1999, 404.

²⁸ RAJKYNÉ 1999, 405.

²⁹ RAJKYNÉ 1999, 405.

³⁰ RAJKYNÉ 1999, 405.

Mind a siketek, mind a nagyothallók számára nagyon fontos a különböző szolgáltatásokhoz való egyenlő esélyű hozzáférés, értve ez alatt a kommunikációs akadálymentesítést és az épületek (múzeum, mozi, színház, kiállítások stb.) megfelelő megközelíthetőségét, hiszen mindenkinek joga van hozzájutni az őt megillető információkhoz és kulturális javakhoz.

A média sokáig nem tartotta fontosnak, hogy pótolja a siketek információhiányát. Kezdeményezések ugyan voltak (pl. Duna TV, M1), azonban még így is kevés volt az országos szinten történő híradók feliratozása és az esti 10 órás híradó jelnyelvi tolmácsolása naponta. Sokáig úgy gondolták, hogy a hallássérültek tudnak írni és olvasni, a szükséges információkhoz könnyen hozzájutnak az újság, internet segítségével. Ez azonban nem elegendő számukra, s a 2009. évi CXXV. törvényben foglaltak ezeket a szükségleteket hivatottak pótolni oly módon, hogy módosították a rádiózásról és televíziózásról szóló 1996. évi I. törvényt és a fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról szóló 1998. évi XXVI. törvényt.

A *Fogyatékos Személyek Jogairól* szóló ENSZ Egyezménynek köszönhetően a magyar jogalkotás megtette a fontosabb lépéseket annak érdekében, hogy megvalósuljon a teljes egyenlő esélyű hozzáférés, ami a hallássérültek számára a televízió 100%-os feliratozását fogja jelenteni. Erre ugyan még néhány évet várni kell és a televíziós csatornákkal való együttműködés létrehozása sem elhanyagolható, amit a SINOSZ eltökélt célként tűzött ki maga elé.³¹ A törvény elfogadásából származó sikereknek a folytatását is remélhetjük, ami a telefonszolgáltatást és a színházi előadásokat illeti, hiszen ezekre is van igény, a hallássérültek számára ugyanolyan fontos a személyes kapcsolattartás és az információk, mint a kulturális javak, amelyeket a színházak közvetíthetnek számukra.³²

Az elmúlt években egyre több és több kezdeményezés valósult meg a siketek kommunikációs akadálymentesítését illetően, mint például a Hallatlan Közhasznú Nonprofit Alapítvány internetes elérhetősége, fejlesztései és oktatói kiadványai; a Vodafone Magyarország Alapítvány telefonos alkalmazásokat fejlesztő jelnyelvi orientáltóságú projektjei; a videós jelnyelvi tolmácsszolgálatok vagy az Európában egyedülálló kezdeményezés, amely a SINOSZ és az MTVA 2013 végén aláírt megállapodása következtében teszi élvezhetőbbé és érthetőbbé a siketek és nagyothallók számára a műsorokat azáltal, hogy gyerekeket kért fel jelnyelvi narrátor pozícióba.

De legalább olyan fontos az a jelenleg is folyó és igen összetett, nem csupán a magyar jelnyelvre vonatkozó projekt, amely az „Alap- és alkalmazott kutatások hallássérültek internetes beszédfejlesztésére és az előrehaladás objektív mérésére” címet viseli, és amelynek célja, hogy egy olyan rendszert hozzon létre, amely a hallássérültek beszédmegértését és beszédtanulását segítené elő. A Debreceni Egyetem és a Miskolci Egyetem a már meglévő tudást továbbfejlesztve kutatja annak lehetőségét, hogy milyen módszerek, feladatok megoldásával képesek a hallássérültek beszéd megértését és beszélni tanítását az eddigieknél sokkal hatékonyabban fejleszteni, támogatni.³³ E projekt eredményei nemcsak az oktatás (például a magyar nyelv tanítása, elsajátítása), hanem a későbbiek folyamán az infokommunikációs akadálymentesítés terén is megkönnyítenék a siket közösség tagjainak mindennapjait.

³¹ TAPOLCZAI 2008, 10.

³² JkAP 2004, 34.

³³ Az „Alap- és alkalmazott kutatások hallássérültek internetes beszédfejlesztésére és az előrehaladás objektív mérésére” című pályázatról a projekt hivatalos internetes oldalán található bővebb információ: <http://beszedfejlesztas.tamop422.unideb.hu/projektrol.html> (2014. 06. 27).

Az MTA Nyelvtudományi Intézete 2014. február elején mutatta be a több éves előmunkálatokat és projekteket magában foglaló „JelEsély: A magyar jelnyelv sztenderdizációjának elméleti és gyakorlati lépései” című programját a nagynyilvánosság előtt. A projektről, amelynek elsődleges célja a magyar jelnyelv kutatása és oktatási célú egységesítése, a *Hallássérültek* 2014 márciusi számában a következőket olvashatjuk:

„[a] projekt a JelEsély nevet kapta, és olyan szakemberek vezetik, akiknek a neve önmagában garancia arra, hogy a magyar jelnyelv több mint másfél évszázados küzdelem után végre megalapozhassa méltó helyét a magyar nyelvtudomány birodalmában”.³⁴

A 2015 nyaráig tartó munkálatok Bartha Csilla szakmai vezetése alatt valósulnak majd meg, aki elmondta, a projekt elsődleges célja, hogy siket és halló munkatársak együttes bevonásával a jelnyelvi törvényben elrendelt bilingvális oktatás módszereinek kidolgozásához szükséges alapokat a magyar jelnyelv egységesítésével, illetőleg átfogó szociolingvisztikai keretek között megtervezett, úgynevezett „korpuszalapú empirikus nyelvészeti kutatásokkal” alapozzanak meg.

Romanek Péter Zalán, a program jelnyelvi szakértője mint siket munkatárs számolt be siket sorstársai számára a program körülményeiről és a jelnyelvi sztenderdizáció előnyeiről, amelyek alapvetően az oktatás területén, a bilingvális siketoktatás elindításához elengedhetetlen képzési és tananyagok kidolgozását célozta meg elősegítve ezzel a tanárok, tolmácsok és kutatók munkáját, az információhoz való hozzáférést, ismeretterjesztést is.

A „fizikai és info-kommunikációs akadálymentesítés szakmai tudásának elterjesztése és hozzáférhető szolgáltatások fejlesztése” című program keretein belül különböző részcélokat is szeretnének megvalósítani a kutatók, amelyek a következők:

1. Felmérési eredmények álljanak rendelkezésre a siket közösség szociolingvisztikai és nyelv-szociológia szempontból feltárt nyelvhasználati szokásairól.
2. Korpuszadatok álljanak rendelkezésre a magyar jelnyelv sztenderdizációjához.
3. A magyar jelnyelv sztenderdizációja a bilingvális oktatási módszer kidolgozásához.
4. A jelnyelv tantárgyként történő oktatásának, valamint a bilingvális siketoktatás kidolgozásának megalapozásához kutatási eredmények álljanak rendelkezésre.

Amellett, hogy a projekt elősegíti a siket közösség nyelvhasználati sajátosságainak szociolingvisztikai, valamint a magyar jelnyelvi változatok beható vizsgálatát, lehetőség nyílik egy sztenderdizált digitális jelnyelvi szótár létrehozására és a jelnyelv grammatikai leírását tartalmazó tankönyvek készítésére is. Ám ami ennél is fontosabb, a nagyszabású országos munkálatoknak köszönhetően a hatékonyabb oktatás és információhoz való alapvető hozzáférés, társadalmi részvétel lehetővé teszi a siket közösség tagjai számára nemcsak a növekvő munkaerőpiacban való részvételt, de a valódi társadalmi integrációt is.

Ahogy arra Romanek Péter Zalán is felhívta a siketek és hallók figyelmét egyaránt cikkében:

„[m]ivel nekünk, siketeknek immár hosszú évtizedek óta az a célunk, hogy kétnyelvű és kétkultúrájú emberként hasznos tagjai lehessünk annak a társadalomnak, amelyben élünk születésünk óta, az ahhoz vezető úton először oktatással kell fog-

³⁴ ROMANEK 2014, 10.

lalkoznunk. Ugyanis az oktatás az alapja mindennek, így a gyerekek minden létező képességeinek fejlesztésének is. Amennyiben jelnyelven is megkapja a tanult anyagokat, a siket tanuló sokkal gyorsabban halad, mint amennyire anélkül fejlődne. Ez erőteljesen kihat a felnőtté váló siketek esélyeire, amikor pályát választanak és elkezdnek középiskolába vagy gimnáziumba, később pedig főiskolára, egyetemre járni. Aki viszont dolgozni akar, az már a munkaerőpiac felé indul. Akárhogy is dönt, ilyenkor is nagyon fontos, hogy mennyire van birtokában nyelvi készségeinek, amelyek révén jobban tud érvényesülni a társadalomban”.³⁵

Befejezés

Kétségtelen a program és a jelnyelv sztenderdizációs folyamatának bilingvális oktatásban betöltött szerepe, annak szerteágazó hatása, előnyei az élet minden terén, amely lehetővé teszi siketeknek és nagyothallóknak egyaránt, hogy megvalósuljon teljes társadalmi integrációjuk. Felmerülhet azonban a kérdés, hogy egy nyelv kodifikálása, illetőleg egységesítése okozhat-e hátrányt az adott nyelvre – esetünkben a magyar jelnyelvre – és annak használóira nézve, hiszen egy nyelv adott változatának szabványosítása akarva-akaratlanul hatással van az egyéb nyelvi változatokra (dialektusok, szociolektusok stb.) és használóinak életére. Úgy gondolom, hogy a mindenkor intézményi beavatkozással, a sokak által „erőszakosnak” nevezett nyelvi egységesítéssel óvatosan kell bánnunk annak érdekében, hogy egyetlen nyelv, legyen az hangzó vagy jelnyelv, értékeit ne veszítsük el, sokszínűségét ne töröljük el, hanem őrizzük meg, ápoljuk és adjuk tovább a minket követő generációknak.

Rövidítésjegyzék

- BAJOR 1999 – BAJOR Györgyné, *Az idegen nyelv oktatásának lehetőségei és problémái = A nyelv mint szellemi és gazdasági tőke*, szerk. BALASKÓ Mária, KOHN János, Szombathely, BDTF–MANYE, II., 1999, 355–359.
- CSIZÉR–KONTRÁNÉ HEGYBÍRÓ–SÁFÁR 2008 – CSIZÉR Kata, KONTRÁNÉ HEGYBÍRÓ Edit, SÁFÁR Anna, *Siket és nagyothalló felnőttek idegennyelv-tanulási motivációja*, Magyar Pedagógia, 2008, 108. évf., 4. sz., 341–357.
- KONTRÁNÉ HEGYBÍRÓ–CSIZÉR–SÁFÁR 2009 = KONTRÁNÉ HEGYBÍRÓ Edit, CSIZÉR Kata, SÁFÁR Anna, *Idegen nyelvek tanulása siketek és nagyothallók körében*, Új Pedagógiai Szemle, 2009, 59. évf., 1. sz., 72–83.
- GROSJEAN 1992 – Francois GROSJEAN, *The Bilingual and the Bicultural Person in the Hearing and in the Deaf World*, Sign Language Studies, 1992, 77. sz., 307–320.
- GROSJEAN 1999 – Francois GROSJEAN, *A siket gyermek joga a kétnyelvűvé váláshoz*, Modern Nyelvoktatás, 1999, 5. évf., 4. sz., 5–8.
- HATTYÁR 2000 – HATTYÁR Helga, *A siketoktatás elméleti és gyakorlati kérdései*, Educatio, 2000, IX/4, 776–790.
- HENGER–KOVÁCS 2004 – HENGER Krisztina, KOVÁCS Zsuzsanna, *A jelnyelvi tolmácsolás alapismeretei*, Bp., Fogyatékosok Esélye Közalapítvány, 2004.
- JkAP 2004 – Jelnyelvi-kommunikációs Akadálymentesítési Projekt, 2004.
- KÓSA–LOVÁSZY–TAPOLCZAI 2003 – KÓSA Ádám, LOVÁSZY László, TAPOLCZAI Gergely, *A hallásérintett személyekre vonatkozó jog áttekintése*, Bp., Fogyatékosok Esélye Közalapítvány, 2003.

³⁵ ROMANEK 2014, 12.

- LANCZ 1999 – LANCZ Edina, *A készülő jelnyelvi szótár = A nyelv mint szellemi tőke*, szerk. BALASKÓ Mária, KOHN János, Szombathely, BDTF–MANYE, II., 1999, 371–377.
- LANCZ–BERBECO 2004 – LANCZ Edina, Steven BERBECO, *A magyar jelnyelv szótára*, Bp., Siketek és Nagyothallók Országos Szövetsége, 2004.
- LITAVECZ 1999 – LITAVECZ Anna, *Gondolatok az integrációról = A nyelv mint szellemi tőke*, szerk. BALASKÓ Mária, KOHN János, Szombathely, BDTF–MANYE, II., 1999, 377–383.
- KELLER 1997 – Helen KELLER, *Csendes, sötét világom: Egy siket-néma-vak leány önéletírása*, szerk. TÖRÖK Ilona, Bp., Pont, 1997.
- MERICS 2011 – MERICS Barbara, *Jelnyelv az angoltanításban = Az alkalmazott nyelvészet integritásának kérdései*, szerk. GECSÓ Tamás, KISS Zoltán, Bp., Tinta Könyvkiadó, 2011, 198–205.
- RAJKYNÉ 1999 – RAJKYNÉ ROZBORA Gabriella, *A vizuális és akusztikus nyelv közötti kódolás problémái a jelnyelvi tolmácsolás során = A nyelv mint szellemi tőke*, szerk. BALASKÓ Mária, KOHN János, Szombathely, BDTF–MANYE, II., 1999, 400–406.
- ROMANEK 2014 – ROMANEK Péter Zalán, *Elstartolt a JelEsély projekt*, Hallássérültek, 2014, 123. évf., 3. sz., 10–12.
- SZABÓ 2003 – *A jelnyelv helyzete a kutatásban, az oktatásban és a mindennapi kommunikációban*, szerk. SZABÓ Mária Helga, Budapest–Pécs, Pécsi Tudományegyetem Doktori Iskola–Siketek és Nagyothallók Országos Szövetsége, 2003.
- TAPOLCZAI 2008 – TAPOLCZAI Gergely, *A feliratozás – az ENSZ egyezmény tükrében*, Hallássérültek, 2008, 116. évf., 3. sz., 10.
- VASÁK 1996 – VASÁK Iván, *Ismeretek a siketektől*, Bp., Siketek és Nagyothallók Országos Szövetsége, 1996.
- VASÁK 2005 – VASÁK Iván, *A világ siket szemmel*, Bp., Fogyatékosok Esélye Közalapítvány, 2005.

Dokumentumok

1. A 2009. évi CXXV. törvény a magyar jelnyelvről és a magyar jelnyelv használatáról.
2. Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata.
3. Az 1996. évi I. törvény a rádiózásról és televíziózásról.
4. Az 1998. évi XXVI. törvény a fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról.
5. Az „Alap- és alkalmazott kutatások hallássérültek internetes beszédfejlesztésére és az előrehaladás objektív mérésére” című projekt. Internetes elérhetőség: <http://beszedfejleszt.es.tamop422.unideb.hu/projektrol.html> (2014. 06. 27).
6. „JelEsély: A magyar jelnyelv sztenderdizációjának elméleti és gyakorlati lépései” című program. Internetes elérhetőség: <http://www.nytud.hu/archiv/jelesely2014.html> (2014. 06. 26).
7. „A fizikai és info-kommunikációs akadálymentesítés szakmai tudásának elterjesztése és hozzáférhető szolgáltatások fejlesztése” című program. Pályázati közlemények, Kiemelt útmutató. Internetes elérhetőség: <http://palyazat.gov.hu/doc/4215> (2014. 06. 26).
8. *A fizikai és info-kommunikációs akadálymentesítés szakmai bázisának kialakítása = Záró kiadvány*, szerk. KOVÁCS Zsuzsanna, SIMONICS Benjámin, SZENTKATOLNAY Miklós, Fogyatékos Személyek Esélyegyenlőségéért Közalapítvány, 2010. Internetes elérhetőség: http://fszk.hu/api/aktualis_programok/tamop/projektzaro.pdf (2014. 06. 26).

Feminista diskurzusok a modern politikai filozófiákban

Bevezetés

A feminizmus egy igen nehezen meghatározható terminus. Nem találhatunk maximálisan kielégítő definíciót, mert a fogalom amorf és egyre változó, s mivel nagyon sok különböző feminista iskola létezik, teljesen eltérő nézetrendszerekkel. (Emellett fontosnak tartom kiemelni interdiszciplináris jellegét is, ami szintén nem kedvez a pontos és egyértelmű körülhatárolásnak.) Azonban mégiscsak lehetséges megadni a feminizmus előzetes definícióját: a feminizmus az a felismerés, látszólag különböző időben és térben, hogy a férfiak és a nők egyenlőtlen hatalommal rendelkeznek – akár a társadalomban, akár egyéni életüket vizsgálva –, és ebből következően az az eszme, hogy a férfiaknak és a nőknek egyenlőknek kell(ene) lenniük; továbbá az a felismerés, hogy a tudomány a férfiakról, a férfiak által és a férfiakért íródott, és ebből következően újra meg kellene vizsgálni és megértően feltárni, hogy a különböző tudományos iskolák milyen mértékben mellőzték és torzították a gender-aspektust.

A feminizmus második hullámának idején, az 1960-as és az 1980-as évek között nagy vita alakult ki a feminista analízis eltérő iskolái között, hogy mi legyen a feminizmus célja. Előszörként a liberális és a szocialista feministák érveltek a politikai és a gazdasági egyenlőség elérése mellett a kapitalista és a szocialista közgazdaságtan keretein belül. Mindkét esetben elfogadták, hogy a férfiak és a nők lényegében azonosak; vagy a liberális demokrácia racionális állampolgárai, vagy a marxizmus forradalmi proletárjai.

A korai, első hullámban jelentkező feministák nézetei – a 17. századtól a 19. századig – gyökeret vertek a szabadságjogok liberális tradíciójában, képviselőik küzdöttek a nők formális egyenlőségéért a fennálló szokások és törvények rendszerén belül. Ez a tradíció – amelyet gyakran liberális feminizmusnak neveznek – még sok mai vitában is megtalálható. Lényegében a feminizmus ezen típusának célja a férfiak és a nők formális jogi és politikai egyenlősége. Feltételezi, hogy a férfiak és a nők lényegében azonosak, ami a racionális, önérdeket követő individuum létéből következik, aki a liberális teória középpontjában áll. Ezek az individuumok – nemüktől függően is – csupán különböző utakon szocializálódnak. Hasonlóképpen, a szocialista feministák szintén amellett érvelnek, hogy a feminizmus igazi célja az egyenlőség kell, hogy legyen – de inkább a radikális (köz)gazdasági, mintsem a politikai egyenlőség –, amely egyedül a kapitalista közgazdaságtan alapvető megváltoztatásával együtt érhető el.

Az 1970-es években és az 1980-as évek elején jelentkeztek azok az újabb feministák, akik a férfiak és a nők alapvető különbözősége mellett érveltek – természetükben, tapasztalataikban és történelmükben –, s ezzel szembeszegültek a liberális- és a szocialista hagyománnyal. Szerintük az igazi probléma ezért az, hogy a legtöbb szöveg csupán egyetlen gender realitását fejezi ki. Az egyenlőség célja nemcsak azt foglalja magában, hogy a nyugati társadalmak – amelyeken belül ma már mi is élünk – minden aspektusára kiterjed a maszkulin jelleg, s ezért a nők elidegenített helyzetűvé válnak. Amíg leleplezzük a nyelv és a tudás egyetlen-gender-aspektusát, és megteesszük a szükséges változtatásokat, az egyenlőség az egyetlen megoldás, hogy a nők folytathassák – megkezdhessék? – beilleszkedésüket a velük szembenálló világba. Másodszor, e feministák amellett érvelnek, hogy a feminizmus második hullámának tagjai hibáztak, amikor elismerték, hogy a férfiak és a nők közötti különbségek az osztályhelyzetükön kívül bármi másan alapulnak.

A feminizmus célja ezért az, hogy tekintetbe vegye ezt a különbséget, azzal a felismeréssel, hogy szükség van nyelvünk és tudásunk megváltoztatására, hogy magába foglalja és tükrözze mindkét gender eltérő realitását.

Filozófia vs. feminista filozófia?

A feminista filozófia fogalmát – a feminizmushoz hasonlóan – szintén nehéz konkrétan definiálni, hiszen sokrétű problémával és irányzattal találkozhatunk a keretein belül. Herta Nagl-Docekal felosztására támaszkodva¹ a következő két nagyobb terület különíthető el. Az egyik része a nemek közötti kapcsolat filozófiatörténetének kritikai vizsgálata, a feminista filozófia másik területe pedig a patriarchális filozófia alternatíváinak újragondolása, amelyhez a jelenkori filozófusnők kutatásai is kapcsolódnak.

Látható, hogy a kutatásban a női perspektíva használata nem csupán a szemlélődés módját, hanem annak tárgyát is eredendően meghatározza: látóterünkbe hozza a nőket és másként mutatja be helyzetüket, szerepüket. Jó példa ez az előítéletekkel terhelt, férfierdekek által meghatározott androcetrikus gondolkodás és értékrend leleplezésére, egyszersmind azonban lehetőséget ad a tudomány vélt semlegességének megkérdőjelezésére.

„Mára a feminista indíttatású kutatások megváltoztatták a filozófia legfontosabb területeit (pl. antropológia, jogfilozófia, filozófiatörténet), s aki nem alkalmazza az egyes szövegek feminista olvasatának eredményeit, az nem tudja érvényre juttatni azt a korszerű követelményt, hogy minden, rendelkezésre álló elemzési módszert recipiáljon.”²

A filozófia története során, éppúgy, mint társadalmi téren, a patriarchális beállítottság figyelhető meg: egyesek szerint a matriarchális társadalom sohasem létezett, mások vitatják ezt, Robin Fox³ mindenesetre bizonyítottan lát egy ún. matrilineáris – anyai – család-koncepciót.

Visszatekintve a filozófiatörténet több mint 3000 éves múltjára, szinte sehol sem találunk gondolkodó nőket. Ez nem azt jelenti, hogy nem voltak filozófus nők, hanem egyszerűen csak hallgattak róluk. Pieper megemlíti⁴ a *Filozófiai Művek Lexikonát*, amelyben bár talált utalást filozófus nőkre, de hiányzott például Simone de Beauvoir neve, vagy a *Jelenkor Filozófiája* című művet, amelyben 7 nőt említenek. Magyarországon a *Magyar Nők Lexikonában* (1931) megtalálhatjuk például Polányi Laura nevét.

A gondolkodás azonban mindig is a férfiak birtoka volt. Püthagorasz szerint a férfi a jó, a nő a rossz princípiuma által teremtetett.

„A jó princípiuma teremtette a rendet, a fényt, a férfit, a rossz princípiuma a káosz, a sötétséget, a nőt.”⁵

Arisztotelész csakúgy, mint Püthagorasz, a férfi nemet tartotta a jobbik nemnek, és ebből következtetett a férfiak nők fölötti uralmának alapvető jogosultságára.

Szent Tamás konkrétan is megfogalmazza azt az álláspontot, miszerint a nők nem rendelkeznek értelmi képességgel:

„Az asszonyi állapot öröktől fogva arra rendeltetett, hogy a férfiú uralkodjék felette, maga feje után nem bírván cselekedni.”⁶

¹ NAGL-DOCEKAL 1990.

² HELL 2001, 40.

³ FOX 1983, 381.

⁴ PIEPER 1998.

⁵ Idézi BEAUVOIR 1969, 98.

⁶ Idézi BEAUVOIR 1969, 121.

Vagyis Szent Tamás szerint a nő „természeténél” fogva passzív volta implikálja felfogóképességének gyengeségét. Ebből következik, hogy a nőnek szüksége van a férfira, az aktivitásra, aki formálja őt. Egy másik megközelítés szerint az értelmi képesség aktivitására a fizikai erő intenzitásából lehet következtetni. Eszerint a női „természet” gyengeségéből következik értelmének gyengesége is. Mások úgy gondolják, hogy a nő érzelmeinek rabszolgája, ami akadályozza őt a logikus gondolkodásban. Éppen ezért – mondja Kant – a nő eleve alkalmatlan tudományos stúdiumok elvégzésére, de nem is kell az Ő „szép” értelmével absztrakt ismeretekkel törődnie, feladata csupán a férfi kényelmének biztosítása.

Más megközelítés szerint a nő ösztönlény, érzéki élvezeteinek hódol, éppen ezért csupán engedelmességre alkalmas. Ez utóbbi véleményhez kapcsolódik a Biblia bűnbeesés-tanának magyarázata is, amely szerint a nő e tulajdonságai, leginkább ösztönszerűsége alacsonyította le a szellemet, amikor a nő engedett a csábításnak, és evett a tiltott fa gyümölcséből. (Ezáltal is igyekeznek bebizonyítani a nő öröktől fogva tartó alávetettségét.) Arról azonban megfelelkeznek, hogy a teremtésben a férfi és a nő egyenlőnek teremtetett, hiszen mindketten közvetlen viszonyban voltak Istennel, az ember teremtése pedig a nő teremtésével ért véget. A Bibliában ez áll:

„És monda az Úr Isten: Nem jó az embernek egyedül lenni; szerzek néki segítőtársat, hozzá illőt. [...] Bocsáta tehát az Úr Isten mély álmot az emberre, és ez elaluvék. Akkor kivőn egyet annak oldalbordái közül, és hússal tölté be annak helyét. És alkotá az Úr Isten azt az oldalbordát, a melyet kivett vala az emberből, asszonyyná, és vivé az emberhez. És monda az ember: Ez már csontomból való csont, és testemből való test: ez asszonyembernek neveztessek, mert emberből vétetett.”⁷

Éva Ádámnak mellérendelt, egyenrangú társa, hiszen oldalcsontjából teremtetett. Lényegileg azonos emberi természet, egyenértékűség, egyenrangúság, egymásrautaltság és szétválaszthatatlan összetartozás gondolatát jelképezi a történet a két nem vonatkozásában.

A női felfogóképesség negatív megítélésétől már csak egy lépcsőfok vezet a kérdésfelvetésig: vajon ember-e egyáltalán a nő? Itt abból kell kiindulnunk, hogy a feminista filozófia egyik központi kérdése az, hogy mi az ember? A leginkább használatos definíció szerint az ember „animal rationale”, azaz értelmes lény. Azonban, mint láttuk, a női felfogóképesség hiányának hirdetői éppen azt vitatják el a nőtől, ami az emberi mivoltot adja, vagyis az értelmet. A nő mint „animal irrationale” jelenik meg.

Természetesen az ember „zoón politikon”, azaz társas lény is, amely tulajdonságnak hatalmas szerepe van a fajfenntartásban. Ide kapcsolódik az a vélemény, miszerint azért volna szükség a női értelem férfiak általi elvitatására, mert csak így tudják megvalósítani a férfiak a nők fölötti uralmukat. Ellenkező esetben a nő a szülés képessége miatt eleve fölérendelt szerepben volna. Volt a feminizmusnak olyan ága, amely éppen a nő anyai mivoltát hangsúlyozta, azonban ez is csupán esszencializmus, nem az egyenlőség megteremtésének irányába hat. Erich Fromm így fogalmaz:

„a férfi valahol babonásan tiszteli a nőt azért a képességéért, amellyel ő nem rendelkezik. Irigylí őt és fél is tőle emiatt. Valahol karakterében ott rejtőzik, hogy szeretné a hiányt kiegyenlíteni, és a nőben valahol ott van a felsőbbrendűség érzése a természetlen férfival szemben.”⁸

⁷ *Szent Biblia* 2001, 7.

⁸ FROMM 1996, 34.

A férfi–nő hierarchikus viszonyát, a férfierdek által bevésített gondolkodási minták filozófiában és társadalomban való megszilárdulását jól mutatja a nyelvhasználat is. A francia nyelv jó példa a férfidominancia nyelvben való megjelenésére, hiszen itt például a hímnemű személyes névmás (*il*) jelöli a többes számot is, a nőnemű személyes névmás (*elle*) csak abban az esetben használatos, ha másik nőcsoportot kívánnak jelölni vele. A semleges vagy személytelen nemet szintén hímnemű névmás fejezi ki (például *il faut* – kell, *il tonne* – mennydörög).

Vannak olyan nyelvek, amelyekben a férfi és az ember szavak megegyeznek egymással, például az angol *man* szó, vagy a német nyelv esetében, ahol az ember és az emberiség szavak episztemológiailag a férfi szó gyökerére vezethetők vissza (*Mann*).⁹ Vagy figyeljük meg, hogy az angol *human* (emberi) vagy *humane* (emberséges) szavak tartalmazzák a *man* szót, azaz a nyelv kizárja a nőt. A fogalomalkotás tehát jól mutatja a nyelvben is meglévő androcentrikus mozzanatot, a hímnem uralmát. Mivel a magyar nyelvben nincs nemük a szavaknak, ez ilyen formában nem érzékelhető. Azonban például az eszperantó nyelv jól kifejezi a nőnem önállótlanágát, hiszen csupán az *-in* képző hozza létre, például *viro* – *virino*.

A nő megítélését tekintve némi fordulat a francia forradalom és a felvilágosodás idején következett be. Ekkor már vannak olyan filozófusok, akik azt hirdetik, hogy az értelemnek nincs neme, vagyis az értelemre hivatkozva nem lehet bizonyítani a férfiak felsőbbrendűségét. Diderot (majd később Marx) azt mondja, hogy a nő a férfi egyenlő társa, és a két nem kapcsolatában az érzékiségen kívül az értelemre is támaszkodni kell. Voltaire teljes szabadságot adna a nőknek a közéleti tevékenység gyakorlásában – ellentétben Kanttal –, azonban a magánéletben alárendelt szerepüket hangsúlyozza.

A két nem egyenrangúságának közelítése érdekében a feminista filozófia feladata egy olyan gondolkodási mód kifejlesztése, amely a nők diszkriminálása nélküli társadalom alapjául szolgálhat. Ezért áll a feminista filozófia vizsgálódásának középpontjában az individuum, a személy – ennyiben rokonságot mutat az egzisztencializmussal –, ezért kívánja leleplezni az esszencialista álláspontot – ennyiben mutat rokonságot a posztmodern filozófiával –, és ezért juttatja kifejezésre azt, hogy a személy bizonyos társadalmi struktúráknak van alárendelve, ami befolyásolja helyzetének alakulását.

Martha Lampland így fogalmaz:

„Az újabb feminista kutatások egyik legprovokatívabb gondolata a társadalmi tapasztalat sokszínűségének felfedezése. [...] Az a gondolat, hogy a társadalmat az emberek igen eltérő módon élik meg, a nőmozgalomból ered, hiszen a feminizmus aktivistái első követeléseik között szerepelt, hogy a nőket ne lehessen azért elmarasztalni vagy neveltségessé tenni, mert a férfaitól eltérő módon írják le a valóságot.”¹⁰

Vagyis egy olyan álláspont bontakozott ki, amely megvalósítani hisz egy androgén jellegű társadalmat (androgén: andros – férfi, gyne – nő szavakból).

Míg tehát az esszencialista álláspont azt hirdette, hogy a nemek közötti társadalmi különbségek a determinált biológiai jellegzetességből következnek – ez az álláspont köszön visza azoknál a filozófusoknál, akik a nőt szellemi téren alacsonyabb rendűnek tartották –, addig mások a különböző megítélés gyökerét a kulturális, társadalmi eltérésekre vezetik vissza. Margaret Mead a következőket írja:

„bízvást kimondhatjuk, hogy egy kultúra szegényebb lesz, valahányszor az egyik nemet háttérbe szorítja. [...] Minél inkább egész egy kultúra, annál teljesebb egész minden tagja, minden férfi, minden nő és minden gyermek.”¹¹

⁹ IRIGARAY 1998, 62.

¹⁰ LAMPLAND 1994, 58.

¹¹ MEAD 1970, 258.

Madame de Cirey pedig így fogalmaz:

„de nem a természet, hanem neveltetésük, társadalmi helyzetük tette és teszi őket a férfiktól különbözővé”.¹²

A kulturális hagyomány őrzésére jó példa a zsidó nép, amelynél máig erősen él a tradíció: a nő alárendelődik a férfinak. Jól szemlélteti ezt az ima. Míg a férfi így imádkozik: „Áldassék az Örökkévaló [...], hogy nem teremtett asszonynak”, addig a nő imája így hangzik: „Áldassék az Úr, hogy megteremtett akarata szerint.”¹³ Összességében azonban sem az eszszencialista, sem a csupán kulturális, társadalmi neveltetésre támaszkodó elmélet nem ad kielégítő magyarázatot.

August Bebel az egyik nem uralkodó funkciójának lerombolásában látja a békés egymás mellett élés megvalósulását:

„A nő teljes felszabadítása és a férfival való egyenjogúsítása kulturális fejlődésünk egyik célja, amelynek megvalósulását semmiféle földi hatalom nem gátolhatja meg. De a cél elérése csak olyan átalakulás alapján lehetséges, amely megszünteti az egyik ember uralkodását a másik felett.”¹⁴

Az androgén jellegű társadalom az androcentrikussal ellentétben mind a férfinak, mind a nőnek lehetőséget teremt önmaga kibontakoztatására, arra, hogy szabadon választhassa meg önmagát. Hadas Miklós Virginia Woolfot idézi:

„Ha valaki férfi, akkor agyának női fele is meg kell fogadjon, ha pedig nő, meg kell termékenyülnie a benne lakozó férfitől. Talán éppen erre gondolt Coleridge, amikor azt mondta, hogy a nagy szellem mindig androgén.”¹⁵

Ez az androgén jellegű társadalom és annak androgünosz embere egységbe hozhatja azokat a tulajdonságokat, amelyek mindkét nemre jellemzőek. Mohás Livia írja:

„Androgün jelenség, és az androgünosz korunk vagy a jövő köztünk élő embere, aki egységbe hozza önmagában mindkét nemre jellemző tulajdonságokat, anélkül, hogy nemi torzszülött lenne. [...] A [...] »harmadik nem« nincs kitéve üldözésnek, gúnynak, nem bélyegzik meg.”¹⁶

Vagyis egyáltalán nem beszélhetünk eleve meghatározott alacsonyabb rendűségről egyik nem vonatkozásában sem. Nincs csak biológiai determináció vagy csak kulturális meghatározottság, az egyenlő feltételek biztosítása teheti egyenrangú felekké, autonóm személyekké a férfiakat és a nőket.

A gender-perspektíva és a feminista etika lehetőségei

A két nem autonóm személyként való felfogása mind a filozófiában, mind az etikában átvezet bennünket a gender perspektívához. Bár a feminista kutatások súlypontja a patriarchális társa-

¹² Idézi BEAUVOIR 1969, 13.

¹³ Idézi BEAUVOIR 1969, 18.

¹⁴ BEBEL 1976, 352.

¹⁵ Idézi HADAS 1994, 259.

¹⁶ MOHÁS 1998, 17.

dalomban történő női szocializációra helyeződik – mind filozófiai, mind morális síkon –, azonban ez csak a férfiszocializáció figyelembe vételével kerülhet meghatározásra. A „gender” a társadalmi nem vizsgálatával foglalkozik a két nem vonatkozásában. Az ember fogalma helyébe az individuum fogalmát lépteti a nemi szerep-identitással együtt, amely már nem a biológiai nemből vezethető le, hanem a társadalmi viszonyok behatása alatt képződik. A „gender” vitatja azt az álláspontot, miszerint a nők azért töltenek be a társadalomban olyan pozíciókat, amilyeneket betöltenek, mert a sors erre ítélte őket.

A feminista etika a feminista filozófiának igen korai, és központi jelentőségű területét képezi. Az impulzust a nők protestálása adta a szexista környezet általi arroganciával, indifferenciával, ellenségességgel szemben és a személyiségük lerombolása ellen. Ebből keletkezett az a célkitűzés, hogy egy jobb életmezőt teremtsenek maguknak, amely reflexíve a nők saját tapasztalataira és választási lehetőségeire vonatkozik.

A nőknek is éppúgy vannak jogai és kötelességei, mint a férfiaknak, és ez az erkölcs szférájára is kiterjed. Vagyis a feminista etikai diskurzus – amelynek kezdete a '70-es évekre nyúlik vissza – szintén „gender”-szempontú, a kirekesztettség, a kizárás, a diszkrimináció felé irányítja a figyelmet. A férfi és a női morál – szemben azzal, ahogyan a biológisztikus elméletek állítják – nem egy természeti hozomány eredménye, hanem érdekek kifejeződése. A hatalmi és uralmi érdekek oda vezettek, hogy a nő helyét a tradicionális felfogásban anyaként és feleségként jelölték meg. A férfiak voltak a családfenntartók, azaz kizárólagos uralmi pozíciót töltöttek be. A feminista etika éppen ezért a nemek különbözőségének szempontjából morálfilozófiai kérdésekre, teoretikus problémafelvetésekre, konkrét morális konfliktusszituációk filozófiai analizésére helyezi a hangsúlyt. Az individuumot állítja a vizsgálódás középpontjába. Acsády Judit a következőképpen fogalmaz:

„Az így emberként felfogott nő, mivel a férfiakkal azonos képzésben részesülhet, képzett, racionális gondolkodásra, alkotó munkára lesz képes. Szükség esetén el tudja magát tartani, gazdaságilag független.”¹⁷

A feminista etika – mint alkalmazott etika – helye a politikai etikán belül jelölhető meg, azonban éppúgy foglalkozik az általános etika alapvető kérdéseivel, mint az alkalmazott etika problémáival: az általánosan kötelező szabályok, normák meghatározott cselekvési területen való konkretizálásával. A feminista etikában egyrészt az fogalmazódik meg, hogy meg kell világítani azokat az alapokat, amelyeken eddig az etikai párbeszéd nyugodott. Másrészt a feminista etika mind a férfi mind a női hagyományokat abból a szemszögből elemzi, hogy minden eddigi morális megítélése androcentrikus volt. Továbbá arra a kérdésre keresi a választ, hogy értelmes dolog-e egy eddigi férfimorál-koncepciót egy női morállal kiegészíteni, és így egy általános emberi morál-koncepciót felvázolni? Maga a „feminista etika” megnevezés egy, a morálról szóló párbeszéd, amelyet az utóbbi évtizedekben túlnyomórészt nők folytattak. De a feminista etika nem speciálisan nőknek szóló etika, mert bár a kutatások kiindulópontja a nők dolgai, ügyei, a címzettek azonban nők és férfiak egyaránt. A feminista etikával egy perspektívaváltás ment végbe. A „kopernikuszi fordulat” abban mutatkozik meg, hogy egy nemre jellemző morális feltevésből kiindulva zajlik a diskurzus. Ez a nézőpontváltás pedig a „gender” által vált lehetővé.

Az utóbbi időben a nyugati világban a nők és a férfiak társadalmi és morális megítélésének vonatkozásában, illetve a feminista filozófia és etika történetének rekonstruálásával kapcsolatban több mű látott napvilágot. A folyamatot a '70-es évek második felében megjelenő pszichoanalitikus iskola indította el. Ettől kezdve mind Amerikában, mind Angliában, és a fordítások számának növekedése hatására más nyugati országokban is sokasodott a témával

¹⁷ ACSÁDY 1997, 252.

kapcsolatban megjelent könyvek száma. (A feminista teóriaalkotásban máig mérvadó Carol Gilligan *In a Different Voice* című műve,¹⁸ amely tudomásom szerint a mai napig nem jelent meg magyar fordításban.)

Összességében a feminista etika kritikai eszközként mutatja be magát, ugyanakkor a hagyományos etika korrektívumaként (is) jelentkezik. A gender-perspektívából építkezve nem az a cél vezet, hogy a nemek fölött álló erkölcsi nézetek és cselekvések alapelveit magyarázza és igazolja, hanem éppen ezek előzetes meghatározottságát mutatja be.

„A gender-szempontú antropológia és etika a nemek közötti különbséget állítja a középpontba, mivel a nem-esszenciálisan egységesítő koncepciót megcélzó filozófiában az ember fogalmának helyébe az individuum lép a maga különlegességével, amelyhez a nemi szerep identitása is hozzátartozik, amely nem vezethető le a biológiai nemből, hanem a társadalmi viszonyok nyomása alatt fejlődik ki.”¹⁹

Eltérő adottságok – egyenlő jogok

Az „egyenlő jogokat a nőknek” talán a legkorábbi feminista követelés volt, megegyezve a liberális individualizmus programjával – ha valaha is létezett ilyen. Ez a követelés egyáltalán nem meglepő, ha elismerjük, mennyire egyenlőtlenül kezelték a nőket. Ahogyan a francia feminista filozófus, Simone de Beauvoir (1908–1986) írta 1949-ben:

„nincs olyan terület, ahol a nők valaha is reális esélyt kaptak volna. Ez az oka, hogy a nők nagy többsége ma miért követel új státuszt magának; és [...] követelésük nem arra irányul, hogy felmagasztalják nőiségüket, [...] ők csupán megegyezést kívánnak végre, absztrakt jogokat és konkrét lehetőségeket, konkurencia nélkül, mivel így a szabadság csak gúny tárgya lenne.”²⁰

A nők történelmi alárendelése valóban figyelemre méltó. Történelmi tény, hogy a brit nőktől a 20. század elejéig megtagadták a választójogot. Amíg a 19. század végéig nem születtek meg a különböző „házas nők tulajdonát védő törvények” (Married Women’s Property Acts), addig a nők vagyona a házasságkötéssel egy időben férjük tulajdonává vált. Az 1970-es „egyenlő bér” törvény (Equal Pay Act) előtt Nagy-Britanniában alapvető gyakorlat volt a kétféle díjszabás a munkakínálatban: egy magasabb ráta a férfiaknak és egy másik a nőknek. Ma ez a gyakorlat természetesen illegális, de eléggé megdöbbentő, hogy nemrégiben ez a változat működött.

Természetesen a nők nagy lépésekkel haladtak az egyenlő jogok felé. Nyilvánvaló és egyértelmű diszkrimináció a foglalkoztatásban napjainkban jóval ritkábban fordul elő, mint például egy évtizeddel ezelőtt, és sok okunk van hinni abban, hogy ez a helyzet a későbbiekben tovább javul. Tehát ha a nőknek vannak, vagy hamarosan lesznek egyenlő jogaik, miben akarnak többet elérni a feministák?

Nem nehéz belátnunk, hogy bár az egyenlő jogok politikájának elérése igen kívánatos, de ez önmagában még nem elégíti ki az egyenlőség követelményét. Éppen amiatt, mert ma-napság a nők ritkán szenvednek el nyílt és egyértelmű diszkriminációt a foglalkoztatásban, nincs előírás a többi, a diszkrimináció körmonfont formáinak megakadályozására. Illegális ugyan eltérő fizetési skálákat meghatározni a férfiaknak és a nőknek, mégis, még mindig zömében a nők találhatók a fizetési skála legalacsonyabb szintjén. Ezt a jelenséget támasztja alá

¹⁸ GILLIGAN 1982.

¹⁹ PIEPER 1998, 14.

²⁰ BEAUVOIR 1952, 149.

az a jelentés is, amelyből kiderül, hogy 1970-ben, az első „egyenlő bér törvény” előtt a nők átlagkeresete csupán 63%-a volt a férfiak órabérének. 1993-ig a ráta jelentősen növekedett, de ez még mindig csak 79%-ot jelentett.²¹ Ráadásul hiába illegális a foglalkoztatásban történő diszkrimináció gyakorlata, ha az államnak alig van forrása ellenőrizni valamennyi foglalkozási ágat. Más szóval, a törvények felerősíthetik a hiányosságokat, ha a társadalom ezt nem tudja megakadályozni. Nem ez az útja – mármint a törvények –, hogy rendszeresen, vagy soha ne alkalmazzák az illegális diszkriminációt.

Mégis, éppen azért, ha kiküszöbölhetjük a szándékos diszkriminációt, az egyenlő jogok politikája még problematikus lehet. Marx érvelését követve, az egyenlőséghez való jog egy vonatkozásban elvezethet egy másik egyenlőtlenséghez. Az egyenlő jövedelem még nem biztosít egyenlő életkörülményeket, ha például valaki idősen magatehetetlenné válik, míg mások nem, vagy ha valaki fogyatékossgal él, míg mások nem. Így, ha a férfiak és a nők adottságai szükségszerűen és alapvetően eltérnek egymástól, akkor az egyenlő jogok politikája nem vezet az egyenlőség eléréséhez. A kérdés az, hogy valójában van-e releváns különbség a két nem között? Ezen a ponton a feministák néha komoly dilemmában érzik magukat. Elismerik, hogy a nők szükségletei különböznek a férfiakétól, és ezért amellett érvelnek, hogy e szükségletek speciális – női – igényekből erednek, s ezzel a speciális védőbeszéddel – vagyis a viszonylagos gyengeség beismerésével – néha ugyan sarokba szorítják a férfiakat, azonban ezzel együtt hallgatólagosan elismerik a férfiak elsőbbségét. Ez a dilemma néhány feministát arra csábít, hogy kijelentse: a nőknek nincs szüksége saját, megkülönböztető jogokra.

Annak elfogadása, hogy létező különbségek vannak a férfiak és a nők között, még nem ok arra, hogy ebbe bele kell értenünk azt is, hogy a nők gyengébbek: ez gyakran egyszerűen csak attól függ, hogy hogyan elemezzük a helyzetet. A férfiaknak szintén vannak speciális szükségleteik: például egy férfinak általában magasabb napi kalória-felvételre van szüksége, mint egy nőnek. De azt mégsem gondolhatjuk, hogy ez annak a jele, hogy a férfiak alacsonyabbrendűbbek, mint a nők. Tehát annak elfogadása, hogy egy csoportnak speciális szükségletei vannak, önmagában még nem jelenti azt, hogy a csoport tagjai gyengébbek. És annak a felismerésnek a visszautasítása, hogy a nőknek speciális szükségletei vannak – különösen, mivel ezek összefüggésben vannak biológiai természetükkel –, talán éppen az alárendelt pozíciójukhoz vezető utat biztosítja. Tehát például aligha mellőzhetjük azt a tényt, hogy a nők, és nem a férfiak szülnék gyermekeket. Ebből a tényből erednek speciális szükségletek, s ezáltal szükségük van speciális jogokra.

Azonban az érvelési mód e típusával nagyon óvatosan kell bánnunk. Milyen mértékben vegyük figyelembe, hogy a nők megkülönböztetése igazából biológiai természetüknek köszönhető? Az egyik út, amit a feministák ezzel a problémával kapcsolatban kihangsúlyoznak, a „sex” (nem) és a „gender” közötti megkülönböztetés felvázolása. A nemet, mint tisztán biológiai kategóriát azonosítják; a gender viszont társadalmi, vagy társadalmilag meghatározott kategória. Így gyakran megfigyelhető, hogy a gender-szerepek társadalomról-társadalomra meglehetősen önhatalmúlag eltérnek egymástól. Hogy egy meglehetősen triviális példát említsek, néhány társadalomban csak a férfiak felügyelnek a kecskékre, míg másokban csak a nők. Világos, hogy nem biológiai oka van annak, miért van ez így: az eltérés nyilvánvalóan szokás kérdése, a társadalom szerkezetéből következik. A társadalmilag meghatározott szerkezet azonban többféle módon rekonstruálható. Úgy látszik tehát, hogy a gender-szerepek könnyen ártéríkelhetőek és megváltoztathatóak, legalábbis elvben.

Így tehát az a felismerés, hogy a nemek között biológiai különbségek vannak, nem jelenti automatikusan valamennyi hagyományos eltérés helyeslését a gender-szerepekben. Mégis, képzeletünk nagyon gyakran korlátokhoz kötött. Szinte valamennyi társadalomban látszólag

²¹ WOLFF 1996, 198.

elkerülhetetlen tényként kezelik, hogy elsődlegesen a nők gondolják a fiatal gyermekeket, legalábbis a gyermek életének első néhány hónapjában. Mintegy válaszolva erre a különbségre, amely szükségszerűen létrehozott eltérés volt, a modern társadalmak az utóbbi évtizedekben a „szülési szabadság” (maternity leave) különféle rendszereit eszelték ki, hogy ezzel a módszerrel próbálják meg a férfiakat és a nőket egyenlőként kezelni. A szülési szabadság önmagában még nem elégséges, hogy garantálja a nők egyenlőségét a munkahelyeken. Az anya karrierjét szinte bizonyosan befolyásolja egy gyermek születése, míg az apáét csak ritkán. A bőkezű anyasági segély éppen csak helyettesítheti a nők munkahelyi előmenetelének útját, különösen, mivel emlékezhetünk arra, hogy a nők szülési életkora egybeesik életük azon szakaszával, amikor valószínűleg karriert építenének, amikor – ha tehetnék – jó esélyük volna teljesíteni egy magasabb szint követelményeit. Ahogyan a kortárs feminista politikai filozófus, Susan Moller Okin írja egy helyen, a probléma eredete

„két, szokás szerint összeegyeztethetetlen feltételezésen alapul: mégpedig, hogy elsősorban a nők a felelősek a gyermekek felneveléséért; valamint, hogy a munkacsoportok komoly és odaadó tagjai [...], ugyanakkor nem rendelkeznek sem elemi, sem megosztott felelősség-érzettel a gyermekneveléshez. A munkahelyek régi előfeltevése, de még ma is implicit, hogy a munkásoknak feleségeik vannak otthon.”²²

Ezért néhány feminista megkísérel változtatni azon a feltevésen, amely az „anyai szabadság” (maternal leave) intézményét alapvetőként kezeli. Miért fogadjuk el, hogy az anya legyen az a személy, aki gondját viseli a gyermekének az első néhány hónapban? Ez ma már nem biológiai szükségszerűség. Miért ne vállalhatná fel az apa ezt a felelősséget, ha alkalmasabb rá az adott körülmények között? Így azt javasolják, hogy a szülési szabadságot váltsa fel a „szülői szabadság” (parental leave), amelyet bármelyik szülő – vagy mindkettő rövidebb időszakra – igénybe vehet. Ez mindenképpen liberális javaslatnak tűnik. Ebből következik a választás lényege: akár az anya, akár az apa magára vállalhatja a tradicionálisan az anyához kötődő szerepeket, feladatokat. Természetesen nem mindenkit tesz boldoggá ez az indítvány. Néhány nő azt fogja érezni, hogy ez a nyilvánvaló „választás” az elnyomás újabb, egyszerű útját kínálja fel: kénytelenek visszamenni, dolgozni, amikor pedig sokkal szívesebben töltenék idejüket újszülött gyermekükkel. Mindazonáltal a legfontosabb kiindulópont továbbra is megmarad: a szociálpolitika képes helyreállítani a gender-szerepeket, amikor azok túlságosan igazságtalanul felosztottnak látszanak.

Ez a példa is segít illusztrálni a kapcsolatot a feministák által különösen fontosnak tartott két terület között: nevezetesen ezek a munkahely és a család. A nők a történelem során a legtöbbször úgy tekintettek a házasságra, mint menedékre az elégtelen és silány munkalehetőségek elől, bár ez a házasság gyakran nem jelentett nagy előrelépést, és a legjobb esetben is csupán állandósította a nők társadalmi szerepének alárendeltségét. Mégis, az a kísérlet, hogy megpróbálják kombinálni a karriert és a családot – a választás lehetősége vagy a gazdasági szükségszerűség következtében – sok nőt a munka és a házimunka fárasztó „kettőséhez” vezetett, ami viszont gyakran megakadályozta karrier-lehetőségeiket. Csak néhány férfi kész osztozni a háztartás terhein a dolgozó feleségükkel. Ahogyan az alábbi szomorúan ironikus példában olvashatjuk:

„A teljes munkaidőben dolgozó feleségek férjei átlagosan két perccel fordítanak többet a házimunkára, mint a háztartásbeli feleségek férjei – ez a plusz idő még egy lágytojás elkészítésére sem elegendő.”²³

²² OKIN 1989, 5.

²³ OKIN 1989, 153.

Akár fizetett munkavállaló, akár nem, a feleség csak ritkán élvezheti – férjével ellentétben – hatalmát, szilárd helyzetét és gazdasági autonómiáját, és ez sajnos részben megmagyarázza, hogy normál esetben miért éppen a dolgozó feleség elsődleges kötelezettsége a házimunka. Ezek az egyenlőtlenségek szükségesek ahhoz, hogy üdvözölni tudjuk, ha a nők megkapják az átlagos elismerést és az esélyegyenlőséget a munkahelyeken. A szülői szabadság intézménye egy kis lépést jelent e cél felé.

De mire van még szükség? Egy további javaslat szerint a nők lennének a haszonélvezői a „pozitív megkülönböztetés” (affirmative action) programjainak, amelyek szerint aktív intézkedésekkel segítük elő egy hátrányos helyzetű csoport – esetünkben a nők – karrierjét.

(Sajnos ezen a ponton ki kell térnem egy fordítási problémára, amellyel a szakirodalom feldolgozása során gyakran szembesültem. Sokan az affirmative action kifejezés fordításaként a „pozitív diszkrimináció”-t használják. Fellapozva az *Idegen szavak és kifejezések kéziszótárát*, azt olvashatjuk, hogy a diszkrimináció „hátrányos különbségtétel”-t,²⁴ míg a diszkriminál „hátrányos, megkülönböztető intézkedéseket alkalmaz”-ást jelent. Ennek ismeretében a „pozitív diszkrimináció” szintén kontradikció, így használatától eltekintek. Helyette – nem találván jobbat – a „pozitív megkülönböztetés” kifejezést használom a továbbiakban.)

A pozitív megkülönböztetés (affirmative action)

A pozitív megkülönböztetés (affirmative action) kifejezés hivatalos helyen Kennedy elnök egyik 1961-es rendeletében szerepelt először. A hatvanas-hetvenes években nemcsak a nagy egyetemeken terjedt el a kvótarendszer, hanem a gazdaságban is: az 1977-es közmunkatörvény a hátrányos térségeknek szánt négy milliárd dollár 10%-át kisebbségi tulajdonban lévő cégeknek juttatta. Egy évre rá aztán egy fehér diák beperelte a Kaliforniai Egyetemet, mert nem vették fel az orvosi karra, miközben feketék nála rosszabb pontszámmal is bejutottak. A Legfelsőbb Bíróság helyt adott a panasznak, Allan M. Bakke orvostanhallgató és jogtörténeti kulcsszereplő lett, a kvótarendszer pedig kimúlt.

A pozitív megkülönböztetés nagyon sok formában alkalmazható. Egyszerűen csak bátorítás kérdése, hogy azonos helyzetű emberek bizonyos háttérrel felhasználva munkához vagy hírvérshez jussanak, az aktív toborzás politikáján keresztül. Ugyanakkor a pozitív megkülönböztetés sokkal gyakrabban vonja maga után a kedvezményes bér vagy a felzárkózás lehetőségét. Ezzel kapcsolatban ismét különböző utakon tehetjük meg a vizsgálathoz szükséges lépéseket. Képzeljük el azt az esetet, hogy egy egyetem több női hallgató beiratkozását kívánja elérni. Ez lehetséges a helyek szigorú kvótájának alkalmazásával, amelyeket kizárólag a női jelentkezőknek ítélnék oda. Vagy lehetséges kvóta alkalmazása nélkül is, ha a jelentkezés esélyei a nők számára kedvezőbbek. Sőt, az is elképzelhető, hogy egyszerűen a nemet használják – mint kritériumot – az egyformán tehetséges jelentkezők közötti döntéskor. Nem kétséges, hogy más lehetőségek szintén a rendelkezésünkre állnak. Nagyjából a pozitív megkülönböztetés lehetőségei a liberális individualizmussal megegyezően jelennek meg. Ezek különböző utakat jelentenek a jogok és a kötelesek átruházására, azzal az alapvető céllal, hogy elérjék a foglalkozási választási lehetőség és egyenlőség szabadságának formáját.

Mégis sokan – közöttük olyanok is, akik magukat „liberálisnak” nevezik – nagyon erősen reagálnak a pozitív megkülönböztetés programjai ellen. Gyakran tiltakoznak amiatt, mert szerintük ez a politika önellentés. Mindannak ellenére, hogy a pozitív megkülönböztetést alkalmazó programok ellenszert kívánnak nyújtani a diszkriminációval szemben, úgy látszik, hogy valamennyi diszkriminatív lépéseket tesz különböző területeken. Valamennyi társada-

²⁴ BAKOS 1994, 187.

lomnak diszkriminálnia kell néhány területen. Például az egyetem felvételi eljárásának diszkriminálnia kell az okos, és a nem-túl-okos felvételiző között. Esetleg nem tudjuk azt mondani, hogy minden diszkrimináció méltánytalan. Az igazi kérdés az, hogy vajon elfogadható-e vagy sem az a diszkrimináció, amely magában foglalja a pozitív megkülönböztetési programokat.

Miért lehetséges, hogy nem fogadható el? A kifogásolható diszkriminációt így definiálhatjuk: a nem-releváns területek (önkéntes) kiválasztása. És – mint megfogalmaztuk – a nem és a faj sohasem releváns területei a választásnak. Talán rosszabb, ha az embereket csoportok tagjaiként kezeljük, s nem mint individuumokat. Annak a ténynek, hogy valaki színes bőrű vagy fehér, férfi vagy nő, irrelevánsnak kell lennie a velük történő bánásmódnál, különösen, amikor a juttatások szűkös forrásakor merül fel a kérdés. Az érvelés a faji és a szexuális diszkrimináció ellen a pozitív megkülönböztetés elleni érveléssé alakulhat át. Mindenkinek el kell fogadni az individuális érdemeit. Ennek ellenkezőjét tenni igazságtalan. Továbbá, még rosszabbá tehetjük a dolgokat: mi az igazságos például akkor, ha iskolába segítjük a középosztálybeli nőket, még akkor is, ha nem rendelkeznek olyan képzettséggel, mint egyes férfiak (akiknek talán kevésbé szerencsés a háttérük, s akik így elveszítik a tanulási lehetőségüket)?

Egy további kifogás a pozitív megkülönböztetéssel szemben, hogy hogyan tehető „végösszeg-eredményessé” (counter-productive). Azokat, akik helyzete a pozitív megkülönböztetés politikájának érvényessége alá tartozik, megbélyegezhetik e tény miatt. Még rosszabb azoknak a hátrányos helyzetű csoportok tagjainak, akik bármilyen módon szereznek maguknak állást vagy új munkahelyet, úgy kezelik őket, mint akik a program hasznélvezői, s ezért szintén megbélyegzik őket. Ezek az emberek nem lehetnek nyertesek. A pozitív megkülönböztetés ebből a nézőpontból tehát egyszerre pártfogol és lefokoz, és hosszútávon talán több kárt okoz, mint amennyi hasznot hoz.

Mindenesetre a fentiek igen erőteljes kritikák. Meg lehet-e menteni a pozitív megkülönböztetést? Különbőféle védelmezések lehetségesek, s nem mindegyik bír egyenlő erővel. Az egyik érvelés szerint a pozitív megkülönböztetés csak kevéssel több, mint az egyenlőség lehetősége eszméjének a kiterjesztése. Az arra érdemes rendszerváltoztatásban lévőket a legalkalmasabb pozícióba kell juttatni, bízva abban, hogy a formális minősítés a támogatás odaítélésekor módszeresen megkülönbözteti őket azokkal szemben, akik jobb iskolákba jártak, komfortosabb családi háttérrel rendelkeznek, vagy több segítséget és támogatást kaptak otthonról. A pozitív megkülönböztetés egyik útja tehát az eltúlzott előnyök módosító kompenzálása.

Ha az előnyök egyszerűen jobban láthatók a jelentkezési lapokon, mint a valós életben, akkor ez az érvelés meggyőző lehet. De gyakran azok, akik elvégezték a képzéseket, megfelelő gyakorlatot, valamint bizonyítványt szereztek, ezzel sokkal jobb helyzetben használhatják fel a kínálgató lehetőségeket, vagy jobb teljesítményre képesek a munkájukban. Rawls nézete szerint az igazságosság az elvart szakértelem megszerzése lehetőségének az egyenlőségét jelenti.²⁵ De – ahogy láthatjuk – a segítő oktatás szintjén követelt beavatkozás nem pozitív megkülönböztetés később.

A második érvelés a pozitív megkülönböztetés védelmében a társadalmi utilitarizmus területéhez köthető. Ez abban jelentkezik, hogy az emberek komfortosabb bánásmódot érzékelnek, ha saját fajuk és nemük diplomásaival kerülnek kapcsolatba. Sokkal fontosabb, hogy a szegény színes bőrű környékek különösen rosszul ellátottak orvosokkal, fogorvosokkal, ügyvédekkel és más diplomásokkal. Színes bőrű orvosokra és ügyvédekre szüksége van a társadalomnak, és a jogi és orvosi egyetemeknek társadalmi kötelessége mindenféle háttérrel rendelkező emberek képzése, hogy betöltsék ezeket a fenti szerepeket. Ez ismét egy olyan érv, amelyet nagy gondossággal kell kezelnünk. Eltekintve attól a tényről, hogy ez az érvelés nagyon korlátozott hatáskörű, tényleg igaz az, hogy az emberek jobban preferálják a saját fajuk és nemük diplomásait? És nekünk egyszerűen el kell fogadnunk ezeket a preferenciákat, anélkül,

²⁵ RAWLS 1997.

hogy további kérdéseket tennénk fel? Azonkívül miért kellene feltételeznünk, hogy a színes bőrű orvosok és ügyvédek azt a környéket választják dolgozni, ahol szükség van rájuk, ha máshol többet kereshetnek?

A harmadik érvelés a múlt igazságtalanságai helyreállításának vagy kártalanításának az eszméjére alapozódik. Ez különösen egyértelműen látható a színes bőrű amerikaiak esetében, akik általános hátrányban szenvednek – legalábbis részben – a rabszolga-kereskedelem öröksége miatt. A pozitív megkülönböztetés egy programcsomag lehetősége, amely megpróbálja kompenzálni ezeket a régi igazságtalanságokat. Ez ellen szól az az érvelés, hogy a fehérek manapság nem tartanak rabszolgákat, és nem bánnak kegyetlenül a feketékkel. De itt hiányzik a lényeg: a fehérek ugyanis hasznélvezői a múlt igazságtalanságainak, még akkor is, ha nem ők az okai azoknak. És ugyanígy a férfiak a hasznélvezői annak a kultúrának, amelyben a férfiakkal sokkal kedvezőbben bánnak, mint a nőkkel. Ezért ez a helyreállítás követelésének az oka.

Mindegyik fenti érvelés megfelelő erővel bír, de még nem fejeztük be a felsorolást. A negyedik érvelési mód a pozitív megkülönböztetés intézményének szimbolikus hatalmát boncolgatja. Ez az út szimbolizálja azt az eszmét, amely szerint a színes bőrűeket és a nőket szívesen látják az egyetemeken és a munkahelyeken, és korábbi kirekesztésük mára már megbánás tárgya lett. Ez idő szerint legalábbis nekik sokkal egyszerűbb dolguk van, ha például adakozást szerveznek. Ez együtt jár az ötödik érveléssel: az alapvető cél az, hogy megtörjük azt a formát, amely alapján úgy látszik, hogy bizonyos lehetőségek el vannak zárva a nők és a kisebbségek előtt. A pozitív megkülönböztetés gondoskodik olyan példaképekről, amelyek felnyitják az új generáció szemét, hogy harcoljon a lehetőségeiért.

Az előző két érvelés nagy előnye az, hogy megengedi számunkra egy olyan koncepció elkészítését, amely szerint az a világ, amelyik pozitív megkülönböztetést foglal magában, nem ideális. Mint ahogyan a lassú, nehézkes eljárás mód, a pozitív megkülönböztetés is nemkívánatos, és bizonyos szempontból igazságtalan. Az emberek individuális érdemeit el kell ismerni, mint ahogyan a pozitív megkülönböztetés kritikusai követelik. De a pozitív megkülönböztetés ideiglenes politikája nélkül sokkal nehezebb lesz egy olyan világot létrehozni, amelyben a pozitív megkülönböztetés feleslegessé válik: amelyben az emberek mindannyian elismerik mások individuális érdemeit. Így tehát a pozitív megkülönböztetésre úgy kell tekintenünk, mint egy átmeneti vezérelni, egy igazságosabb világ felé vezető lépésre.

Összegzés

Tanulmányom összegzéseként fontosnak tartom átfogóan jellemezni a feminizmusok mai helyzetét: szerepük – véleményem szerint – mindenképpen erősödőben van, s az Európai Unió tagjaként hazánkban is további jelentős pozitív elmozdulást prognosztizálhatunk. Az európai (köz)gondolkodásmód szerves részét képezik a feminista diskurzusok, s a politikai filozófiákban is fontos szerepet töltenek be a nemekről való – igen gyakran gyakorlati változ(tat)ásokat is hozó – elmélkedések.

A feminizmusok céljai ugyan nem egységesek, azonban interdiszciplináris jellegük okán a világról való gondolkodás majdnem minden szegmensében jelentkeznek. Hosszútávon ez a tulajdonság lehetővé teszi a továbblépést olyan aktuális témák – esetleg problémák – felé, amelyek biztosítják a feminizmusok túlélését – talán kisebb-nagyobb metamorfózisok árán.

A magyarországi viszonyok áttekintése²⁶ számomra azt az üzenetet hordozza, hogy a magyar helyzet ugyan nem jó, ám egyáltalán nem nevezhető reménytelennek sem. Kialakulóban van egy olyan „kritikus tömeg” az értelmiségi közösségen belül, amelynek tagjai már ma is intenzíven hallatják a hangjukat. Sajnos a magyar társadalomban jelenleg is erősen él az a felfo-

²⁶ KÜRTI 2001.

gás, hogy a gyermeknevelés és a háztartás kizárólag a nők feladata. Ennek a maradi gondolkodásmódnak a felszámolása ugyan nem könnyű – és nem is történhet gyors ütemben –, ám a női jogok hangsúlyozása elvezethet egy „szép, új világ”-hoz. (Üdvözlendő előrelépés például, hogy a közbeszéd szintjén, a napi politikában is megjelent a házasságon belüli erőszak problémaköre, s szintén ide sorolható a prostitúcióról szóló élnék vita.)

A női jogok elismerése és biztosítása egyrészt az emberi jogok maradéktalan és feltétel nélküli – a gyakorlatban is érvényre jutó – kiterjesztését jelenti a nőkre, tekintettel e jogok egyetemességére; másrészt – az emberi jogokon belül – bizonyos különös jogok biztosítását is jelenti részükre. E jogok azonban nem privilégiumokat, nem valamiféle külön- vagy plusz-jogokat jelentenek. Bizonyos, látszólag „partikuláris” jogok ugyanis csupán különös helyzetük, funkcióik, csak rájuk jellemző testi-biológiai adottságaik révén vonatkoznak a nőkre. A női jogok, mint „külön-jogok” logikailag egyébként párhuzamot mutatnak a gyermekek, fogyatékkal élők stb. emberi jogaival: e jogok ugyanis egyben a társadalom részéről a különös védelem – a fokozott törődés – kötelezettségének felvállalását is jelentik.

E „különös” jogok tehát valójában EMBERI JOGOK, hiszen a nőket mint az emberi nem tagjait illetik meg. Ezzel kapcsolatban a feminista indíttatású politikai filozófia egyértelműen és világosan leszögezi: a társadalmi szerződés elméletét nem úgy kell újrafogalmazni, hogy abban a nőknek különjogai legyenek, hanem úgy, hogy az elmélet formális univerzalitása gyakorlatilag is univerzalitássá váljon.

Rövidítésjegyzék

- ACSÁDY 1997 – ACSÁDY Judit, *A XX. század asszonya = Szerep és alkotás*, szerk. NAGY Beáta, S. SÁRDI Margit, Debrecen, Csokonai, 1997, 243–253.
- BAKOS 1994 – BAKOS Ferenc, *Idegen szavak és kifejezések kézikönyvtára*, Bp., Akadémiai, 1994.
- BEAUVOIR 1952 – Simone de BEAUVOIR, *The Second Sex*, New York, Vintage, 1952.
- BEAUVOIR 1969 – Simone de BEAUVOIR, *A második nem*, ford. GÖRÖG Livia, SOMLÓ Vera, Bp., Gondolat, 1969.
- BEBEL 1976 = August BEBEL, *A nő és a szocializmus*, ford. NYILAS Vera, Bp., Kossuth, 1976.
- FOX 1983 – Robin FOX, *A nemi kiválasztás és a női választás szerepe az emberi magatartás fejlődésében*, ford. GÁTI Tibor = *A női nem: tények és kérdőjelek*, szerk. Evelyn SULLEROT, ford. FARGÓ Klára, GÁTI Tibor, TÖLGYESI Miklós, Bp., Gondolat, 1983, 377–394.
- FROMM 1996 – Erich FROMM, *Férfi és nő*, ford. KAJTÁR Mária, Bp., Akadémiai, 1996.
- GILLIGAN 1982 – Carol GILLIGAN, *In a Different Voice*, Cambridge, Harvard University Press, 1982.
- HADAS 1994 – *Férfiuralom: Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*, szerk. HADAS Miklós, Bp., Replika Kör, 1994.
- HELL 2001 – HELL Judit, *Létezik-e feminista etika? = microCAD 2001 (Bölcsészettudományi Szekció)*, szerk. LEHOCZKY László, KALMÁR László, Miskolc, Miskolci Egyetem, 2001, 39–44.
- IRIGARAY 1998 – Luce IRIGARAY, *A nőké diskurzusa, a férfiaké diskurzusa*, ford. KÁDÁR Judit = *Sétáló agyak: Kortárs feminista diskurzus*, szerk. és összeáll. DROZDIK Orsolya, Bp., Kijárat 1998, 61–70.
- KÜRTI 2001 – KÜRTI László, *Az esszencializmus és a nagyaszonny szindróma = microCAD 2001 (Bölcsészettudományi Szekció)*, szerk. LEHOCZKY László, KALMÁR László, Miskolc, Miskolci Egyetem, 2001, 73–86.
- LAMPLAND 1994 – Martha LAMPLAND, *Feminizmus és társadalomkutatás*, ford. ACSÁDY Judit = *Férfiuralom: Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*, szerk. HADAS Miklós, Bp., Replika Kör, 1994, 55–62.

- MEAD 1970 – Margaret MEAD, *Férfi és nő: a két nem viszonya a változó világban*, szerk., vál., utószó és jegyz. BODROGI Tibor, ford. ANDRÁS László, VAJDA Endre, Bp., Gondolat, 1970.
- MOHÁS 1998 – MOHÁS Livia, *A táncos, a politikus, a nő*, Bp., Széphalom Korműhely, 1998.
- NAGL-DOCEKAL 1990 – *Feministische Philosophie*, hrsg. Herta NAGL-DOCEKAL, Wien–München, R. Oldenburg Verlag, 1990.
- OKIN 1989 – Susan Moller OKIN, *Justice, Gender and the Family*, New York, Basic Books, 1989.
- PIEPER 1998 – Annemarie PIEPER, *Gibt es eine feministische Ethik?*, München, Fink, 1998.
- RAWLS 1997 – John RAWLS, *Az igazságosság elmélete*, ford. és utószó KROKOVAY Zsolt, Bp., Osiris, 1997 (Osiris Könyvtár, Politikai gondolkodók).
- Szent Biblia* 1991 – *Szent Biblia*, ford. KÁROLI Gáspár, Bp., Magyar Biblia-tanács, 1991.
- WOLFF 1996 – Jonathan WOLFF, *An Introduction to Political Philosophy*, Oxford, Oxford University Press, 1996.

A politikusnők helyzete Magyarországon a rendszerváltozástól 2006-ig

Bevezetés

Az elmúlt néhány évtizedben sokan és sokféleképpen, más és más aspektusból közelítve írtak a nők helyzetéről. A témával foglalkozó szakemberek egyetértenek abban, hogy jelentős változások történtek, és remélik, hogy történni fognak a nőtársadalom életében.

Sokan állítják, hogy még napjainkban is hátrányos helyzetben vannak a nők. Egyáltalán kihez és mihez képest definiálható a nők hátránya, és valóban hátrányos helyzet-e az, amelyben ma élnek? Elfogadható-e az, ahogyan ma bánnak a nőkkel egy-egy munkahelyen? Valóban fel kell-e adnia a női mivoltát annak, aki boldogulni szeretne a „férfiak világában”? Miért kell egy nőnek sokkal többet küzdenie egy állás betöltéséért? S ebből következően miért nehezebb egyre feljebb és feljebb jutnia azon a bizonyos „társadalmi ranglétrán”? Ugyanazért a munkáért miért kap jóval kevesebbet, mint férfi munkatársa?

Ilyen és ehhez hasonló kérdések várnak megválaszolásra, ám én most csak a politikusnők vélt vagy valós helyzetéről kívánok átfogóbb képet adni. Tanulmányomban a nők szerepét vizsgálom a politika világában. Kutatva az esélyegyenlőségi törekvések megléte után, valamint vizsgálva a modern társadalmi nemek elkülönülését a politika szegmensében. Be kívánom mutatni, hogy hogyan alakult a nők helyzete a politika világában Magyarországon a rendszerváltozástól napjainkig. Milyen kezdeményezések indultak útjukra, mely törekvések valósultak meg, s melyek fulladtak kudarcba. Témaválasztásom indítéka az volt, hogy a szakirodalmat olvasva láthattam, az elmúlt években jelentősen megszaporodtak a kérdőjelek e témában. A férfi és a nő közötti különbségek, ezek eredete, az egyenjogúság értelmezése, az elért eredmények mérlegének megvonása újra a laikus és a szakmai közvélemény érdeklődésének középpontjába került.

Az eddig megjelent könyvek, tanulmányok nagy részében sok felvetést találtam a nők esélyegyenlőségéről, valamint a nők politikai szerepvállalásáról. Ám kevés olyan szakirodalmi írás van, amely e két dolgot összekapcsolta volna. Véleményem szerint pedig ez egy olyan téma lehet, amellyel érdemes foglalkoznunk, hiszen a női egyenjogúsági törekvések sokadik nagy hullámát éljük, amikor a nő fellázad hagyományos szerepe ellen, és helyet követel magának a férfiak világában. De vajon ez az a korszak, amikor a nő elveszíti nőiességét, vagy éppen ennek felhasználásával érvényesülhet? Nem szabad elfelejtenünk, hogy elsősorban nemcsak polgárok és polgárnők alkotják a társadalmat, hanem nők és férfiak, akik mind fizikailag, mind biológiaiilag különböznek egymástól. E különbségeket figyelembe véve kellene törekednünk az egyenlőség kialakítására.

Tanulmányom kiinduló hipotézise szerint a magyarországi női politikusok alacsony száma elsősorban abból fakad, hogy maguk az érdekeltek – vagyis a nők – sem igénylik a nőkkel kapcsolatos politikai programok születését, valamint saját nemük képviselőit sem preferálják a politikai palettán. Továbbá a politikai szereplők sem kívánják a nőpolitikusok számának növekedését, mivel nem tekintik fontosnak a nőkre jellemző attitűd nagyobb arányú megjelenését a politikában. Azt, hogy a fenti megállapítás mennyire helytálló, illetve, hogy milyen más okai lehetnek még a kialakult helyzetnek, szintén vizsgálódásaim tárgyát képezi. Remélem, sikerül választ találnom arra a kérdésre, hogy Magyarország e téren hol helyezkedik el az Európai Unió palettán.

Sokan a demokrácia egyik alappillérenek tekintették a nők egyenlő arányú részvételét a politikai döntéshozatalban. Ezen időszakban egész Európában a politika elférfiasodása volt jellemző, ebben a helyzetben pedig joggal lehetett a feminista mozgalmak megerősödésére, illetve térhódítására számítani. Ám a hagyományos modellek, amelyek az emberek fejében éltek, mégis erősebbnek bizonyultak, a térhódítás pedig elmaradt. A társadalom egésze ragaszkodni látszott a hagyományos női, illetve férfi szerepekhez, modellekhez, ezáltal a politikát is „férfias” foglalkozásnak tekintették. A nők helyét továbbra is a családban, illetve férjeik oldalán látták. Arra a kérdésre, hogy miért alakulhatott ez így a rendszerváltozás utáni időszakban is, általában kétféle magyarázatot adnak a szakkönyvek.

Az első lehetséges válasz,¹ hogy a vallás még mindig erős hatással van az emberek gondolkodására, amely a hagyományos modellt preferálja, így egy női politikusnak duplán kell bizonyítania. Nem elég, ha munkájában helytáll, de kiváló édesanyának és feleségnek is kell lennie. Hiszen, ha a férfi sikeres, akkor ambiciózus, tehetséges embernek tartja a közvélemény. Az általános vélekedés szerint a nők viszont karrieristák, akik elhanyagolják a családjukat.

A sajátosan kialakuló pártstruktúra lehet talán a másik magyarázat. Hiszen a pártok 1989-ben férfi baráti társaságok, illetve fiú kollégiumok alapján szerveződtek. Elég csak a Fideszre gondolnunk, amely a Bibó István Szakkollégiumból nőtte ki magát. Ők, és a hozzájuk hasonlóan szerveződő csoportok nem konspiratív csoportosulást alakítottak ki, hanem kezdetől fogva hallatták hangjukat az egyetemi közéletben, sőt, azonnal a legszélesebb sajtónyilvánosság elé léptek. Nem kívánták a tevékenységüket titkolni, hiszen csak az alkotmány által biztosított jogaikkal éltek, működésükhöz éppen a nyilvánosságot tekintették a legfőbb védekező eszköznek. A férfi-dominanciájú kollégiumok világában azonban értelemszerűen idegenül és esetlenül mozogtak, mozognak a nők.

A társadalmi tapasztalat azt látszik igazolni, hogy a női érdekek jobban érvényesülhetnek, ha azokat nők képviselik. Elég csak arra gondolnunk, hogy egy nő biológiai természeténél fogva sokkal jobban bele tudja élni magát egy másik nő helyzetébe, jobban át tudja élni az állapotot kizárólag a neméből adódóan. Ugyanakkor a beleélés nem garantálja azt, hogy jobb szakember legyen, hiszen sok esetben nem pótolható a tudás és tapasztalat empátiikus készségekkel. Ennek ellenére kijelenthető, hogy a tudás és a gyakorlat megszerezhető, a veleszületett dolgok azonban kiválthatatlanok, pótolhatatlanok. Éppen ezért is szükséges belátni, hogy a gyengébbik nem jelenléte elengedhetetlen a politikai palettán. Ez a gondolatsor – habár igazolni látszódik a gyakorlatban – rögtön felveti és magában hordozza a diszkrimináció problémáját. Azáltal ugyanis, hogy egy-egy kérdéskört specifikusan nőinek tekintünk, máris beleestünk a diszkrimináció csapdájába.

Tehát továbbra is nyitott a kérdés: vajon mi az, ami inkább célravezető: ha a nők általános problémákat karolnak fel, vagy ha kifejezetten női témákat képviselnek. Lévai Katalin arra hívja fel a figyelmet, hogy

„ott lehet kétnemű a politikai rendszer, ahol a politikusnők kifejezetten a női jogok, az ún. női témák érvényesítését állították politikai érvrendszerük középpontjába”.²

Néhány szó a diszkriminációról

Diszkriminációról csak akkor beszélhetünk, ha egy személyt vagy emberek egy csoportját más, azonos helyzetben lévőkkel összehasonlítva kezelnek hátrányos módon, mégpedig úgy, hogy

¹ BRETHERON 2001.

² Idézi PALÁSIK 2007, 274.

ennek nincsenek tárgyyszerű és jogos, igazolható indokai. A diszkrimináció tehát nem csak egyszerű különbségtételt jelent. Bizonyos esetekben azonban lehetséges a különbségtétel azonos helyzetben lévők között is, amely csak akkor válik diszkriminációvá, ha a különbségtétellel elérni kívánt cél, és annak adott módja között nincs ésszerű egyensúly, arány.

A diszkrimináció megnyilvánulási formája közé tartozik a közvetlen diszkrimináció, a közvetett diszkrimináció, valamint az esélyegyenlőtlenségek kiküszöbölésére szolgáló előnyös megkülönböztetés is. Ez utóbbinak korlátja azonban az ésszerű indok, amelynek hiányában önkényesnek minősül, és sérti az emberi méltósághoz való jogot.

A nőkkel szembeni megkülönböztetés minden formájának felszámolásáról szóló ENSZ-egyezmény szerint nemi diszkrimináció a nemi hovatartozás miatti minden olyan megkülönböztetés, kizárás vagy korlátozás, amelynek az a hatása vagy célja, hogy csorbítsa vagy megsemmisítse a politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális, polgári, vagy bármely más területen fennálló emberi jogoknak és alapvető szabadságjogoknak az elismerését és megvalósítását a férfiak és a nők közötti egyenlőség alapján.³

„Szex-plusz” diszkriminációról akkor beszélhetünk, ha az egyes személyek közötti különbségtétel alapja olyan sajátosság, amely kizárólag csak az egyik vagy másik nemhez kapcsolódhat, mint például a terhesség.⁴ A diszkrimináció megjelenési formája a viktimizáció is, amely akkor fordul elő, ha például a munkáltató, a megkülönböztetés miatt fellépő, eljárást indító, vagy a diszkriminációról információt szolgáltató munkavállalónak hátrányt okoz. Arra a kérdésre, hogy mikor valósul meg diszkrimináció, honnan ered, és hogyan lehet megszüntetni, a diszkriminációs elméletek keresnek választ. A diszkriminációval foglalkozó jogelméletek egyik csoportja a hátrányos megkülönböztetés folyamatára helyezi a hangsúlyt. Ezek az ún. folyamat-elméletek.

A folyamat-elméletekre válaszként fogalmazódtak meg az ún. eredmény-elméletek.⁵ Képviselői szerint kizárólag a hátrányos megkülönböztetés folyamatát vizsgálva nem kapunk választ arra, hogy maga a diszkrimináció honnan ered, és azt sem tudjuk meg, hogy hogyan lehet megszüntetni. Ők a diszkriminációt „gyökerestül” kívánják megszüntetni, nem csak a politikai és jogegyenlőség elérése a cél, hanem a stigmatizáció megszüntetése is. A diszkriminációs elméletek harmadik csoportját a stigmatizációs elméletek képezik. Képviselője, Charles Black teremtette meg azt a gyakorlatot, ami megfordítja az értékelés mércéjét: egy szegregációs ügy megítélésében a károsult csoport értékítéletét vette alapul. Ebből a kiindulópontból fejlesztették tovább követői az elméletet, miszerint elsősorban a hosszabb ideje fennálló diszkriminációs gyakorlat mellékhatását, a stigmatizációt kell célba venni.⁶ Ha például a nő a kitartó munka és a megfelelő képzettség ellenére is sokkal nehezebben kapnak vezetői megbízatást, akkor ebben nem csak az a rossz, hogy az adott munkakörben a nőkkel szemben hátrányos megkülönböztetés folyik, hanem az is, hogy a sorozatos kedvezőtlen döntéseknek az az üzenete, hogy a nők fizikai adottságuknál fogva nem alkalmasak a munkakör betöltésére, amely pedig az alacsonyabb rendűség érzését kelti. A hátrányos megkülönböztetéssel foglalkozó elméletek negyedik irányzatát a csoport-hátrány elméletek alkotják. E szerint a megközelítés szerint a diszkrimináló aspektusa helyett a sértett csoport aspektusából kell vizsgálni a vitatott gyakorlatot. Végeredményben megállapítják, hogy a hátrányok mindaddig fennállnak, amíg az anyagi erőforrások elosztása nem változik. Legjelentősebb képviselője a feminista jogelmélet megalapozója, Cathrine MacKinnon, aki arra építi elméletét, hogy a jogegyenlőtlenség forrása nem az,

³ HALMAI-TÓTH 2003.

⁴ LEHOCZKYNÉ 2003.

⁵ „Equality in result”, ld. HALMAI-TÓTH 2003, 367.

⁶ CSEPELI 2003.

hogy a társadalompolitika azonos helyzetű férfiak és nők között diszkriminál, hanem, hogy a nő a szexuális alárendeltség következtében soha nincs is egyenlő helyzetben.⁷

1990: képből (képen) a női politikusjelöltek

„Az 1990 utáni politikára is jellemző, hogy az egyes politikai pártok nőtagozatai, illetve szekciói kivétel nélkül alárendelt helyet foglaltak el a párthierarchiában.”⁸

A női politikusoknak csak nagyon kevés esetben volt arra lehetőségük, hogy meghatározzák, megfogalmazzák a számukra fontos kérdéseket. Az érdekérvényesítésük alacsony fokához hozzájárult a tapasztalatlanság is, valamint, hogy a már „befutott” női politikusok nem törekedtek a jövő generációjának utánpótlására, nem szorgalmazták a nők bekerülését a politikába. Sajnos ez a tendencia a mai napig nem változott.

A Magyar Közvéleménykutató Intézet 1990 márciusában végzett felmérése a női politikusokkal szembeni elvárásokat vizsgálta. A megkérdezettek általános vélekedése az volt, hogy a politika inkább a férfiak dolga, a nők feladata pedig a család és az anyaság. A női politikusokkal szemben bizalmatlanok voltak, és véleményük szerint a nők alkalmatlanabbak a politikai pályára, határozatlanok, nincs elég tekintélyük. A politikusnőkkel szembeni elvárások is eltértek attól, amit a férfiakkal szemben támasztottak. A nőknél sokkal fontosabb volt a szépség, az ápoltság és az erkölcsös magánélet, míg a férfiaknál a szakmai felkészültségre és az élettapasztalatra (együttal a magasabb életkorra) került a hangsúly.⁹

A fentieket érdekes szemszögből igazolja Tóth Andrea szociológus 1990-es kutatása, amely a választási kampány plakátjait és röpiratait vizsgálta.¹⁰ Véleménye szerint a női jelöltek ábrázolása jóval szegényesebb, mint a férfiak fényképei. Kevesebb személy látható rajtuk, ötlettelenebb, kevésbé változatosak, már-már sablonszerűek. A röplapokon a női jelöltek többször említik a családjukat, a gyermekeiket, még sincs egyetlen olyan jelölt sem, aki a férjével és a gyermekeivel együtt szerepelne. Kilenc különböző nőtípus jelenik meg a fotókon, bár az egyes típusokat gyakran csak egy-két ábrázolás képviseli.

„Az anya” és „A Madonna” megjelenése három esetben fordul elő: ezek a képek erős érzelmeket váltanak ki, s deklarálta az a céljuk, hogy – illeszkedve az MDF hasonló témájú plakátjainak sorába – a most született „Új Magyarország” melletti kiállítás szükségességét jelképezzék.

„A nőies nő” ábrázolása sokkal gyakoribban megfigyelhető, a cél a jelöltek nőiességének, szexuális vonzerejének kiemelése, s ezen keresztül a választók megnyerése. Persze gyakran visszatetszővé válhat ez az ábrázolásmód, például a Független Magyar Demokrata Párt plakátján élesen szembekerül a mély dekoltázs az „Isten, Család, Haza” konzervatív jelszóval. Általában kijelenthető, hogy a „nőies nő” vonzerejét az öltözködéssel vagy a fényképek beállításával próbálják növelni.

A „szolid családayánk” ábrázolása a leggyakoribb. Bemutatkozásukban kiemelik a család fontosságát, elsősorban anyaként definiálják magukat, azonban a fényképeken általában egyedül láthatjuk őket, szolid öltözköb, mosolyogva.

„A feleség” típusa csupán egyetlen esetben jelenik meg, ami főleg annak tudatában elgondolkodtató, hogy a férfi jelölteket igen gyakran a házastársukkal ábrázolják. Ráadásul az is

⁷ OKIN 1989.

⁸ BONIFERTNÉ 1998, 29.

⁹ S. MOLNÁR 1990.

¹⁰ TÓTH 1994.

megfigyelhető, hogy „a feleség” fényképén viszonylag nagy a távolság a házastársak között, s nem tapasztalható a meghitt kapcsolat kézzelfoghatósága sem.

„Az apja lánya” alakja képi szinten ugyan nem jelenik meg, azonban mégis érdemes vele foglalkoznunk, hiszen nagyon sok női jelölt emeli ki bemutatkozó szövegében édesapja foglalkozását, a „jó családból származom”-elv fontosságát hangsúlyozva – ettől remélve a nagyobb támogatottság elérését.

„Az értelmiségi nő” szintén gyakori típus. Három altípusa az életkor, a foglalkozás és az öltözködés figyelembe vételével: „a befutott értelmiségi nő” (elsősorban elegáns), „a human értelmiségi nő” (elsősorban visszafogott) és „a fiatal értelmiségi nő” (elsősorban lezser).

Jóval ritkábban, de előkerül „a párt tagja” ábrázolás. Ezekben a képeken a női jelölteket a párt vezetőivel vagy más jelöltekkel mutatják be – sokatmondó tény, hogy a fenti röplapokon a női jelöltek kizárólag férfiakkal szerepelnek.

„Hiányzik a férfi jelölteknel megfigyelhető »mi-tudat«: a nők nem alkotnak közösséget egymással.”¹¹

Az utolsó két nőtípus esetében megfigyelhető, hogy a női jelöltet egy közösség részeként ábrázolják, ám ezekben az esetekben jól körülírhatóan megkülönböztetik a közösség többi tagjától (pl. egy csokor virággal a kezében jelenik meg).

„A dolgozó nő” alakja az MSZP plakátjain jelenik meg. A női jelöltek a székekben ülve jegyzetelnek, újságot olvasnak, vagy éppen az íróasztal fölé hajolnak. A férfi-ábrázolásoktól eltérően azonban ezek a beállított fényképek kevésbé „hihetők”, kevésbé életszerűek, a jelöltek által felvett póz és a tárgyi kellékek jórészt esetlegesek, túlságosan „irányítottak”.

„A patróna”, azaz „a szegények gyámolítója” nőképe az MSZDP elnök asszonyának plakátján figyelhető meg. Ő az egyetlen olyan női jelölt, aki idegen személyekkel látható egy fényképén. Sajnos azonban ez a kép is sztereotíp, hiszen csupán a magassága és az elegáns öltöztéke emeli ki a környezetéből.

„A röplapok és a plakátok elemzése alapján elmondható, hogy a pártok a sikeres propaganda reményében inkább a »jól bevált«, hagyományos női és férfi sztereotípiákat használták. Ez azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy ezek a sztereotípiák valóban hatásosak lennének, vagy mindig azok maradnának, mivel idővel a régi sztereotípiák átalakulhatnak és újaknak adják át a helyüket. Ezért elképzelhető, hogy az 1994-es választások politikai propagandájában már megváltoznak ezek a férfi- és nőképek.”¹²

1994: a közvéleménykutatások fellendülése – fókuszban a választó

Tóth Andrea fenti várakozásai nem váltak valóra. Az 1990-et követő parlamenti és önkormányzati választások nem eredményeztek jelentős átalakulásokat a különböző politikai döntéshozó testületek összetételében. Jól példázza ezt az 1994-es esztendőről készült kimutatás, amely szerint 343 férfi és 43 nő ült a parlamentben. Kijelenthetjük, hogy nem változott a pártok felfogása a nők és a férfiak esélyegyenlőségéről, s nem hozott változást a jelöltek kiválasztásának módszere sem.

¹¹ TÓTH 1994, 240.

¹² TÓTH 1994, 241.

„Az igazi baj az, hogy a nők közéleti részvételének alacsony szintjével szegényebb lesz maga a politika: kimarad belőle egy sor fontos szempont, szemlélet, tapasztalat, így végső soron nemcsak a nők veszítenek, hanem a társadalom egésze.”¹³

A menedzsmentirodalom¹⁴ megállapításai tartalmazznak olyan elemeket, amelyek arra vonatkoznak, hogy a női vezetők hatékonyabbá, rugalmasabbá, flexibilisebbé tehetik az általuk irányított szervezetet. Hozzá kell azonban tennünk, hogy a fenti gondolat a „női vezetői stílusról” újabb, káros sztereotípiák kialakulásához vezethet. Ennek ellenére az eddigi összehasonlító kutatások alapján

„a női képviselők általában érzékenyebben figyelik választóik véleményét, férfi kollégáiknál jobban törekcszenek a kompromisszumra, kevésbé részesítik előnyben a konfrontációt, és igyekecszenek jó kapcsolatokat kialakítani más pártok, eltérő értékrendek képviselőivel is. Az elmúlt évtizedben több fórumon megemléttették: helyi, például városfejlesztési döntésekben [...] szintén szükség lenne a nők szélesebb körű részvételére, mivel hatékonyabban tudják megjeleníteni a speciális igényeket, és így elősegíthetik, hogy a településmenedzsment eredményesebb, sikeresebb legyen.”¹⁵

Ebben az időszakban kezdenek komolyan foglalkozni a szociológusok, társadalomkutatók a pártok szavazóinak kérdéskörével. Újakra indulnak olyan kutatások, amelyek a pártok esélyeit a rájuk szavazók neme szerint próbálják diagnosztizálni (1., 2. táblázat). Felméréseket végeznek, ezek azonban egyelőre megmaradnak a leírás szintjén, és csak a későbbi választások alkalmával foglalkoznak részletesebben az adatok elemzésével. Jelen esetben én is ezt az irányvonalat követem, és a továbbiakban térek csak ki az adatok elemzésére. Egyelőre csak néhány tényadat álljon itt:

Párt	Nő	Férfi
FIDESZ	53	47
FKgP	49	51
KDNP	52	48
MDF	48	52
MSZP	49	51
SZDSZ	54	46

1. táblázat: A pártok szavazóbázisának neme szerinti összetétele az 1994. januári közvéleménykutatások és a választási adatok alapján (%)¹⁶

Párt	Nő	Férfi
FIDESZ	9	5
FKgP	7	11
KDNP	8	5
MDF	11	12
MSZP	31	36

¹³ PALASIK–SIPOS 2005, 231.

¹⁴ BOZZI–CZENE 2006.

¹⁵ PALASIK–SIPOS 2005, 231.

¹⁶ LÉVAI–KISS 1999, 42.

SZDSZ	19	21
Egyéb	15	10

2. táblázat: A pártok szavazóinak százalékos aránya a férfiak és nők körében, 1994. május¹⁷

A nők részvételéről a politikai döntéshozatali mechanizmusokban az adhat hiteles képet, hogy milyen arányban találhatók nők a megválasztott vezetők között. 1990-ben a képviselők legmagasabb arányban (15.1%) az MSZP-n belül jelentek meg – ez összesen öt nőt jelent a képviselők soraiban. A parlamentben ebben az időben összesen 26 hölgy foglalt helyet. 1994-re ez a szám 43-ra emelkedett, amely azt jelentette, hogy a korábbi 7%-ról 11.1%-ra emelkedett a képviselők aránya. Ebben az évben az SZDSZ emelkedett ki a 16%-os arányszámmal.

1998: pártprogramok a nőkért?

Az 1998-as választásokon az eddigiektől eltérően már megjelentek a nők a pártprogramdokumentumokban. A pártok a nőkérdést általában beillesztették valamely más terület célkitűzései közé. Ezek jellemzően a szociális-, családi- vagy foglalkoztatáspolitikai kérdések voltak, önállóan nem jelentek meg. Az emberi jogokról szóló fejezetekben, a diszkrimináció kapcsán találhatunk még említéseket a nőkkel kapcsolatban. Ezek a meg-nem-jelenések azt tükrözik, hogy a nőkérdés még csak formálisan volt jelen a politikában, és inkább csak az Európai Unió csatlakozás kapcsán felmerült témaként kezelték. Ebben az időben az esélyegyenlőség gondolata népszerű szlogenné vált. A kultúrában, az oktatásban, a régiók szintjén, valamint a különböző társadalmi csoportok közötti esélyegyenlőség foglalkoztatta a politika szereplőit. Habár ezek a gondolatok megjelentek a pártok programjai között, nagy nyilvánosságot nem kaptak. A választópolgár csak nagyon ritkán olvassa végig a részletes választási programot, így az akkori választóknak csupán egy nagyon kis százaléka lehetett tisztában ezekkel a törekvésekkel.

A pártok jelöltállítási stratégiájában sem tükröződtek kellőképpen ezek a halovány törekvések. Habár két párt is nyilvánosságra hozta, hogy jelöltállításakor a női jelöltek számának növelésére törekszik, mégsem lett lényegesen magasabb a jelöltek között a nők aránya (3., 4. táblázat).

	1994		1998	
	Nő	Férfi	Nő	Férfi
FIDESZ-MPP	8	92.0	9.5	90.5
FKgP	5.7	94.3	9.1	90.9
KDNP	8.6	91.4	16.4	83.6
MDF	8	92.0	7.5	92.5
MDNP	-	-	11.7	88.3
MSZP	9	91.0	8.7	91.3
SZDSZ	10.3	89.7	13.6	86.4
Összesen	8.3	91.7	10.9	89.1

3. táblázat: A parlamenti pártok egyéni jelöltjei nemek szerinti megoszlása 1994-ben és 1998-ban (%)¹⁸

¹⁷ LÉVAI–KISS 1999, 43.

¹⁸ Forrás: BM Központi Nyilvántartó és Választási Hivatal.

	Nők	Férfiak
Együtt Magyarországért Unió	13.7	86.3
FIDESZ-MPP	10.3	89.7
FKgP	14.9	85.1
KDNP	19.5	80.5
MDF	7.7	92.3
MDNP	11.8	88.2
MIÉP	9	91
MSZP	18.4	81.6
Munkáspárt	19.4	80.6
Nemzetiségi Fórum	12.5	87.5
SZDSZ	21.8	78.2
Új Szövetség	14.3	85.7

4. táblázat: A nők és férfiak aránya a pártok országos listáin 1998-ban (%)¹⁹

Nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket ezekből az adatokból, hiszen mindez aligha tudatos politika eredménye. Mindkét esetben azt a megállapítást tehetjük, hogy a jelöltek kiválasztása merőben esetleges. Ha összevetjük a női jelöltek arányát és a pártok esélyeit, azt tapasztalhatjuk, hogy a nők aránya a legnagyobb esélyeseknél alig változott, akár foglalkozott a pártprogram a női esélyegyenlőség kérdésével, akár nem.

„Ez ugyancsak megerősíti, hogy alig van összefüggés a pártok programja, kampánya és a jelöltállítás gyakorlata között. Mindennek – egyebek mellett – a legfontosabb következménye az, hogy továbbra sincs olyan képviselőnő, aki mandátumát kifejezetten annak köszönhetné, hogy »női programmak«, a női választókat megszólítva jutott a parlamentbe.”²⁰

A választások eredményei igazolták azt a nézetet, amely szerint azok a pártok, amelyek jelöltjei között a legnagyobb arányban voltak nők, be sem jutottak a parlamentbe (KDNP, MDNP), vagy csak nagyon kevés mandátumot szereztek (SZDSZ). Ez erősítheti azt a feltevést, hogy a parlamentbe beválasztott nők kevésbé fognak „női lobbí” kialakításába, hiszen mandátumuk elsősorban a frakciójukon, pártjukon belül megszerzett pozíciójuktól függ, és a választók sem fogják számon kérni rajtuk a női érdekek képviselését.

Az önkormányzati választásokon induló, mandátumukat megszerző női politikusok, és általában a politikusok helyzete jelentősen eltér a parlamenten belül tapasztalható állapotoktól. Éppen ezért külön szakaszban tárgyalom e kérdést. A döntési folyamatoknál – ezen a szinten fokozottabban – nagy szerephez jutnak az informális csatornák, a kapcsolati hálók, amelyek átszövik az egy-egy település irányítását végző intézményeket. Közhely, de mégis a gyakorlat által igazoltnak látszó tény, hogy a nők nehezen jutnak ezeken a hálózatokon belül jó helyzetbe, mert az informális befolyásoló csoportok sokszor olyan „férfias” társasági eseményekhez is kötődnek, amelyeken a nők aligha vehetnek részt. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a polgármester–testület–hivatal aktuális viszonya nagyon is eltérő hatalmi pozíciókat eredményezhet. Ezeknek a viszonya nemcsak településenként, hanem cikluson belül is szinte alkalomról alkalomra változhat. Sohasem tudhatjuk, hogy e hármas mely tagja erősebb a többinél, s milyen háttéralkuk, helyzetek színesítik a képet.²¹

¹⁹ Forrás: BM Központi Nyilvántartó és Választási Hivatal.

²⁰ LÉVAI–KISS 1999, 47.

²¹ TÓKA 1998.

Magyarországon a köztudatban a politikai szerepvállalást még mindig a „parancsnoki” szereppel azonosítják, amelyre a nőket hagyományosan nem tartják alkalmasnak. Nehezíti a politikusnők helyzetét, hogy az információk jelentős része informális csatornákon áramlik (ld. bővebben fentebb), amelyhez ők nehezebben vagy sokszor semmilyen módon nem jutnak hozzá.²² Mindez azt is jelentené, hogy a közéleti sikerre törekvő nőknek el kell fogadniuk a férfiak játékszabályait, amely sokszor nem túl vonzó számukra. A férfi-szerepek felvétele is ezek közé tartozik sok esetben. Így duplán nehéz a nők helyzete, hiszen a férfiak nemcsak kiszorítják őket, hanem azért is, mert sokszor nem szívesen alkalmazkodnak a férfiak játékszabályai szerint zajló politikai élethez.

A Magyar Hírlapban 2002. június 28-án megjelent egy cikk, melyben öt politikusnő szólal meg. Azért választottam ezt a cikket bemutatásra, mert mindaz megtalálható benne, amiről a nők, a politika és a feminizmus kapcsán beszélni lehet. A kiválasztott öt politikusnő különböző alkatokat, sztereotípiákat képvisel.

„Lamperth Mónika: akiről az ész jut legelőször eszembe, és az öltözködése is olyan, mintha egy titkos férfiklub tagja lenne. Dávid Ibolya: temperamentumos, vitázni kész, precíz, nőies politikus. G. Nagyné Maczó Ágnes – anyatigris, állandó készenlétben áll. Kóródi Mária – ősi, keleti kultúrák vonzásában élő, modern városi nő. Mátrai Márta – halk szavú, udvarias, finom, de kemény kritikus.”²³

Fontos, hogy a cikkben elhangzottak mind a hagyományos nőalakot erősítik. A kompromisszumkészség, a megosztott figyelem és a türelem azok a tulajdonságok, amelyek a megkérdezettek szerint leginkább jellemzik és jellemeznünk is kell egy jó politikusnőt. A képességek mellett a legmeghatározóbb mondatok azonban a családra vonatkoznak, mindannyian elmondják, hogy képtelenek lettek volna elindulni és haladni ezen a pályán férjük, családjuk támogatása nélkül. Ezek a szavak felfoghatók ugyan gesztusként, mégis tudat alatt az olvasóban a más-tól függés, a gyengeség benyomását kelthetik, sőt, ezáltal még nehezebbé válik elvonatkoztatni a politikus nemétől. Ez a vonás azonban nélkülözhetetlenné válik, ha a politikusnőkről kívánunk elemzést folytatni.

Rendkívül érdekes dolgokat tudhatunk meg egy, szintén a Magyar Hírlapban ugyan-ezen év februárjában megjelenő cikkből, amely a politikusnők helyzetéről kívánt egy rövid körképet adni. A politikáról a megkérdezetteknek két szó ugrott be rögtön: küzdőtér és agresszivitás. Mindannyian elmondták, hogy a párton belüli pozíciójukat kemény szakmai munkájuknak köszönhetik, ám ezért jóval többet kellett dolgozniuk, mint férfi kollégáiknak.

„A Fideszes Szalai Annamária ezt nem bánja. »Egy nő politikus ugyanúgy helyt tud állni, mint egy férfi. A nőiség nem szűkíti le a lehetőségeket.« Dehogynem – véli párttársa, Kiszely Katalin, aki szerint a politika csak leképezi a patriarchális világot. »A jogszabályokat döntően férfiak hozzák, minden le van osztva nemi szerepek szerint. A tízcentis cipőben billegő nő fő foglalatossága a gyereknevelés és a háztartásvezetés, míg a pénzkeresés a férfira marad.« A szocialista Szili Katalin, ha újrászületne, legszívesebben kopasz férfi lenne. »Nő politikusként állandóan úgy kell festeni, mintha skatulyából húztak volna ki. Úgy kell elcsippenteni a napomból,

²² Elég olyan profán dolgokra gondolnunk, mint a munka utáni sörözés, ahol sokszor több döntés születik és információ cserél gazdát, mint a munkahelyen. Ezekből az eseményekből a nők kimaradnak, hiszen rájuk még várnak anyai, háziasszonyi teendőik. Hagyományosan ilyen információ-csere helyek az illemhelyek. Több politikus is elismerte, hogy ez a hely sokszor volt döntéseik meghozatalának színhelye.

²³ SZARKA 2002.

hogy fodrászhoz, kozmetikushoz szaladjak. Mégis megjegyzik, ha az embernek rossz napja van. Férfiagnál ez nem számít.« A szabaddemokrata Béki Gabriella szerint uralkodó szemlélet, hogy a politika férfidolog. »A legtöbb családban a nő kezeli a kasszát. Miért természetes, hogy az ország kasszáját férfiak kezelik?«²⁴

A kvótarendszerrel, illetve a női politikusok számával kapcsolatban is nyilatkoztak a megkérdezettek: Kóródi Mária javasolta ugyan pártjának, hogy fele-fele arányban indítsanak nőket, illetve férfiakat listáikon, de erre még a szabaddemokrata párt sem volt hajlandó. Elmondták, hogy sokszor a férfiak finoman érzékeltetik a nőkkel, „hol a helyük”. Többször előfordult – elmondásaik szerint – hogy egy-egy nő felszólalására elnéző mosoly volt a válasz, és nem a felszólalás témája miatt. Béki Gabriella szerint stílusbeli változást hozna, ha több nő lenne a parlamentben,

„hiszen a nők ritkán ütnek meg olyan durva hangot, mint a férfiak”.²⁵

Felmerül a kérdés, vajon változtatna-e valamin, ha több nő ülné a parlamentben, hiszen a képviselőnők így is gyakran a női érdekek ellen szavaznak. Hiába értettek egyet például a fenti cikkben a női politikusok az abortuszüggyel kapcsolatban, hiszen a szavazáson már hűséges „pártkatonaként” nyomták a gombot. Az MSZP egyedüliként alkalmazza a kvótát: listáin és testületeiben 20%-ot kell elérnie a nők arányának. Szalai Mária erről azonban így gondolkodik:

„Nem akarok kvótanő lenni. Ha a nők nem érznek késztetést, felesleges erőltetni.”²⁶

A kvótarendszer megkérdőjelezése azt eredményezheti, hogy szinte minden újabb, nőbetöltötte tisztség kapcsán felvetik ugyanazokat a kérdéseket: valóban ő volt-e a legmegfelelőbb személy, avagy a kvótaszám miatt volt szükséges a jelölése?

Habár maguknak a politikusnőknek is eltérő a véleményük a kvótával kapcsolatban, a gyakorlat kívánatosnak tartaná több nő jelenlétét a politikában. Akkor beszélhetnénk valódi hatékonyságról, ha a mandátumukat legalább részben a nemüknek köszönhetnék a nők. Milyen alakult mindez a gyakorlatban, 2002-ben? Általánosságban elmondható, hogy habár még mindig alacsony – főként, ha nemzetközi összehasonlítást teszünk –, de a politikai döntések középpontjától távolodva némileg növekszik a nők aránya (5. táblázat).

	Nők (%)	Férfiak (%)
Országgyűlés	9.8	90.2
Miniszterek és politikai államtitkárok	12.5	87.5
Vezető tisztségviselők	13.5	86.5

5. táblázat: *Nők és férfiak aránya a legmagasabb szintű politikai döntéshozatalban, 2002*²⁷

A 6. és 7. táblázat a települések szintjén mutatja be a női közéleti szerepvállalás arányait. Releváns különbség tapasztalható a 10 ezer lakosnál nagyobb és kisebb települések női polgármester-arányai között. Mindkét táblázat megerősíti azt a tényt, hogy a kisebb – s így kevésbé „befolyásos”, az országos politika centrumától jóval távolabbi – településeken találunk nagyobb arányban női polgármestereket.

²⁴ VARRÓ 2002.

²⁵ VARRÓ 2002.

²⁶ VARRÓ 2002.

²⁷ PALASIK–SIPOS 2005, 237.

	Nők (%)	Férfiak (%)
Összes polgármester	14.7	85.3
10 ezer lakosnál nagyobb települések	6.3	93.7
10 ezer lakosnál kisebb települések	15.1	84.9

6. táblázat: Nők és férfiak aránya a polgármesterek között településnagyság szerint, 2002²⁸

Országos átlag	3330
Ahol nő a polgármester	2091
Ahol férfi a polgármester	3543

7. táblázat: A települések átlagos lélekszáma, 2002²⁹

A pártok jelöltállítási gyakorlatát vizsgálva, kiemelt figyelmet fordítva a női jelöltek arányára, a 8. táblázat adatait elemezve leszögezhetjük, hogy az egyéni választókerületek jelöltjei és a listán szereplő jelöltek között 16–18%-os a nők aránya. További fontos tény, hogy a hatalomba kerülés esélyével fordítottan arányos a női jelöltek száma. A „hatalmi piramis” jelensége (a piramis csúcsára igen nehéz a nőknek felkapaszkodniuk, s felfelé haladva egyre csökken a számarányuk) jól megfigyelhető.

Csoport	Nők aránya
Összes egyéni jelölt	17.8
Összes országos listán szereplő jelölt	16.1
Parlamentbe bekerült pártok összes jelöltje	14.4
Országos listák első felében szereplő jelöltek	13.4
Országos listák első negyedében szereplő jelöltek	12.4

8. táblázat: A nők aránya a parlamenti pártok jelöltjei között 2002-ben (%-ban, közös listák esetén csak az adott párt saját jelöltjeit és az általuk javasolt jelölteket figyelembe véve)³⁰

2006: politikusnők médiaszereplése a választási kampányban

A 2006-os választási pártokumentumok tanulmányozásának elsődleges tapasztalata, hogy a női téma még mindig mellőzött, különösen a jobboldali pártok esetében. A nőkérdés a pártprogramokban többnyire csak említésszerű. A pártprogramok e hiányosságait annak a folyamatnak a késlekedésében látom, melynek fő lépései a női igények megfogalmazása, s beemelése a pártprogramokba, a programpontok megvalósulása, kedvező tapasztalatok nyomán újabb igények megfogalmazása lennének. A 2006-os választást megelőzően a publikált programokban alig van nyoma női érdekeknek és értékeknek.

Ha meg is jelennek, ezek csupán szeparált módon történnek. A konzervatív pártok programjai alapján úgy tűnhet, hogy az ügyeknek továbbra is van nemük. A probléma ilyenfajta megközelítése vezethet oda, hogy az esélyegyenlőségi kérdések rendre a szociális kérdések mezejében tűnnek fel.

A tapasztalat azt mutatja, hogy amint komolyra fordulnak a dolgok a politikában, és valódi tétjük lesz a csatározásoknak, akkor hajlamosak az ígéretet tevők megmaradni a szavak

²⁸ PALASIK–SIPOS 2005, 237.

²⁹ PALASIK–SIPOS 2005, 237.

³⁰ PALASIK–SIPOS 2005, 235.

szintjén, és a valódi, tényleges tettek és intézkedések elmaradnak. Úgy vélem, e tekintetben az egyetlen, üdítő kivételnek Dávid Ibolya MDF-elnök szereplése tekinthető, amely azzal magyarázható, hogy az MDF a várakozásokkal ellentétben bejutott a parlamentbe, és ezzel a második fordulóig Dávid Ibolya a választások egyik legmeghatározóbb személyévé vált. Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy ez is csak annak köszönhető, hogy a két forduló között sorsdöntő szerepet kapott az MDF. Azaz ez a figyelem még mindig nem a nőnek, csupán a pártnak és a helyzetnek szólt.

Ugyanakkor pozitívum, hogy a kampányban minden politikai párt programja foglalkozott valamelyest a női esélyegyenlőség kérdésével, a nők sajátos problémáival. A Fidesz-MPSZ és az MDF konzervatív nő- és családpolitikát hirdettek, míg a szocialisták az esélyegyenlőség erősítése mellett érveltek, igaz, meglehetősen kurtán. Az SZDSZ-nek volt a leginkább kidolgozott nőprogramja, ezáltal középpontba állítva a női esélyegyenlőséget. A program megírásánál azonban egyelőre ebben a kampányban a pártok nem jutottak tovább.

„Szintén újdonsága volt a kampánynak, hogy több párt is női kampányt hirdetett. E csekély erőfeszítések mellett mégis a Szocialista Párt volt az egyetlen, amely valamilyen kvótarendszerrel növelte női jelöltjeinek parlamentbe jutási esélyeit, és messze a legtöbb, szám szerint 116 női jelöltet állított. (Az ENSZ 1995. évi pekingi világkonferenciáján elfogadott cselekvési terv is minimálisan harminc, majd hosszútávon ötven százalékra javasolta bővíteni a nők részvételi arányát a politikai döntéshozatalban.) A leginkább figyelemreméltó a Fidesz női kampánya volt, külön alelnöki posztot is létrehozott a női program hitelesítésére, amelybe a korábban szinte teljesen ismeretlen Pelczné Gáll Ildikó került.”³¹

A sajtó egyáltalán nem kezelte kiemelten ezeket az eseményeket, így érthető, hogy a politika iránt kevésbé érdeklődő polgárokhoz ezek az információk nem jutottak el. Az átlagember talán tisztában sincs azzal, hogy maga a politika is igyekszik rendszerén változtatni és megteremteni az egyenlő esélyek politikáját. Kíváncsi lenné, ha ezek a törekvések a következő időszakban nagyobb hangsúlyt kapnának, és nem sikkadnának el a választási kampány lezárulása után.

Összegzés

Kétségtelenül kevés a nő a közéletben. A hatalmat kézben tartó nagy szervezetekben és a népszerűbb önkéntes szervezetekben is férfiak dominálnak. Ez befolyással van az általuk kitűzött politikai célokra és az ennek nyomán elfogadott határozatokra.

A nők is rendelkeznek a társadalmi vitákban való részvételhez szükséges ismeretekkel és érvekkel. Olyan politikai színtérre lenne szükség, ahol részvételük egyenértékű a férfiakéval. A politikus élete jellemzően hatalmi harc, intrika, „rászedés”, pedig lehetne egészséges verseny, szövetség, sőt barátság és megértés is az egyének között.

Vizsgálataim során szembesültem a nemzetközi tapasztalatokkal és adatokkal, amelyek kapcsán tény, hogy a magyar közéletben a rendszerváltozást követően sem láthatunk előrelépést a nők számának növelésével kapcsolatban. A pozitív megkülönböztetést világszerte nagyon sok formában alkalmazzák, elsősorban a kvóta-rendszereket hívják segítségül az első lépés megtételéhez. Magyarországon alapvetően a társadalmi sztereotípiák negatív hatása érvényesül, s ezért a politika sem érzi szükségét a beavatkozásnak. Persze az is jogos felvetés, hogy az erőltetett egyen jogúító törekvések megkérdőjelezhetik a politizáló nőket, s a hagyományos

³¹ RIMAY 2006.

családmodell védelmezői is komoly ellen-érvrendszert használnak. A politika szereplői nem érdekeltek a női témák „zászlóra tűzésében”, mivel a női választók máig nem igénylik a nőkkel kapcsolatos programok előtérbe helyezését.

A megoldást abban látnám, ha egyrészt a magyar társadalom jelentős része megváltoztatná álláspontját a nemi szerepek határvonalaival kapcsolatban, másrészt pedig a nők aktívabb politikai szereplőkké válnának, rákényszerítve a magyar politikai erőket a női témák dinamikus képviselésére.

Rövidítésjegyzék

- BONIFERTNÉ 1998 – *Nők a pályán*, szerk. BONIFERTNÉ Szigeti Márta, Bp., K&F Kiadó, 1998.
- BOZZI–CZENE 2006 – BOZZI Vera, CZENE Gábor, *Elsikkasztott feminizmus*, Bp., Osiris, 2006.
- BREThERON 2001 – Charlotte BREThERON, *Gender mainstreaming and EU Enlargement: swimming against the tide?*, Journal of European Public policy 2001, 8, 1, 60–81.
- CSEPELI 2003 – CSEPELI György, *Modern Barrabások = A hátrányos megkülönböztetés tilalmától a pozitív diszkriminációig*, szerk. HALMAI Gábor, Bp., AduPrint–Indok, 2003, 109–112.
- HALMAI–TÓTH 2003 – *Emberi jogok*, szerk. HALMAI Gábor, TÓTH Gábor Attila Bp., Osiris, 2003.
- LEHOCZKYNÉ 2003 – LEHOCZKYNÉ KOLLONAY Csilla, *Amerikai sikertörténet – európai változások = A hátrányos megkülönböztetés tilalmától a pozitív diszkriminációig*, szerk. HALMAI Gábor, Bp., AduPrint–Indok, 2003, 187–197.
- LÉVAI–KISS 1999 – LÉVAI Katalin, KISS Róbert, *Nők a közéletben: Parlamenti és önkormányzati választások, 1998 = Szerepváltozások: Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*, szerk. PONGRÁCZ Tiborné, TÓTH István György, Bp., TÁRKI–Szociális és Családügyi Minisztérium, 1999, 40–50.
- OKIN 1989 – Susan Moller OKIN, *Justice, Gender and the Family*, New York, Basic Books, 1989.
- PALASIK–SIPOS 2005 – *Házastárs? Vetélytárs? Munkatárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*, szerk. PALASIK Mária, SIPOS Balázs, Bp., Napvilág, 2005.
- PALASIK 2007 – *A nő és a politikum: A nők politikai szerepvállalása Magyarországon*, szerk. PALASIK Mária, Bp., Napvilág, 2007.
- RIMAY 2006 – RIMAY Andrea, *Ha nem lett volna Dávid Ibolya...*, Média kutató, 2006/nyár, http://www.mediakutato.hu/cikk/2006_02_nyar/02_david_ibolya/01.html (2014. 07. 25).
- S. MOLNÁR 1990 – S. MOLNÁR Edit, *Kell-e több politikus nő?*, Jel-Kép, 1990/3, 58–66.
- SZARKA 2002 – SZARKA Klára, *Magyar politikusnők – jobb és baloldalon is egyre több kellene belőlük?*, Magyar Hírlap, 2002. jún. 28, 6.
- TÓKA 1998 – TÓKA Gábor, *Választói magatartás = Társadalmi riport*, szerk. KOLOSI Tamás, TÓTH István György, VUKOVICH György, Bp., TÁRKI, 1998, 391–411.
- TÓTH 1994 – TÓTH Andrea, *Az 1990-es parlamenti választások plakátjai és röplapjai: A nemek megjelenítése és a képviselőjelöltek önreprezentációja = Törésvonalak és értékértékelések: Politikatudományi vizsgálatok a mai Magyarországról*, szerk. BALOGH István, Bp., MTA Politikai Tudományok Intézete, 1994, 227–272.
- VARRÓ 2002 – VARRÓ Szilvia, *Politikusnők a parlamentben*, Magyar Hírlap, 2002. febr. 4, 7.

A romák és a média kapcsolata Magyarországon

Bevezetés

Tanulmányomban azzal foglalkozom, hogyan jelenik meg a médiában Magyarország legnagyobb számú kisebbsége, a romák, illetve kísérletet teszek a romák médiahasználatának bemutatására is. Vizsgálatom tárgyát TV csatornák műsorai és az interneten való megjelenítés, ezen belül is a napjainkban legnépszerűbb közösségi oldal, a Facebook képezik.

Kiinduló álláspontom, hogy korunk leglényegesebb hírközlési és véleményformáló eszközei – a többségi társadalom gondolkodását leképezve, irányítva – eltűzött sztereotípiákat közvetítenek a romákról, sőt mi több, a média hatására a romák is ezen a mediatizált negatív szemléletmódon keresztül szemlélik saját magukat, s ez a beskatulyázás semmiképpen sem a fennálló feszültségek csökkentését idézi elő.

A feszültségek egyik legelső forrása az a kérdés, ki számít romának. Ezt nem könnyű meghatározni, hiszen több egymásnak ellentmondó nézettel találkozhatunk még a tudományos diskurzusban is. Már a roma, illetve cigány szó használata kapcsán is heves viták alakultak ki.

Szuhay Péter a „Ki a roma?” kérdést tudományos szempontból megválaszolhatatlannak tartja, és egyébként pedig teljesen fölösleges kérdésnek is. Szerinte a kérdés megfogalmazása a magyar többség nagy részének kirekesztő attitűdjére utal, és azt takarja, hogy a többség úgy tekint a szóban forgó kisebbségekre, azaz a romákra, mint *a romákra*, és nem mint önálló személyek, személyiségek sokaságára vagy közösségére, akiket – de legalábbis a környezetünkben őket – meg lehet és meg kell ismerni. A többség szemében a romák az eltérő, idegen, misztikus hagyományrendszerrel, kultúrával rendelkező csoportot jelentik, akiket teljesen más attitűdök jellemeznek, mint a többségi társadalom tagjait. Suhay Péter szerint a többségi társadalmi csoport összességében még mindig a 19. század idejét idéző sémákban gondolkodik a romákról. Ennek két síkja van: egyrészt kialakult egy kép a beilleszkedni vágyó, általában szegény, de dolgozó romákról, akiket ezekkel az ismertetőjegyekkel rendelkezvén gyakran már nem is tekintetünk románoknak. Másrészt még mindig él bennünk a vad, tűz mellett nótázó, jövőt mondó cigányok képe is. Az 1960-as években a közgondolkodásra az volt a jellemző, hogy a romákat szegény, kultúra nélküli csoportként határozták meg, akiknek egyetlen esélyük a felemelkedésre a magyar többségbe való beolvadás.¹ Ezzel szemben Lázár Guy 1987-es és 1992-es kutatásai alapján a magyar megkérdezettek kétharmada már úgy gondolta, hogy a cigányok beilleszkedése a magyar társadalomba lehetetlen.

Szuhay szerint a probléma megértéséhez figyelembe kell vennünk egy hagyományosnak nem mondható elméletet is:

„a cigányok vagy romák nem idegenek. A „mi” alakít belőlük másokat, más és idegen kultúra hordozói.”²

Ladányi János egy interjúban hasonlóan fogalmazott:

„az etnikai csoportok, hasonlóan a társadalmi csoportokhoz, nem objektív létezők, hanem társadalmi küzdelmek nyomán kialakuló konstrukciók.”³

¹ SZUHAY 2008, 53.

² SZUHAY 2008, 56.

³ LADÁNYI 2009.

Ladányi János és Szelényi Iván szerint objektív igénnyel lehetetlen megállapítani mind a magyarországi romák számát, mind azt, kit tartunk, nevezünk romának. Ma a leginkább alkalmazott eljárásnak az önbevallásos módszert tekinthetjük, ami szemben áll a még a kilencvenes években is alkalmazott gyakorlattal, azaz azzal, hogy azt tekintették romának, akit a kérdezőbiztos annak tartott. A kétféle megítélés nyilvánvalóan más eredményekkel járt. Nem beszélve arról, hogy a mindenkori megítélést erősen befolyásolja, hogy milyen a romák éppen aktuális társadalmi-politikai megítélése, illetve az, hogy milyen érdekek húzódnak meg a felmérés végzők szándékai mögött.⁴

Romák a médiában

A romák ábrázolása a médiában egysíkú stratégiák alkalmazásával történik. Ezek közül az egyik a másságuk hangsúlyozása. A másik fontos elem a médiában is a „mi” és az „ők” nézőpontjának az alkalmazása, és ezzel együtt annak a tudatosítása, hogy különbséget kell tenni a „saját” és a „mások” megítélésén alapuló nézőpontok között. Ez azt jelenti, hogy a médiában is azt tekintik romának, akiről a többségi társadalom ezt a megállapítást teszi. Tehát a TV műsorok szerkesztői is egyértelműen a kategorizálás eszközeivel élnek, mégpedig a „mi” nézőpontunknak megfelelő besorolást alkalmazzák. Ezért is lehet érdekes, hogy milyen képet kapunk a közösségi oldalak vizsgálatával, ahol is ütköznek a fenti nézőpontok, és részben a „mi”, részben pedig az „ők” nézőpontjának felel meg az identitás megadása, hiszen a közösségi oldalakon érvényesül az önbevallás módszere is. Ez a tanulmány az önbevallás szerinti roma csoporttal foglalkozik.

A fentebb említett „mi” és „ők” elvet⁵ a média nemcsak felhasználja, hanem át is rendezi a felsőbbrendű „mi” és az alárendelt „ők” mentén. Erre Bernáth Gábor is felhívja a figyelmet, amikor tanulmányában kifejti, hogy a magyarországi média csak ritkán próbálkozik meg a valóság ábrázolásával, a cigányokat mindennapi életünk szintjén kirekesztő gyakorlatok bemutatásával. Az általa vizsgált médiumok (Népszabadság; Magyar Nemzet; Origo; Index; Blikk; Vasárnapi Blikk; Index-Velvet; Új Dunántúli Napló; Észak-Magyarország; illetve az MTV, az RTL Klub, a TV2, a HírTV esti híradói) a cigányokat vagy segélyre szoruló, élethetetlen csoportként, vagy bűnelkövetőként és deviáns magatartású személyekként mutatták be. Mindkét sztereotípiát erősítése azt az érzést nyújtja a többségi csoport tagjainak, hogy nekik semmi okuk arra, hogy nézeteiket felülbírálják, és a romákkal szembeni magatartásukon változtassanak.

A média általában elítélő attitűddel mutatja be a radikális csoportokat, rasszizmust és a rasszista csoportok, szervezetek tetteit, ugyanakkor szinte nem is tematizálja a hétköznapiakban is érezhető kirekesztést, és azt az előítéletességet, amit a mindennapok embere követ el és gyakorol a romákkal szemben. Holott a társadalmi gyakorlatban éppen ez a meghatározó. Ennek az egyik legjobb bizonyítéka G. W. Allport, amerikai pszichológus elgondolása. Allport öt kategóriát állított fel, amelyekkel a más csoportokkal szembeni elutasító viselkedésminták fokozatai leírhatók. A leggyakoribb és talán következményeit tekintve is az egyik legsúlyosabb kategória ezek közül a szóbeli előítéletesség. A cigányokról kialakult előítéletektől terhes, negatív kép a mindennapok szóhasználatában nemcsak manifesztálódik és generálódik, hanem minden médianál erősebben formálja a köztudatot is. Ráadásul erősen kihat a romák önképére is.⁶ Mindezeket túl a verbális agresszió negatívan hat a személyiség alakulására, gátolja a képes-

⁴ LADÁNYI –SZELÉNYI 2000, 179.

⁵ Vö. SZUHAY 2008.

⁶ SZUHAY 2008, 53.

ségek kibontakozását és komoly lelki sérülésekhez is vezethet. A Harvard Egyetemen Martin Teicher vezetésével készült például egy kutatás, amelynek eredményei alapján bizonyítást nyert, hogy a verbális agresszió ugyanúgy sérüléseket okoz, mint a fizikai bántalmazás, s hatása gyakran tartósabb is.⁷

A médiára jellemző a szelektív témaválasztás is. A romákat gyakran ábrázolják úgy, mint a többségi társadalomnak kiszolgáltatott csoportot, amelyre nemcsak a deviáns viselkedés a jellemző, hanem az is, hogy nem akarnak igazodni a többségi társadalom normáihoz, kultúrájához. A romákat csak nagyon ritkán látjuk aktív társadalmi szerepkörökben, s ha mégis, akkor elsődlegesen a művészetre vagy a kisebbség érdekvédelemre korlátozódik a téma. Megfigyelhető az is, hogy a romákról általában nem mint személyekről szól a beszéd, különösen akkor, ha bűnelkövetésről van szó, hanem mint csoportról. Ez a beszédmód lehetővé teszi az általánosításon alapuló vélemények explicit megfogalmazását és úgy formálja a közbeszédet, hogy a romákra vonatkozó megállapítások minden romára érvényesek. A fentebb említett média-vizsgálatban a romák három szerepkörben jelentek meg: a szegény, a deviáns és a pozitív roma csoport, ember.⁸ Véleményem szerint létezik még egy kategória, amit végeredményben a média maga hozott létre a Győzike show által. Ez a jelenség nem illik bele sem a szegény, sem a deviáns, sem a pozitív roma-képbe, hanem a neveltségessé tétel eszközét alkalmazza.

Médiaelemzések szerint a politikai beszédben kétféleképpen jelennek meg a romák. A nemzetközi kommunikációban a hangsúly a diszkrimináció tematizálásán, egyes esetekben pedig megszüntetésének módjain van, míg magyarországi viszonylatban a diszkrimináció

„legfeljebb cáfolatként kerül szóba”,⁹

s leginkább arról van szó, hogy a romák problémát jelentenek a többségi társadalom számára. Ez pedig azért érdekes, mert a kutatások, amelyekben az egyszerű emberek véleményét térképezzük fel, nem támasztják alá ezt az erősen negatív visszhangot. Egy felmérés alapján a megkérdezettek többsége úgy gondolja, hogy a romakérdés megoldása mindenki kompetenciája és felelőssége, és éppen a többségi társadalom tagjainak kell megtanulni elfogadóbban gondolkodni. Ugyanezen kutatás alanyai azt is megfogalmazták, hogy a média sokat tehetne a pozitívabb roma-kép kialakításáért, ezt a feladatát azonban megfelelő eszközök és hozzáértés, a társadalmi érzékenységek teljes hiányában egyelőre képtelen megvalósítani.¹⁰

A romák médiahasználatát

A romák médiahasználatának feltérképezése során kétféle megközelítési módot alkalmaztam. Egyrészt áttekintettem korábbi kutatások eredményeit, amelyek a romák médiahasználati szokásairól szólnak. Itt fontos megjegyezni, hogy a roma és a nem roma megkérdezettek körében a használt médiatípusok azonosak, de különbségek vannak a használat gyakoriságában a nem, a jövedelem, az iskolázottság, a lakóhelyi körülmények, a kor, a foglalkozás, a munkahelyi beosztás szerint a vizsgált csoportok, valamint a kisebbségi és a többségi csoportok médiahasználati szokásai között. A roma (vagy feltételezetten roma) származású megkérdezettek médiahasználati szokásainak megismerése azért fontos, mert ők érintettként szembesülnek a róluk kialakult mediatisztált képpel.¹¹

⁷ KISS 2006.

⁸ BERNÁTH–MESSING 2012.

⁹ BERNÁTH–MESSING 2012.

¹⁰ BERNÁTH–MESSING 2012.

¹¹ SZIJÁRTÓ 2012.

A másik empirikus vizsgálati módszer (megfigyelés, részvétel) segítségével nyomon követtem, hogyan gondolkodnak a romákról napjainkban a legnépszerűbb közösségi oldalon, a Facebook-on. A kapott eredményeket összevettem azzal a képpel, hogyan gondolkodnak saját magukról az említett közösségi oldalt használó romák. Itt csak azokat a vélekedéseket vettem figyelembe, amelyek bevallottan és vállaltan roma származású hozzászólótól származtak.

A résztvevő megfigyelés két hónapig tartott. Ez alatt az idő alatt hat olyan csoportnak voltam magam is a tagja, amelyekben saját bevallásuk szerint roma emberek gondolkodnak egy-egy témáról közösen, vitáznak egymással, vagy csak élik mindennapjaikat, és megosztják tapasztalataikat másokkal. A megfigyelési időszak alatt tagja voltam olyan csoportoknak is, amelynek a tagjai gyakran beszélnek egymással a romákról vagy a romakérdésről. Kutatási módszerem, az antropológiából ismert résztvevő megfigyelés, alkalmas volt arra, hogy információkat szerezsek a romák magyarországi médiabeli megjelenítéséről. A megfigyelés során igyekeztem tevékenyen nem részt venni a csoport életében, mégis állandó tagként jelen lenni, napi több órát töltöttem a folyamatosan érkező posztok figyelésével, értékelésével, a tanulságok megfogalmazásával. A két hónap alatt mindössze egyetlen eset volt, melynek során nem sikerült megőriznem az objektivitás kritériumát, az eseményektől való távolmaradást. Ezzel az esettel a későbbiekben még részletesen foglalkozom.

A megfigyelt roma csoportokat alapvetően két nagyobb csoportba osztottam. Az egyikbe az értelmiségiek alkotta csoportok tartoztak. Ezekben a közösségekben a posztok a napi politikához, hírekhez, társadalmi eseményekhez kötődtek, a csoport tagjai között egyes aktuális témákban gyakran alakultak ki hosszabb és hevesebb viták. Azt figyeltem meg, hogy a beszélgetések hangneme tárgyilagos volt, néha hosszabb érveltek az álláspontjuk mellett a résztvevők, és nem volt jellemző a személyeskedésbe hajló vita. A tárgyilagos hangot az is indokolta, hogy a csoportok kimondott célja az együttgondolkodás, válaszok és megoldások keresése aktuális kérdésekre, problémákra, kapcsolatépítés és kapcsolattartás. Ezekben a csoportokban a résztvevők életkor átlagban magasabb volt, mint a többi megfigyelt csoportban.

A másik nagyobb csoportot a fiatalabb, szinte kizárólag tizen-, illetve huszonévesek csoportjai alkották. A csoportok célja is egészen másképpen határozható meg: nem tematizálódik vagy legalábbis nem kap hangsúlyos szerepet a napi, mindenkit érintő aktualitások megvitatása, hanem inkább csak egy beszélgetési helyről és formáról van szó, ahol a fiatalok – bár csak virtuálisan, mégis békés, nyugodt körülmények között – cserélhetik ki gondolataikat. A résztvevők itt saját megfogalmazásuk szerint önmaguk lehetnek, együtt lehetnek, beszélgethetnek, és ami a legfontosabb: úgy lehetnek együtt, hogy nem kell attól tartaniuk, hogy valaki megbántja, megsérti, kirekeszti őket. Az ebbe a típusba tartozó csoportokban általában a bejegyzések gyakran mindössze egy köszönetből („Sziaosztok”) vagy egy jókívánságból állnak („Szép napot mindenkinek!”), gyakran lovári nyelven is. A posztok információértéke általában alacsony, érdembeli vita egy-egy romákat érintő kérdésről csak nagyon ritkán alakult ki, s ha mégis sor került rá, akkor a végső szót minden esetben az adminisztrátor mondta ki, aki a csoport létrehozója és irányítója. Ezt figyelembe véve a beszélgetés témájának megválasztása nagymértékben függ a csoportvezető érdeklődésétől is. Ő dönthet a vélemények elfogadásáról vagy elutasításáról is.

Jó példa erre az egyik csoportban megélt látványos kudarcom, amikor is megtörtént, hogy még a kutatásom elején a „néma” megfigyelő álláspontjából a kérdező szerepébe léptem. Arra voltam kíváncsi, mit gondolnak arról, ki a roma, mit jelent romának lenni. Kérdésemet rendkívül bizalmatlanul fogadták a csoport tagjai, s hiába volt minden logikus érvelésem és kutatói jó szándékom bizonygatása, az indulatok hevessége miatt a csoportból pár órányi tagság után távoznom kellett. Az itt „élők” (nem véletlen és nem is túlzás az „élők” kifejezés használata, ugyanis a tagok láthatóan napjaik oroszlánrészét a csoportban töltik) számára a csoport családot jelent, amelynek épségét és biztonságát minden, az övéktől eltérő vélemény,

szokatlan fogalmazási stílus láttán veszélyeztetve látják és egymást elkötelezetten védve próbálják visszaállítani az ideiglenes zavar előtti felszínes békét.

Ezekben a csoportokban az önmeghatározás általában valakivel (magyarok, rasszisták) szemben történik. Bár a csoportok már nevükben is meghatározzák, kiknek szólnak, kiket várnak szívesen (pl. „Cigányok vagyunk”, „Csak cigányok, más nem kell ide”), nem közösitik ki azokat a nem romákat sem, akik nem viseltetnek velük szemben előítéletekkel, sőt csoportleírásukban külön is kiemelik, hogy szívesen látják a magyarokat is, akiknek nem célja a gyűlölködés.

A csoport életéhez azonban hozzátartoznak a napi szintű romákat sértő posztok olyan nem romáktól, akik pár órányi ámokfutás-tagság és számos romák elleni indulat a Facebook falára való felvése után rendszerint önként vagy az adminisztrátor döntése alapján távoznak a csoportból. Ezeket az egyéneket igyekeznek minél előbb „eltüntetni”, hiszen mint már az én példám alapján is említettem, felfogásuk szerint a csoportjuk már-már a családjuk is egyben, és minden csoport 5–10 aktív tagja láthatóan rengeteg időt tölt ezen a közösségi oldalon. Ez a tevékenység a biztonság érzetét nyújtja számukra, hogy van egy hely, ahol figyelnek rájuk, és értékelik őket.

A romákról a Facebook közösségi oldalán

A romákkal szembeni előítéletes beszédmód a Facebook viszonylagos arctalanságában még inkább kibontakozik, mint a valós térben.

A szóbeli előítéletesség – az előítéletesség többi fajtájához hasonlóan – különböző mértékben jelenhet meg.¹² Ladányi János szerint az emberek többségére nem lehet rásütni a rasszizmus bélyegét és valószínűleg sohasem fogja fizikailag bántalmazni a kisebbség egyik tagját sem, de szóbeli és/vagy írásbeli megnyilvánulásaival (pl. ízléstelen cigányviccekkel, interneten közzétett kommentárokkal és posztokkal) azonban nagyban hozzájárul a probléma fenntartásához, elmélyítéséhez.¹³

A szóbeli előítéletesség mérése rendkívül nehéz, mert erőssége függ a környezettől és az élethelyzettől. Ladányi János szerint az attitűdmérő vizsgálatok rendkívül megbízhatatlanok, mert gyakran nem veszik figyelembe a szituációt vagy a kontextust, amiben egy-egy megnyilvánulás elhangzik.¹⁴ Bourdieu pedig azt állítja, hogy közvélemény abban az értelemben véve, hogy egységes álláspont, nem is létezik, hiszen a kérdezők kérdései már eleve feltételeznek egy „helyes” (legalábbis a válaszadók szerint helyesnek vélt) választ. Ezért a romákról szóló beszédmód jellegzetességeinek a megállapításában is a résztvevő megfigyelésre támaszkodtam. Megfigyeltem például a közösségi oldalakon megjelenő viccesnek szánt kiírásokat, kommenteket. Ezek nagy részében olyan tartalmak is előfordultak, amelyek sértőek a romák számára és a szóhasználatuk is negatív, durva. Érdekes, hogy az ilyen típusú tartalmak vagy szóhasználati formák rendszeresen felbukkantak a romák által „lakott” csoportokban is.

A szóbeli előítéletesség tehát a kisebbségről folytatott diskurzusokban jól nyomon követhető, de csak addig a pontig, amíg a résztvevők egymás között beszélgetnek. Szuhaý Péter szerint ezek a kisebbségről szóló diskurzusok és beszédmódok bekerülnek a közbeszédbe is, és mint közös tudás kerülnek be a köztudatba. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy ez a tudás, amit a többségi társadalom képzéennek fog fel, valójában többnyire téveszméken, de legalábbis téves információkon alapul. E vélekedések megalkotói és továbbadói egyik roma csoporttal

¹² BORDÁCS 2001.

¹³ LADÁNYI 2009.

¹⁴ LADÁNYI 2009.

sem tartanak, tartottak fenn semmilyen kapcsolatot sem.¹⁵ Ebből pedig az következik, hogy a többségi társadalom tagjainak nemcsak az előítéleteiktől kell megszabadulniuk, hanem azt is meg kell tanulniuk, hogy ne a berögzült sémákba zártan közelítsenek egy csoporthoz vagy egyénhez, hanem nyitottan és elfogulatlan szemléletmóddal.

Összegzés

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a többségi társadalom tagjai a média felületén megjelenő szóbeli előítéletességben (is) megkonstruálják és konzerválják a romákkal szembeni előítéleteket, és úgy hangsúlyozzák a romák különbözőségét, hogy az újabb előítéleteket szül. A romákkal szembeni negatív sztereotípiákat közvetítő beszédmód elkendőzi a valódi problémákat, és segítő cselekvés helyett, megelégszünk azzal, hogy elítéljük az előítéletességet. Tudatosítanunk kell a többségi társadalom tagjaiban, hogy előítéletes és durva, sértő kijelentéseik, bejegyzéseik csak olaj a tűzre. Az, hogy a 21. század Magyarországon több tízezer magyar állampolgár érzi úgy, hogy olyan csoportokban élje napjai jelentős részét, mint a „Csak cigányok, más nem kell ide”, nagyon is komoly és elgondolkodtató tény.

Rövidítésjegyzék

- BERNÁTH–MESSING 2012 – BERNÁTH Gábor, MESSING Vera, *Szélre tolvaj*, 2012, http://www.mediakutato.hu/cikk/2012_01_tavaszi/05_roma_mediakep (2014. 08. 14).
- BORDÁCS 2001 – BORDÁCS Margit, *A pedagógusok előítéletességének vizsgálata roma gyerekeket is tanító pedagógusok körében*, 2001, <http://epa.oszk.hu/00000/00035/00046/2001-02-ta-bordacs-pedagogusok.html> (2014. 08. 14).
- KISS 2007 – KISS Tünde, *A szóval verés veszélyei*, 2007, http://hetek.hu/eletmod/200611/a_szoval_veres_veszelyei (2014. 08. 14).
- LADÁNYI 2009 – LADÁNYI János, *Szociális és etnikai konfliktusok*, 2009, http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/0010_2A_05_Ladanyi_Sandor_Szocialis_es_etnikai_konfliktusok/ar19.html (2014. 08. 14).
- LADÁNYI–SZELÉNYI 2000 – LADÁNYI János, SZELÉNYI Iván, *Ki a cigány?*, http://www.adatbank.ro/html/cim_pdf443.pdf (2014. 08. 14).
- SZIJÁRTÓ 2012 – SZIJÁRTÓ Zsolt, *A cigányság kommunikációs szokásai, médiahasználattal kapcsolatos attitűdjei és a „Z” generáció*, Pécs, 2012.
- SZUHAY 2008 – SZUHAY Péter, *A magyarországi cigány/roma kultúra a többségi sztereotípiák és a belső önmeghatározások kereszttüzeiben = Esélyegyenlőség – deszegregáció – integráló pedagógia*, szerk. KERBER Zoltán, Bp., Educatio Társadalmi Szolgáltató Közhasznú Társaság, 2008, 55.

¹⁵ SZUHAY 2008, 53.

A Miskolci Egyetem hátrányos helyzetű hallgatóinak komplex szociológiai vizsgálata¹

Bevezetés: A hátrányos helyzet definíciója

A kutatás első fázisában meghatároztuk, hogy kiket is tekintünk hátrányos helyzetűnek. Ehhez az alábbi jogszabályokat tekintettük át:

- A nemzeti felsőoktatásról 2011. évi CCIV. törvény (új Ftv.);
- a Fogyatékkal élő személyek jogairól szóló egyezmény és az ahhoz kapcsolódó Fakultatív Jegyzőkönyv kihirdetéséről 2007. évi XCII. törvény (CRPD);
- a felsőoktatásról szóló 2005. évi CXXXIX. törvény (régí Ftv.);
- az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. törvény (Ebkvt.);
- a fogyatékos személyek jogairól szóló 1998. évi XXVI. törvény (Fot.) A Nemzeti Rehabilitációs és Szociális Hivatalról, valamint a szakmai irányítása alá tartozó rehabilitációs szakigazgatási szervek feladat- és hatásköréről szóló 95/2012. (V. 15.) Korm. rendelet;
- a felsőoktatásról szóló 2005. évi CXXXIX. törvény egyes rendelkezéseinek végrehajtásáról szóló 79/2006. (IV. 5.) Korm. rendelet (Ftv. Vhr.);
- a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról szóló 1997. évi XXXI. törvény (Gyermekevédelmi törvény);
- a közoktatásról szóló 1993. évi LXXIX. törvény.

Az Ebkvt. tiltja a hátrányos megkülönböztetést, s az alábbi védett tulajdonságokat határozza meg: nem, faji hovatartozás, bőrszín, nemzetiség, anyanyelv, fogyatékoság, egészségi állapot, vallási vagy világnézeti meggyőződés, politikai vagy más vélemény, családi állapot, anyaság (terhesség) vagy apaság, szexuális irányultság, nemi identitás, életkor, társadalmi származás, vagyoni helyzet, foglalkoztatási jogviszonynak vagy munkavégzésre irányuló egyéb jogviszonynak részmunkaidős jellege, illetve határozott időtartama, érdekképviselőhez való tartozás, egyéb helyzet, tulajdonság vagy jellemző.

A halmozottan hátrányos helyzetű gyermek, tanuló fogalmát a közoktatásról szóló 1993. évi LXXIX. törvény tartalmazta. A nemzeti köznevelésről szóló 2011. évi CXCV. törvényben azonban a fogalom már nem szerepel, de a hátrányos, halmozottan hátrányos helyzetű gyermek (fiatal felnőtt) fogalma és e tény fennállásának megállapítása, mint a gyermekevédelmi gondoskodás körébe tartozó hatósági intézkedések egyike, a gyermekek védelméről és a gyámügyi igazgatásról szóló törvényben került szabályozásra. Hátrányos helyzetű gyermek: az a rendszeres gyermekevédelmi kedvezményre jogosult gyermek, aki esetében az alábbi körülmények közül egy fennáll:

¹ A kutatás, melynek eredményeképpen három felsőoktatási egyetem összehasonlító vizsgálata készült el, 2013 nyarán és őszén a TÁMOP-4.1.1.C-12/1/KONV-2012-0001 jelű pályázati forrás keretében a Miskolci Egyetem által elnyert „KEZEK – Észak-Magyarország felsőoktatási intézményeinek együttműködése” című pályázati program keretében valósult meg. A tanulmány teljes terjedelmében olvasható a Szellem és Tudomány 2014. számában. Az itt közölt írás erre a tanulmányra támaszkodóan, ennek részleteként a Miskolci Egyetemre vonatkozó adatokra fókuszál.

- a rendszeres gyermekvédelmi kedvezmény igénylésének időpontjában a gyermeket együtt nevelő mindkét szülő, a gyermeket egyedül nevelő szülő, illetve a gyám legmagasabb iskolai végzettsége alapfokú (az alacsony iskolai végzettség igazolása a kérelmen megített önkéntes nyilatkozattal történik);
- a rendszeres gyermekvédelmi kedvezmény igénylésének időpontjában a gyermeket nevelő szülők bármelyike vagy a gyám a szociális törvény szerinti aktív korúak ellátására (foglalkoztatást helyettesítő támogatás vagy rendszeres szociális segély) jogosult vagy a kedvezmény igénylésének időpontját megelőző 16 hónapon belül legalább 12 hónapig álláskeresőként tartotta nyilván a munkaügyi központ (az alacsony foglalkoztatottság fennállását az eljáró hatóság ellenőrzi);
- a gyermek szegregátumnak nyilvánított lakókörnyezetben, vagy az eljárás során felvett környezettanulmány szerint félkomfortos, komfort nélküli vagy szükséglakásban, illetve olyan lakáskörülmények között él, ahol korlátozottan biztosítottak az egészséges fejlődéshez szükséges feltételek (elégtelen lakókörnyezet, illetve lakáskörülmény az integrált településfejlesztési stratégia, illetve ennek hiányában környezettanulmány által megállapítható);
- halmozottan hátrányos helyzetű gyermek: az a rendszeres gyermekvédelmi kedvezményre jogosult gyermek, aki esetében fenti három körülmény közül (alacsony iskolai végzettség; alacsony foglalkoztatottság; elégtelen lakókörnyezet, lakókörülmény) legalább kettő fennáll.

Ugyanezen törvény szerint rendszeres gyermekvédelmi kedvezményre való jogosultság alapesetben annak a gyermeknek jár, akinek családjában az egy főre jutó jövedelem nem haladja meg az öregségi nyugdíj mindenkori legkisebb összegének 130%-át (2013-ban 37.050,- Ft). A nemzeti köznevelési törvény szerint a felsőoktatási felvételi eljárásban jelenleg többlet pont adható annak a jelentkezőnek, aki:

1. Hátrányos helyzetű (középfokú tanulmányai során rendszeres gyermekvédelmi kedvezmény és/vagy rendszeres gyermekvédelmi támogatás folyósításában részesült; középfokú tanulmányai során állami nevelt volt (akit a gyámhatóság ideiglenes hatállyal intézetbe utalt, illetve állami nevelésbe vagy átmeneti nevelésbe vett); középfokú tanulmányai során családi körülményei, szociális helyzete miatt a jegyző védelembe vett).
2. Tartós nevelt (1997. november 1-jét megelőzően állami nevelt) volt.
3. Árva (25. évnél fiatalabb jelentkező, akinek mindkét szülője, illetve vele egy háztartásban élt hajadon, nőtlen, elvált, özvegy vagy házastársától külön élt szülője elhunyt és nem fogadták örökbe, árvaellátás folyósításában részesül(t)).
4. Fogyatékossgal élő az a jelentkező, aki testi fogyatékos (gyakori jellemzője a bénulás, végtaghiány, görcsös túlmozgás), érzékszervi fogyatékos (hallássérült, látássérült), autista, beszéd fogyatékos vagy megismerés- és viselkedésfejlődési rendellenességgel élő (teljesség igénye nélkül fontosabb és ismertebb részterületei: diszlexia, diszgráfia, diszkalkulia, diszortográfia, hiperaktivitás, figyelemzavarok).

A kérdőíves kutatás, s annak elemzése folyamán hátrányos helyzetűnek tekintettük a fogyatékkal élőket, a részképesség zavarban szenvedőket, a szegény családból érkezőket (akiknek családjában az egy főre eső havi jövedelem 30 ezer Ft alatti), azokat, akik szüleinek alacsony iskolai végzettsége van (valamelyik szülőjének maximum nyolc általános az iskolai végzettsége), valamint a roma származású diákokat.

Mielőtt azonban rátérnénk a kérdőíves kutatásunkra, bemutatjuk, hogy milyen meglévő információkat, forrásokat találtunk a Miskolci Egyetemre vonatkozóan a vizsgált kérdéskör kapcsán.

A kutatás második szakaszában a Miskolci Egyetemre vonatkozóan elemeztük azokat a dokumentumokat, amelyek a törvényi szabályozás és a tájékoztatás céljából kiemelten foglalkoznak az esélyegyenlőséggel, valamint áttekintettük az esélyegyenlőségi ügyekkel kapcsolatos dokumentációt tartalmazó iratokat is. Az alábbiakban – kutatásunk háttéranyagának prezentálása céljából – a Miskolci Egyetem esélyegyenlőségi tervét tárgyaljuk részletesen, illetve az esélyegyenlőségi panaszok kivizsgálását összefoglaló jelentésből idézünk.

Az Ebktv alapján 2007 óta minden 50 főnél többet foglalkoztató költségvetési szerv és többségi állami vagy önkormányzati tulajdonban álló jogi személy köteles esélyegyenlőségi tervet alkotni. A Miskolci Egyetemen 2007-ben készült, s azóta többször módosított esélyegyenlőségi terve megtalálható az egyetem honlapján (https://www.unimiskolc.hu/public/index.php?page_id=275). A terv bevezetőjében általános célnak tekinti a nők arányos képviselésének és szerepvállalásának elősegítését, a fogyatékkal élő hallgatók esélyegyenlőségének, valamint a kisebbségek és egyéb hátrányos helyzetű csoportok esélyegyenlőségének megteremtését. A terv alapvető céljai között szerepel a hátrányos megkülönböztetés tilalma (átvéve az Ebktv védett tulajdonság listáját és tényállásait), és kifejezetten utal bizonyos területekre, ahol szem előtt kell tartani az esélyegyenlőséget: munkaerő-felvétel, az alkalmazásnál az illetmények, a jövedelmek, a juttatások, a képzés, a továbbképzés és egyéb ösztönzések meghatározása, az áthelyezés, felmentés és egyéb, a foglalkoztatással, továbbá az oktatással összefüggő esetek. A terv utal előnyben részesítés lehetőségére is, az egyetemmel közalkalmazotti jogviszonyban álló alábbi csoportoknál: nők, negyven évnél idősebb közalkalmazottak, megváltozott munkaképességű személyek, két vagy több, tíz éven aluli gyermeket nevelő közalkalmazottak, gyermeküket egyedül nevelők, tartósan beteg vagy fogyatékos gyermeket nevelő közalkalmazottak. A terv megvalósítását szolgálják az Esélyegyenlőségi Bizottság, esélyegyenlőségi munkatárs, fogyatékos-ügyi koordinátor, esélyegyenlőségi helyzetfelmérések és az ezekre alapozott intézkedések megtétele. A kitűzött intézkedések között szerepel egyrészt egy olyan intézményi kultúra kialakítása, mely figyelemmel van az esélyegyenlőségre és egyenlő bánásmódra. A cselekvési terv részeként pedig családbarát munkahely kialakítása szerepel, akadálymentes környezet megteremtése, a nők arányos képviselete a vezetésben, az egyetemi vezetők esélyegyenlőségi képzéseken való részt vétele.

Az egyetemen az esélyegyenlőségi tervben foglaltaknak megfelelően 2012 folyamán esélyegyenlőségi kutatás zajlott egyetemi dolgozók, valamint a fogyatékkal élő hallgatók körében. A dolgozói kérdőív (melyet 201 fő töltött ki) témakörei voltak egyrészt az esélyegyenlőségi politika intézményesülésének ismerete, valamint az esélyegyenlőséget javító intézkedések ismerete és fontossága (ingyenes orvosi szűrővizsgálat, szoptatásra kijelölt hely, akadálymentesítés, óvoda, bölcsőde, kapcsolattartás a kismamákkal és nyugdíjasokkal). Beszédes adat, hogy csupán a válaszadók 15%-a ismeri az egyetem esélyegyenlőségi tervét. A következő kérdezett témakör az esélyegyenlőséget javító HR intézkedések (távmunka, rugalmas munkaidő, rész-munkaidő, coaching, képzések, tréningek karriertervezés, szakmai értékelés) voltak. Jellemző, hogy ezeket az intézkedéseket fontosnak tartanak a válaszadók (kb. 90%-uk), de kis arányban érzik megvalósultnak (kb. 30%-ban). A kutatás rákérdezett arra is, hogy érte-e hátrányos megkülönböztetés a válaszadókat. A kérdezettek 10–15%-a jelezte, hogy érte hátrányos megkülönböztetés (neme miatt 15%, életkor miatt 16%, családi állapot 12%, családi állapot miatt 11%, gyermekei száma miatt 9%, etnikai hovatartozás miatt 1%, iskolai végzettség miatt 13%).

21 fogyatékkal élő hallgató válaszolt a hallgatói kérdőívre. Kb. negyedük mozgáskorlátozott, negyedük kommunikációs zavarban szenved (főképp dadogás, diszgráfia, afázia), 10% hallássérült (kétharmaduk siket) 14% látássérült (40%-uk vak). Majd a válaszadó fele születése óta él fogyatékkal. 5%-uk érzi úgy, hogy nem sikerült elfogadni önmagát fogyatékkal. A társadalom felől érzett elfogadottság a legerősebb a család részéről (több mint 90%

szerint teljes mértékben elfogadják őket), valamivel alacsonyabb a barátok részéről (5% érzi úgy, hogy barátai nem fogadják el őket és 72%, hogy teljes mértékben elfogadják őket). A fogyatékkal élő hallgatók szomszédok, ismerősök, egyetemi csoporttársak és oktatók általi elfogadottsága annyiban különbözik az előbbiekhöz képest, hogy erőteljesebb a részbeni elfogadottság érzete (kb. egyharmad arányú). Diszkrimináció 15%-ukat gyakran, 10%-ukat részben érte. További kérdés volt az is, hogy milyen módon vették igénybe az előnyben részesítési lehetőségeket.² A válaszokat az alábbiak szerint foglalhatjuk össze:

- hosszabb felkészülési idő számonkérésnél: 29%;
- nyelvvizsga alóli mentesség: 29%;
- írásbeli vizsga helyett szóbeli vizsgatétel: 24%;
- szóbeli helyett írásbeli: 14%;
- számonkérés során segédeszköz használata: 14%;
- gyakorlati követelmények alóli felmentés: 14%;
- jelnyelvi tolmács: 10%.

Ezek a szám adatok arra utalnak, hogy előnyben részesítési lehetőségeikkel tisztában vannak és élnek is vele az érintettek, amennyiben szükségük van rá, hiszen pl. jelnyelvi tolmácsot két fő vett igénybe, ami megegyezik a siketek számával.

További érdekes részleteket tudhatunk meg a témáról, ha tanulmányozzuk az alapvető jogok biztosának jelentését, aki – miután 2012 folyamán több panaszbeadványt is kapott a témában – vizsgálatot folytatott a felsőoktatásban a fogyatékkal élő hallgatókat megillető kedvezményekkel, mentességekkel kapcsolatban. A vizsgálat, amely kiterjedt a Miskolci Egyetemre is, hét kérdéscsoportban mérte fel az esélyegyenlőségi helyzetet. Az alábbiakban a vizsgálat eredményeit idézzük a biztonsági jelentésből.

„1. A felsőoktatási intézményekben tanuló fogyatékkal élő hallgatók száma, a fogyatékos igazolásának dokumentumai, a hallgatók nyilvántartásba vétele és regisztrációja

A Miskolci Egyetemen 61 fő fogyatékkal élő hallgató tanul. Az egyetemi szakmai koordinátor félevenként a beiratkozás/bejelentkezés alkalmával nyilvántartásba veszi a fogyatékos hallgatókat, amely a Neptun Egységes Tanulmányi Rendszer „Egyéb státuszok” részén történik meg. A fogyatékkal élő hallgató fogyatékoságának típusát és mértékét, annak végleges vagy időszakos voltát jogszabályban foglaltak szerint meghatározott szakvéleménnyel igazolja.

2. A felsőoktatási intézményben a fogyatékkal élő hallgatók ügyeit vivő munkatárs, képzettsége, kiválasztási szempontjai

A Miskolci Egyetemen 2011 februárjától három személy vesz részt a fogyatékkal élő hallgatók ügyeinek intézésében, munkájukat a tanulmányi rektor-helyettes ellenőrzi. (Ezt megelőzően a Központi Tanulmányi Osztály vezetője koordinálta a fogyatékkal élő hallgatók ügyeit.) Az egyetemi szakmai koordinátor filozófia, magyar nyelv és irodalom, politológia, valamint pedagógiai egyetemi diplomával rendelkezik. A gazdasági koordinátor az Egyetemi Ügyfélszolgálati Központ vezetője, ő gondoskodik arról, hogy a kiegészítő normatív támogatás a fogyatékkal élő hallgatók képzésnek segítésére, az oktatásukra alkalmas feltételek megteremtésére, illetve fenntartására fordítható. A Központ egyik ügyvivő szakértője pedig a hallgatóknál kint lévő eszközök nyilvántartásával, a fogyatékkal élő hallgatók számára kialakított piHENŐSZOBA felügyeletével, a szerződések megkötésével – pl. szállítás – foglalkozik. Az Egyetemi Ügyfélszolgálati Központ beiratkozáskor (az Intézményi Tanulmányi Tájékoztató általános részében) tájékoztatja a fogyatékkal élő hallgatókat az egyetemi szakmai koordinátor nevééről és elérhetőségéről.

² I.d. ehhez ME SZMSZ 2013; ME KERSZ 2010.

3. A fogyatékossgal élő hallgatók ügyeinek intézését ellátó munkatárs részvétele a döntéshozatalban és a kapcsolattartás formái

A Miskolci Egyetem szakmai koordinátora valamennyi félév elején legelőször e-mailben juttatja el a regisztrált fogyatékossgal élő hallgatók számára az aktuális információkat, tudnivalókat. Ezen túlmenően heti rendszerességgel biztosít számukra állandó konzultációs lehetőségeket, valamint valamennyi elérhetősége (e-mail cím, mobiltelefonszám is) eljut a fogyatékossgal élő hallgatók számára, akik egyéb, egyeztetett időpontban is felkereshetik. A fogyatékossg ténye, súlyossági foka alapján a normatív támogatásra való jogosultságot szintén ő állapítja meg.

4. Az intézményben a hallgatók által igénybe vehető személyi és technikai segítségnyújtás, szolgáltatások, segédeszközök

A Miskolci Egyetemen rendelkezésre áll a fogyatékossgal élő hallgatóknak kialakított számítógépes pihenőszoba, ahol 2 db speciális programokkal ellátott számítógép, nyomtató, szkener és internetezési lehetőség várja az ide érkezőket. Vizsgáknál a fogyatékossgal élő hallgatók jelnyelvi tolmács segítségét, valamint a következő segédeszközöket vehetik igénybe: (horodozható) számítógép, írógép, értelmező szótár, kalkulátor, helyesírási szótár, értelmező szótár, szinonima szótár. A fentiekben túl lehetőség van különböző eszközök és programok kölcsönzésére is: p1. számítógép, laptop, monitor, videónagyító, digitális kézi nagyító, nyomtató, diktáfon, speciális szoftverek. Az eszközöket a hallgatók egy tanulmányi félévre kölcsönözhetik, amely idő meghosszabbítható a kölcsönvett eszközök bemutatásával, a nyári időszakra hosszabbítás írásban kérhető. Mozgáskorlátozott hallgatók számára külső vállalkozó bevonásával a szállítási szolgáltatás az egyetem és a lakóhely között biztosított. Néhány évvel ezelőtt a Miskolci Egyetem a Fizikai- és infokommunikációs akadálymentesítés terén végzett fejlesztő tevékenységéért Minőségi Díjban részesült.

5. A tanterv előírásaitól részben vagy egészében eltérő követelmények teljesítésének lehetőségei

A Miskolci Egyetemen 12 mozgáskorlátozott és 7 látássérült (vak, gyengénlátó) hallgatónak biztosítják a gyakorlati követelmények teljesítése alóli részleges vagy teljes felmentést, illetve azoknak más formában történő kiváltását. A hallgatók mentesülnek a geometriai, szerkesztési feladatok alól, ha nem tudják a szükséges eszközöket használni, de szóban a szabályok ismerete ekkor is megkövetelhető. A diszkalkuliás hallgatók (2 fő) a számítási feladatok megoldása alól felmentést kapnak. A hallássérült (2 fő), a beszéd- és más fogyatékossgal élő hallgatók (38 fő) szintén megkapják a szabályzatban rögzített kedvezményeket, ez azonban nem érinti a tanterv előírásaitól történő részleges vagy teljes eltérést. A 2011/2012. tanévben 11-en kaptak a beszéd- és más fogyatékkal élő hallgatók nyelvvizsga alóli részleges vagy teljes mentességet. A kérelmezett mentességek egyetlen esetben sem kerültek elutasításra: a kérelmek valamennyi esetben igazoltak, megalapozottak, a jogszabályi előírásoknak megfelelőek voltak.

6. A fogyatékossgal élő hallgatóknak járó kedvezmények elbírálása és mérlegelési jog gyakorlása a felsőoktatási intézményekben

A Miskolci Egyetemen a fogyatékossgal élő hallgatóknak a jogszabály alapján járó kedvezmények elbírálását a Fogyatékossgal Élő Hallgatók Előnyben Részesítésével Foglalkozó Bizottság végzi, döntésével szemben a rektorhoz lehet fordulni. Az egyetemen 5 nappal a vizsga előtt a fogyatékos hallgató által kérelmezhető, hogy a fenti bizottság egy tagja legyen jelen vizsgáján.

7. A hallgatók beilleszkedéséhez és előrehaladásához, karriertervezéséhez nyújtott segítség

A Miskolci Egyetemen létrehozták a diáktársak mentalitás-formálásának érdekében az „Esélyért Díjat”, amely az ép hallgatók „érzékenyítését” is hivatott szolgálni. (A díjjal az esélyegyenlőség témakörében és/vagy fogyatékkal élő hallgató által készített legjobb TDK-dolgozatokat tüntetik ki.) Az egyetem Esélyegyenlőségi Terve magában foglalja a diszkrimináció hatékony felszámolásának kötelezettségét, illetve a hátrányos helyzetűek esélyének növelésére irányuló támogató segítséget. Mindezek az Esélyegyenlőségi Bizottság tevékenységi körét érintik. A Diák Iroda, mint karrieriroda célja, hogy a végzős, illetve az Egyetemen már végzett hallgatók karrierkezdését megkönnyítse. Ennek érdekében szakemberek bevonásával folyamatos munkaerőpiaci tanácsadást végez, valamint állásajánlatok, szakmai gyakorlati lehetőségek felkutatásával és meghirdetésével közvetlenül is elősegíti a frissdiplomások elhelyezkedését. Az információ-szolgáltatás terén kiemelték a következőket: állásajánlatok, szakmai gyakorlatok, külföldi tanulmányok és ösztöndíjak, munkalehetőségek, nyelvtanulás, hallgatóknak szóló hasznos kiadványok, magán munkaközvetítés; a cégek számára potenciális munkavállalók ajánlása hallgatói adatbázisból. A „hagyományos” tanácsadó szolgáltatások szintén fontosak: élet-pálya-tervezés, grafológiai, önéletrajzi, adó- és vállalkozási, jogi, munkajogi, külföldi tanulmányok, ösztöndíjak. Komplex hallgatói tanácsadó szolgáltatásokat is biztosítanak: karrier plusz, humán tanácsadó szolgáltatás, életvezetés, személyiségfejlesztés, pályaorientáció. A fenti karrier-tanácsadáshoz kapcsolódó módszerek: online tesztkitöltés, értékelő beszélgetés, személyes tanácsadás, workshop”.³

A hátrányos helyzetű hallgatók komplex szociológiai felmérésére kérdőíves kutatás segítségével Alapretések

A kutatás során hátrányos helyzetűnek tekintettük:

- a fogyatékkal élőket, s mértük annak fokozatait (hallási fogyatékos esetén siket/ súlyosan nagyothalló/ közepesen nagyothalló/ egyéb; látási fogyatékosnál vak/ alig látó/ gyengén látó/ egyéb; mozgássérülteknél ágyhoz kötött/ járókeret/ bottal közlekedik /segítővel közlekedik/ kerekesszékekkel közlekedik/ tolókocsival közlekedik);
- részképeség zavarban szenvedőket (kommunikációs zavar, diszlekszia, diszgráfia, diszkalkulia);
- a roma származásúakat;
- az alacsony jövedelmű családból származó diákokat (akiknél a családban az egy főre eső jövedelem kevesebb, mint havi 30 ezer Ft);
- azokat a hallgatókat, akinek szülei alacsony iskolai végzettségűek (egyik szülőnek maximum nyolc általánosa van).

A kutatás kérdéskörei

- A hallgató általános demográfiai adatai (neme, életkora), képzési szint, tudományterület;
- a hallgató családjának jövedelmi helyzete;
- a képzés finanszírozási formája, finanszírozója;
- a hallgató lakhelye (milyen összefüggést mutat a lakóhelyi származás a továbbtanulással; hol lakik tanulmányai idején életvitelszerűen a kérdezett);

³ Jelentés 2012.

- családi viszonyok (testvérek száma, családjával él-e a hallgató, van-e párkapcsolata, házas-e);
- teljesítmény (tanulmányi átlag, nyelvvizsga);
- egészségi állapot (előfordult-e, hogy magas vérnyomást, magas vércukorszintet, illetve magas koleszterinszintet mértek a kérdezettnél/ krónikus beteg-e a kérdezett/ a családban előfordult-e rák, agyvérzés, szívinfarktus, testtömeg index, haskőfogat);
- lelki állapot (reménytelenség érzet, közömbösség, elégedetlenség);
- életmód (napi rendszerességgel végzett tevékenységekre fordított idő/ egyéb tevékenységek végzésének gyakorisága/ dohányzás, alkoholfogyasztás);
- hátrányos megkülönböztetés.

A minta és jellemzése⁴

Kutatásunk során nem csupán a hátrányos helyzetűeket kérdeztük meg, hanem valamennyi nappali tagozatos diákot, hogy összehasonlíthassuk a hátrányos és nem hátrányos helyzetű hallgatók helyzetét. A kérdőívet az ME és az EKF valamennyi nappali tagozatos hallgatójának online küldtük ki, a KRF nappalis hallgatói papír alapú kérdőívet töltötték ki. Összesen 652 kérdőív érkezett vissza, melyek 45%-át az ME, 39%-át az EKF és 16%-át a KRF diákjai töltötték ki. A válaszadók 66%-a nő, 34%-a férfi volt. Többségük (75%) 23 év alatti. 23%-uk volt 23–30 év közötti és mindösszesen 2% 30 év feletti. A válaszadók közötti *fogyatékkal élő* vagy *részképesség zavaros* hallgatók száma:⁵

- 9 vak vagy gyengénlátó (7 férfi, 2 nő);
- 2 siket vagy erősen hallássérült (1 férfi, 1 nő);
- 7 mozgássérült (4 férfi, 3 nő);
- 6 diszleksziás (3 férfi, 3 nő);
- 1 diszgráfiás (férfi);
- 6 diszkalkuliás (2 férfi, 4 nő);
- 8 kommunikációs zavarban szenvedő (4 férfi, 4 nő);
- 9 fő több részképesség zavarral bíró (7 férfi, 2 nő).

A vakok 67%-a, a mozgássérültek 57%-a az ME hallgatója, úgyszintén a kommunikációs zavarral rendelkezők 75%-a és a több részképesség zavarral rendelkezők 67%-a. Az EKF diákjai közé tartozik a megkérdezett diszleksziások és diszkalkuliások 67–67%-a.

Roma-cigány nemzetiségűnek összesen 16 fő vallotta magát (fele férfi, fele nő, 80%-uk 23 év alatti). 8 fő az ME-ről, 3 az EKF-ről és 5 a KRF-ről. Így tehát roma származásúnak vallotta magát a válaszadók 3%-a az ME-n, 1% az EKF-en és 5% a KRF-án.

Az egy főre eső jövedelem a megkérdezett diákok 13%-ának családjában *kevesebb, mint 30 ezer Ft* (egyharmaduk nő, 81%-uk 23 év alatti). 44% az ME, 43% az EKF hallgatója, és csupán 13% a KRF-é.

A válaszadók 10%-ának volt *vagy az édesanyjának vagy az édesapjának maximum nyolc általános iskolai végzettsége* (40%-uk férfi, 38%-uk 23 évesnél idősebb). 44% az ME diákja, 37% az EKF-é és 19% a KRF-é tehát megoszlásuk hasonló mindhárom intézményben. A mintabeli diákok szüleinek legmagasabb iskolai végzettségét vizsgálva elmondható, hogy az magasabb,

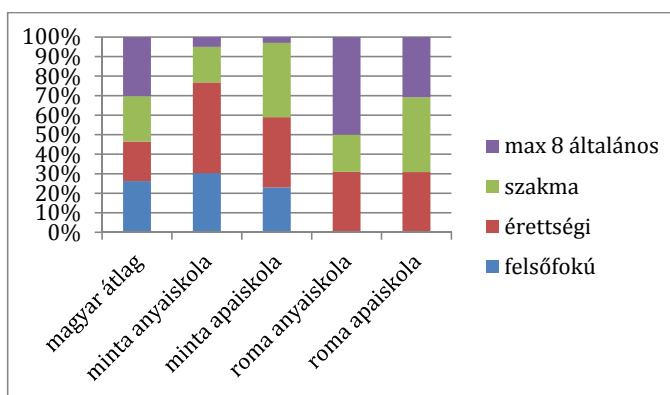
⁴ Az adatok a kutatásban részt vett három intézmény összesített adatai: ME = Miskolci Egyetem, KRF = Károly Róbert Főiskola, EKF = Eszterházy Károly Főiskola.

⁵ Az összes válaszadó 7%-a.

mint a magyarországi átlag⁶, hiszen az édesanyák 46%-a érettségizett, 30%-uknak felsőfokú végzettsége van, 18,5% szakmával rendelkezik, de érettségi nélkül, 5%-nak van csupán 8 általánosa vagy kevesebb osztálya. Az apák ehhez viszonyítva valamelyest kevesebben szereztek felsőfokú végzettséget – ez valamivel kisebb, mint a magyar átlag (23%), és jóval többen rendelkeznek érettségi nélküli szakmával, mint az anyák (38%). Az apák 36%-ának van érettségije és 3%-nak 8 általános vagy kevesebb osztálya.

A roma hallgatók esetén az édesanyák iskolai végzettsége sokkal alacsonyabb, mint a főátlagé, hiszen a kérdezettek 50%-ának maximum nyolc általánost végzett az édesanyja. Ez az érték a főátlagban 5%. Szakmája van a roma édesanyák 19%-nak, ami körülbelül megfelel a főátlag eredményének; és 31% rendelkezik érettségivel, diplomával pedig senki. Ezek az értékek alacsonyabbak a főátlagtól.

A roma hallgatók édesapjai valamelyest magasabb iskolai végzettségűek, mint az édesanyák, de még így is alacsonyabbak, mint a főátlag eredményei. Így 25%-uknak van maximum nyolc általános iskolai végzettsége (a főátlag 3%-ával szemben), szakmája érettségi nélkül 31%-nak (főátlag 18,5%), érettségije 25%-nak (38% a főátlag), diplomája 12,5%-nak (23%).

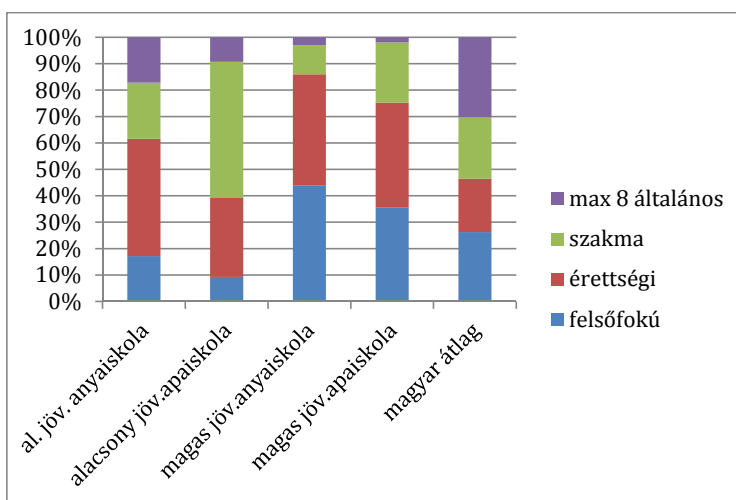

1. ábra: Legmagasabb iskolai végzettség megoszlása Magyarországon, mintánk főátlagában és a roma szülők körében
(Forrás: saját szerkesztés)

A fogyatékkal élő hallgatók 50–67%-ának érettségizett az édesanyja és további 10–25%-nak felsőfokú végzettségű. Az édesapák az érettségi helyett gyakran szakmával rendelkeznek (így a látáskárosultak 56, a hallássérültek 50, a mozgássérültek 25%-ának) – hasonlóan a mintánk főátlagbeli eredményéhez. A részképesség zavarral rendelkező hallgatók szülei magasabb iskolai végzettségűek, mint a főátlag (legalább szakmájuk van, a diszleksziások édesanyjainak 67%-a felsőfokú végzettségű, az édesapák közül a diszleksziások édesapjainak 50, a diszleksziásoknak 67, a több részképesség zavarral rendelkezőknek 44%-a felsőfokú végzettséggel rendelkezik). Ezekből az adatokból azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a magasabb iskolai végzettségű szülők jobban tudják támogatni, ösztönözni részképesség zavaros gyermeküket. Valószínűleg egy alacsonyabb iskolai végzettségű családban az ilyen gyerekeket könnyebben „leírják”.

⁶ Jelenleg a 15–74 éves népesség 26%-nak felsőfokú végzettsége, 20%-nak érettségije, 23%-nak szakmája érettségi nélkül, 30% maximum nyolc általánosa (saját számítás a KSH 2014 adatai alapján). Tehát a felsőoktatásban tanuló szüleinek iskolai végzettsége valamivel magasabb, mint az országos átlag.

A szülők iskolai végzettsége és a családok jövedelmi helyzete között egyértelmű kapcsolat mutatkozik: minél jobb jövedelmi kategóriát vizsgálunk, annál nagyobb az érettségizett és a felsőfokú végzettségű apák és anyák aránya. Csak a két szélsőséget említve: a 30 ezer Ft alatti egy főre eső jövedelem esetén az anyák 44%-a érettségizett és 17%-ának van felsőfokú végzettsége, az apáknál ez a két szám 29 és 9% (ez rosszabb, mint a magyarországi átlag). 90 ezer Ft egy főre eső jövedelem felett az anyák 42%-a érettségizett és 44%-uk rendelkezik felsőfokú végzettséggel, az apáknál ez a két érték 40 és 35%.

2. ábra: A szülők (anya, apa) legmagasabb iskolai végzettségének megoszlása mintákban az alacsony (30 ezer Ft alatti egy főre eső havi jövedelem) és a magas (90 ezer Ft feletti egy főre eső havi jövedelem) jövedelmű családokban körében (Forrás: saját szerkesztés)

A válaszadók képzési szintek szerinti megoszlása a következő: BA 58,5%, FSZ 11%, MA 6,6%, hagyományos 9,9%, hagyományos egyetem 7%, PhD 2%. Az életkor szorosan összefügg a képzési formával, hiszen az MA-s válaszadók mind 22–30 év közöttiek, a PhD-sek pedig 23 év felettek. A hagyományos főiskolai képzések esetén a 19–20 éves kor dominált a válaszadóknál (60%), az FSZ és BA képzési forma esetén nem fordult elő 30 év feletti válaszadó, de egyébként a többi életkori csoport egyenletes eloszlást mutatott. A válaszadók képzési szintjének intézményi bontását vizsgálva megállapítható, hogy a hagyományos főiskolai képzés leginkább az EKF válaszadóira volt jellemző (az összes főiskolás válaszadó 70%-a), PhD-sek 75%-a pedig a ME diákja. A KRF válaszadóinak 89%-a FSZ vagy BA képzésre jár, az EKF válaszadói között a BA dominál (66%).

A válaszadó roma hallgatók 56%-a BA-s és további 19%-a FSZ-es képzésre jár.

A fogyatékkal élő hallgatók közül hagyományos egyetemi képzésre jár a látássérültek 45 és a mozgássérültek 25%-a, a többiek FSZ vagy BA képzésekre.

A részképesség zavarral rendelkező hallgatók legnagyobb része (részképesség zavartól függően 75–100%-a) BA képzési szinten tanul, de előfordul egy-egy fő minden más képzési szinten is, még egy PhD-s disz kalkulációs hallgató is van.

Az alacsony iskolázottságú szülők gyermekeinek 56%-a BA-s de ezen kívül valamennyi képzési szinten képviseltetik magukat. A legalacsonyabb és a legmagasabb jövedelmű családok gyermekei a többiekénél nagyobb arányban járnak FSZ képzésre: 16–15%-uk, szemben a többi jövedelmi csoport 6–8%-ával. Ez a többlet nem a BA képzésből hiányzik, mert az mindenhol 60% körüli, hanem a többi képzési szintből.

Össességében a képzési szinteket vizsgálva megállapíthatjuk, hogy sajátos mintázatot mutatnak a fogyatékkal élő hallgatók, akik a többiekénél nagyobb arányban tanulnak hagyományos egyetemi képzésen, valamint a legszegényebb és leggazdagabb családból származók, akik az átlagosnál nagyobb arányban FSZ képzésen vesznek részt.

A válaszadó tudományterületét tekintve az egészségügyi tudományterület szinte kizárólag ME-s hallgatót jelent (a teljes minta 7%-a), a műszaki tudományterület (a teljes minta 22%-a) hallgatóinak nagy része ME diák (89%), a természettudományé (a teljes minta 16,5%-a) viszont EKF-es (90%). Az összes válaszadó 40%-a társadalomtudományi szakra jár és 18% humán tudományt tanul.

A látássérült hallgatók mindegyik tudományterületen képviseltetik magukat egy-két fővel. A mozgássérült hallgatók 50%-a társadalomtudományi képzésre jár és egy sem egészség-tudományira. A hallássérült hallgatók mindketten társadalomtudományi képzésre járnak. A részképesség zavaros hallgatók közül diszkalkulációsok a humán és a társadalomtudományi szakok hallgatói, a diszleksiások 83%-a természettudományi vagy műszaki képzési területen tanul, de érdekes módon előfordul egy fő a humán területen is. Az egyetlen diszgráfias hallgató, valamint a több részképesség zavarral rendelkezők legnagyobb része (56%) műszaki szakra jár.

A roma hallgatók 37%-a jár társadalomtudományi szakra és 31–31% humán, illetve műszaki szakra.

Az alacsony iskolázottságú szülők gyermekeinek 4%-a egészségtudományi területen tanul, ezen kívül 17–30% arányban valamennyi képzési területen képviseltetik magukat.

A jövedelmi csoportokat vizsgálva annyi szembetűnő eltérés tapasztalható, hogy a legmagasabb jövedelmi kategóriában magasabb a társadalomtudományi képzésen tanulók aránya (40%).

Ezekben az eredményekben semmi meglepő nincsen, hiszen a válaszadók tudományterületének megoszlása, ha intézmény szerint vizsgáljuk, követi azok képzési profilját, ha részképesség zavar szerint vizsgáljuk, követi a részképesség zavar típusát. A diszkalkulációsok a humán és társadalomtudományi területen, míg a diszleksiások a műszaki és természettudományi területen tanulnak. Sem a roma származás, sem az alacsony iskolai végzettségű szülők, sem a fogyatékosági típus nem hoz magával speciális tudományterület szerinti orientálódást, egyedül a jobb jövedelmi helyzet indukál nagyobb arányban társadalomtudományi képzési területen való részvételt.

A megkérdezett diákok családjában (a válaszadó szüleinek háztartásában) az egy főre eső jövedelem leggyakrabban (42%) 30 és 60 ezer Ft közé esik. A kérdezettek 12%-ának van ettől kevesebb, 17%-nak 60–90 ezer közötti az egy főre eső jövedelme és 27%-nak 90 ezer feletti.⁷ A roma diákok összességében rosszabb anyagi körülmények közül érkeznek, 56% a legalacsonyabb jövedelmi kategóriából, további 25%-uknak van havi 30–60 ezer között az egy főre eső jövedelem családjában. Az alacsony iskolai végzettségű szülők gyermekei nagyobb arányban tartoznak a legalacsonyabb jövedelmi kategóriába (33%-uk), de 9%-uknak a család egy főre eső jövedelme több mint 90 ezer Ft. A kapcsolat tehát egyáltalán nem determinisztikus.

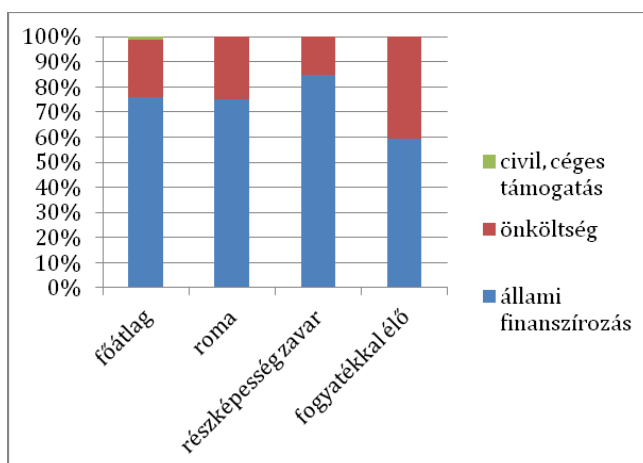
A részképesség zavaros hallgatók legjellemzőbb jövedelmi kategóriája a 60–90 ezer Ft közötti egy főre jutó érték – mindegyik típusú részképesség zavar esetén. A fogyatékkal élők valamennyi jövedelmi kategóriában hasonló arányban képviseltetik magukat, a látáskárosultak között a 30–60 ezer Ft-os jövedelem a gyakoribb (66%).

A válaszadók többsége (76%-a) állami finanszírozású képzésre jár. Az önköltségek nagyon kis részénél fordul elő, hogy tandíjának legalább egy részét cég (3 fő az ME esetében) vagy valamely más szervezet (5 fő a teljes mintában) finanszírozza. A roma hallgatók 75%-a

⁷ 2011-ben az egy főre eső nettó jövedelem az országban átlagosan havi 82 ezer Ft volt, ld. KSH 2013.

állami finanszírozású képzésre jár (megfelel ez az érték a főátlagnak), a többiek tandíjukat teljes egészében maguk fizetik. Ez utóbbi azért fontos tanulság, hiszen vannak civil szervezetek, melyek felsőoktatásban tanuló roma diákok ösztöndíját legalább részben fizetik, de az érintett diákok vagy nem tudnak e lehetőségekről, vagy sikertelenül pályáztak.

A látássérült hallgatók kétharmad része, hallássérültek fele, a mozgássérültek 62%-a jár állami finanszírozású képzésre. A részképesség zavaros hallgatók nagyobb arányban járnak állami finanszírozású képzésre, mint a főátlag (minden diszkalkuliás és diszgráfiás, a diszleksziások 83%-a, a több részképesség zavarral rendelkező hallgató 89%-a). A kommunikációs zavarral rendelkezők 75%-a, ami megfelel a főátlagnak. Egy fő diszleksziás képzési költségeinek egy részét civil szervezet fizeti. Az alacsony iskolázottságú szülők gyermekeinek 76%-a állami finanszírozású képzésre jár. Egy főnél előfordul, hogy költségeinek egy részét cég fizeti. A jobb jövedelmi helyzetű családokból származó diákok között nagyobb arányban vannak költségtérítési hallgatók: a 30 ezer Ft alatti egy főre eső jövedelműeknél 10%, 30–60 ezer közöttiekénél 18%, 60–90 ezer közöttiekénél már 23%, míg a 90 ezer felettiekénél 41%.

3. ábra: A képzés finanszírozója a hallgatók teljes mintájában, a roma, fogyatékkal élő és részképesség-zavaros hallgatók esetén (Forrás: saját szerkesztés)

A válaszadók 33%-a kollégiumban lakik, albérletben 19%, bejáró 28,5%, a tanulmányai színhelyét adó városban lakik 16%. A roma hallgatók 62%-a kollégiumban lakik- ez az eltérés a főátlaghoz képest abból ered, hogy a miskolci roma szakkollégiumos hallgatók eleve a szakkollégiumban laknak. Az alacsonyabb jövedelmű családokból érkező diákok nagyobb százaléka lakik kollégiumban. A legalacsonyabb jövedelmi kategória diákjainak 50%-a, a legmagasabbé- nek 26%-a. A fogyatékkal élő hallgatók között előfordul mind kollégista (látássérültek 44, mozgássérültek 25%-a), mind bejáró (látássérült 11, halláskárosult 50, mozgássérült 12%-a), mind helyi lakosok.

Összefüggések A diákok teljesítménye

Nyelvvizsgálja a válaszadók 48%-ának van, és nem kizárólag a PhD-s és MA-s diákoknak, hi- szen a többi képzési szint esetén is 24–32% között mozog arányuk. A nyelvvizsga léte össze- függ a családok jövedelmi helyzetével: minél jobb a családok anyagi helyzete, annál nagyobb arányban rendelkeznek nyelvvizsgával a diákok (pl. havi 90 ezer Ft egy főre jutó jövedelem

mellett már a kérdezettek 59%-a rendelkezik nyelvvizsgával, míg a 30 ezer Ft alatti vagy 30–60 ezer Ft közötti egy főre eső jövedelmű családok gyermekeinek 42, illetve 44%-a).

A nyelvvizsga és diákok tanulmányi eredménye között érdekes összefüggés van: a 4,5 feletti tanulmányi átlaggal bíró hallgatók 68%-ának van nyelvvizsgája, a rosszabb eredményűeknek ettől kisebb százalékban. Ez nem meglepő, viszont ami igen, hogy a 2,5 alatti átlagú diákok nagyobb arányban rendelkeznek nyelvvizsgával (57%-uk), mint jobb eredményűek (2,6–3,5 között 33%, 3,6–4,5 között 40%). Az 1. táblázatban láthatjuk, hogy szinte valamennyi hátrányos helyzetű csoportban kisebb arányú a nyelvvizsgával való rendelkezés, mint a főátlagban. Legkisebb mértékű az eltérés a roma hallgatók esetében, hiszen 44%-uknak van nyelvvizsgája. A hallássérült és diszgráfias hallgatóknak egyáltalán nincs nyelvvizsgája, a diszkalkulások és kommunikációs zavarral rendelkezők esetén kevesebb, mint negyedüknek van. A halláskárosodás, diszgráfia és kommunikációs zavar nehezebbé teszi az idegen nyelv tanulását, a diszkalkulia azonban elvileg nem érinti azt.

A válaszadók 30%-ának 3,5 alatti a tanulmányi átlaga, 46%-nak 3,5–4,5 közötti, 23%-nak 4,5 feletti. Az 1. táblázatban láthatjuk, hogy szinte valamennyi hátrányos helyzetű csoportnak rosszabb a tanulmányi átlaga, mint a főátlagé.

	<i>tanulmányi átlag</i>	<i>nyelvvizsgával rendelkezik</i>
főátlag	3,92	48%
roma	3,67	44%
látássérült	3,82	33%
mozgássérült	3,68	50%
hallássérült	3,2	0%
több részképesség-zavar	3,5	33%
	<i>tanulmányi átlag</i>	<i>nyelvvizsgával rendelkezik</i>
kommunikációs zavar	4,2	25%
diszlekszia	3,2	33%
diszkalkulia	3,5	16,7
diszgráfia	3	0%
alacsony iskolai végzettségű szülők	3,54	39%
alacsony jövedelmű családok gyerekei	3,75	42%
magas jövedelmű családok gyermekei	3,8	59%

*1. táblázat: A hátrányos helyzetű hallgatók, a magas jövedelmű családból érkezett hallgatók és a minta főátlagának tanulmányi átlaga és nyelvvizsgával való rendelkezése
(Forrás: saját szerkesztés)*

A tanulmányi eredményt és a nyelvvizsga létét befolyásolja a hallgatók tudományterülete, valamint képzési szintje is. Alacsonyabb tanulmányi átlag jellemzi a műszaki és természet-tudományi képzéseket és magasabb arányban rendelkeznek nyelvvizsgával a humán tudományterületen tanulók (a műszakosok pedig jóval alacsonyabb arányban). A képzési szinteket vizsgálva jobb tanulmányi eredmény és nagyobb arányú nyelvvizsga jellemzi az MA-s és PhD-s hallgatókat. Persze sok esetben itt bemeneti követelmény a nyelvvizsga léte.

Családi viszonyok

A válaszadók felének van egy testvére, 12%-uk egyke, 30%-nak 2 testvére van és 3%-uk származik nagycsaládból (több mint négy gyermek). A magyar társadalomban ezzel szemben 2005-ben a házaspárok 46,4%-nak csak egy gyermeke volt (az egyszülős háztartásoknál, élettársi kapcsolatban élőknél még sokkal nagyobb ez az arány).⁸ A roma hallgatók közül mindösszesen egy fő egyke, 25%-uk nagycsaládból származik. A roma diákok egy része tehát a hagyományosnak tartott roma (nagy)családból érkezett, de nem valamennyien, sőt, még csak nem is a többségük. Ha összehasonlítjuk, hogy a tradicionális, tehát sokgyermekes családból érkezett romák és az egy-két testvérrel rendelkezők között vannak-e különbségek a demográfiai jellemzőket tekintve (jövedelem, szülők iskolai végzettsége, lakhely) vagy akár a diákok iskolai teljesítményét vagy a nyelvvizsgával való rendelkezést tekintve, azt találjuk, hogy nincsen. A fogyatékkal élő diákok közül két fő egyke, egy főnek van három testvére, a többiek egy vagy két testvérrel rendelkeznek. A részképesség zavaros hallgatók 14%-a egyke és 4%-uk érkezett nagycsaládból. Az alacsonyabb jövedelmű családokban van a legkevesebb egyke (4,6) és minél magasabb a jövedelmi kategória, annál magasabb az egykék aránya. A legmagasabb jövedelmi kategóriában már 23%.

Családi állapotukat tekintve legjellemzőbb, hogy szüleikkel élnek a kérdezettek, de van párkapcsolatuk (43%). Sokan szüleikkel élnek és egyedülállók (37%). Ezeken kívül házas 1%, élettársa van 7%-nak, egyedül élő szingli 7%. 18%-uknak van jellemzően 1 gyermeke. A roma hallgatók családi állapotukat tekintve hasonló képet mutatnak, mint a főátlag, viszont 81%-uknak már van egy gyereke. A különböző jövedelmi kategóriákba tartozó diákok családi állapota hasonló megoszlást mutat, mint a főátlag, a legszegényebb és leggazdagabb kategóriákban valamivel magasabb arányban van már gyermek (22–24%)

Egészségi állapot

Krónikus beteg a válaszadók 4,8%-a. Magas vérnyomást mértek már 19,8%-nál, magas vércukorszintet 4,2%-nál, magas koleszterinszintet 3,6%-nál. (Ezek az eredmények nem jelentik, hogy cukorbeteg az, akinél előfordult már magas vércukorszint vagy magas vérnyomás, ha előfordult már nála magas mért vérnyomás. Ennek ellenére az egyszerűbb fogalmazás kedvéért a táblázatokban magas vércukrosként, magas vérnyomásosként, stb. fogunk rájuk utalni.) Nemek szerint vizsgálva a kérdéskört, elmondhatjuk, hogy a nők rosszabb egészségi állapottal rendelkeznek. Azok között, akiknél már mértek magas vérnyomást, 57% nő, a magas vércukorszint 70%-a nőknél fordult elő és a magas koleszterinszint 57%-a is. A krónikus betegek 74%-a szintén nő. A fogyatékkal élő hallgatók olyan kis elemszámban fordultak elő a mintánkban, hogy statisztikailag releváns következtetést, összefüggést nem vonhatunk le, de ennek ellenére külön közöljük az eredményeiket. A gyengén látók 33, a mozgássérültek 66%-a krónikus beteg. Magas vérnyomást a mozgássérültek 75%-ánál mértek már, magas vércukrot a mozgássérültek 50%-ánál és magas koleszterinszintet szintén a mozgássérültek 50%-ánál. Hipotetikusán megfogalmazhatjuk, hogy a mozgássérülteket más egészségügyi problémák is jobban sújtják.

A roma hallgatók között egy fő mozgássérült, egy fő krónikus beteg (ezek a minta 6–6%-át jelentik), magas vérnyomás 37%-uknál fordult már elő (ez magasabb a főátlag értékénél), magas vércukor, illetve koleszterinszint csak egy-egy főnél fordult elő.

A szegényebb családból érkezőknél nagyobb a magas vérnyomásúak aránya (26% az alacsonyabb jövedelmi kategóriákban és 15–10% a magasabbakban), szintén nagyobb a magas

⁸ FÖLDHÁZI 2009.

vércukrosok aránya (bár nem akkora az eltérés). Az *alacsony iskolai végzettségű* szülők gyermekei között minden egészségügyi probléma valamivel nagyobb arányban fordul elő, 7%-uk krónikus beteg, magas vérnyomást 27%-uknál mértek már.

A krónikus betegek 20%-a túlsúlyos, a magas vérnyomásosok 26%-a, a magas koleszterinszintesek 27%-a (szemben a főátlag 15,8%-ával). A főátlagot tekintve a kérdezettek családjának 77%-ában fordult elő magas vérnyomás, 46%-ban cukorbetegség, 42%-ában szívbetegség, 29%-ában agyvérzés és 50%-ában rák. Ha megnézzük, hogy az egyes, átlagostól rosszabb egészségi állapottal rendelkező hallgatók családjában milyen gyakorisággal fordultak elő az említett betegségek, megállapíthatjuk, hogy valamennyi típusú egészségi probléma esetében az érintett családjában nagyobb arányban voltak tapasztalhatóak azok. Különösen igaz ez a magas vérnyomásra, mely mindegyik típusú egészségi probléma esetén nagyobb arányban jelent meg a családokban. A rák jóval gyakoribb volt a magas koleszterinszintes és krónikus beteg diákok családjában, cukorbetegség pedig a magas koleszterinszintes, magas vércukros és krónikus beteg diákok családjában. Szívprobléma inkább a magas vérnyomásos és krónikus beteg hallgatók családjában volt gyakoribb. A romák családjait kevésbé jellemzi magas vérnyomás és cukorbetegség és jobban szívprobléma, mint a főátlagot.

	<i>A családban előfordult:</i>				
	<i>magas vérnyomás</i>	<i>cukorbetegség</i>	<i>szívprobléma</i>	<i>agyvérzés</i>	<i>rák</i>
főátlag	77	46	42	29	50
magas vérnyomásos	89	50	55	39	52
magas vércukros	85	59	44	37	55
magas koleszterin szintes	87	59	50	23	65
krónikus beteg	80	57	60	39	64
roma	69	31	50	25	44

2. táblázat: *A különböző egészségügyi problémákkal rendelkező diákok családjában előforduló betegségtípusok.*

A táblázat azt mutatja, hány százalékban fordult elő az adott betegség

(Forrás: saját szerkesztés)

Életmód

A kérdőívben kérdeztük egyrészt bizonyos tevékenységekre fordított napi perc számot (olyan tevékenységeknél, amik feltehetően napi szinten előfordulnak, mint pl. alvás, olvasás, stb.). Ezen kívül bizonyos aktivitások előfordulását is kérdeztük (melyeket az ember ritkábban, akár havi vagy még ritkább gyakorisággal tesz meg, mint pl. kirándulás, kulturális tevékenységek, kórház, stb.). Az országos adatok szerint ez a korosztály (20–30 év közöttiek) átlagosan 8,75 órát (525 percet) *alszik* naponta.⁹ Úgy tűnik, a válaszadóink ettől kevesebbet alszanak, átlagosan csupán 394 percet, a krónikus beteg, magas vérnyomásos és elhízott diákok, romák még ettől is kevesebbet. A legtöbbet alvó magas koleszterinszintes diákok napi átlagos alvásmenyisége is kevesebb, mint a magyar korosztályi átlag. A teljes magyar népességen belül a 20–30 éves korosztály 6%-a *olvas* könyvet, 11%-a pedig újságot (könyvet vagy újságot összesen 16%). Akik olvasnak, azok jellemzően napi 99 percet (könyv esetén). Ehhez képest az egyetemis-

⁹ Az országos összehasonlító adatok forrása: KSH 2012.

ták/főiskolások jóval többet olvasnak: 28%-uk napi egy órát, 33%-uk attól is többet olvas.¹⁰ Átlagosan napi 72 percet olvasnak válaszadóink, köztük az egyes egészségügyi problémákkal rendelkező válaszadók is – a magas vérnyomásosok kivételével (ők többet). A roma hallgatók átlagosan kétszer annyit olvasnak, mint a főátlag.

A *tanulásra* fordított napi idő majdnem duplája az olvasásnak. Az átlagostól kevesebbet olvasnak a sovány válaszadók és többet az elhízottak és a magas koleszterinszintesek. A roma hallgatók többet tanulnak.

Az országos mintában az érintett korosztály 22%-a *internetezik*, s akik igen, azok átlagosan napi 86 percet.¹¹ A kutatásunk szerint az internetet intenzívebben használják az egyetemisták/főiskolások. Csupán 6%-uk az, aki napi 10 percet vagy kevesebbet számítógépeznek, 16% egy órát, 68% egy óránál többet. A különböző egészségügyi problémákkal rendelkező diákok csoportjai közül a krónikus betegek csoportja az eltérő, ők kevesebbet neteznek, mint a többiek. A roma hallgatók átlagosan többet neteznek.

Az országos mintában a korosztály 71%-a *néz televíziót* és akik nézik, átlagosan napi 138 percet.¹² A válaszadóink ettől kevesebb időt töltenek tévénézéssel, 43%-uk 10 percet vagy kevesebbet naponta, 16% egy órát, és csak 20% egy óránál többet – ez átlag napi 39 percet jelent. Három alcsoportra jellemző ettől nagyobb televízió nézés mennyiség: az elhízottakra, a magas koleszterinszintesekre és a magas vércukrosokra.

Az országos időmérleg szerint a korosztály tagjai átlagosan napi 59 percet töltenek *barátaikkal, családjukkal* intenzíven.¹³ Az egyetemisták/főiskolások úgy néz ki, intenzívebb társas életet élnek. Barátaikkal a válaszadók 54%-a több mint napi egy órát tölt és csupán 11%-uk napi 10 percet vagy kevesebbet. Családjukra valamennyivel kevesebb időt fordítanak, 18%-uk napi tíz percet vagy kevesebbet és 45%-uk több mint napi egy órát, 19% pontosan egy órát. Ez átlagosan napi 121 percet jelent a barátokkal és 107-et a családdal. A roma hallgatók valamelyest több időt töltenek családjukkal, mint a többiek. Az alábbi táblázatok a fogyatékkal élők adatait vetik össze a főátlaggal és a roma származású hallgatók adataival, valamint a részképesség zavarokkal küzdő hallgatókéval:

	<i>főátlag</i>	<i>vak</i>	<i>süket</i>	<i>mozgássérült</i>	<i>roma</i>
alvás	394	436	480	383	367
olvasás	72	104	195	64	133
tanulás	125	101	275	118	172
net	144	120	240	113	238
tv	39	64	90	23	40
barátok	121	90	340	103	126
család	107	95	330	130	120
sport	56	50	50	30	51
ima	10	30	5	5	36

3. táblázat: Egyes tevékenységekre fordított napi idő (perc) a fogyatékkal élő és roma származású hallgatók körében, valamint a főátlagban
(Forrás: saját szerkesztés)

¹⁰ KSH 2012.

¹¹ KSH 2012.

¹² KSH 2012.

¹³ KSH 2012.

	<i>főátlag</i>	<i>több részképesség- zavar</i>	<i>kommunikációs zavar</i>	<i>disz- lekszia</i>	<i>diszgráfia</i>	<i>disz- kalkulia</i>
alvás	394	331	277	404	420	370
olvasás	72	45	23	53	120	93
tanulás	125	94	120	93	200	93
net	144	191	134	125	300	171
tv	39	53	28	51	120	50
barátok	121	105	127	95	120	70
család	107	41	92	80	100	100
sport	56	70	50	60	60	30
ima	10	5	7	3	0	1

4. táblázat: Egyes tevékenységekre fordított napi idő (perc) a részképesség zavaros hallgatók körében, valamint a főátlagban
(Forrás: saját szerkesztés)

Egyéb eredmények

Kutatásunkból megtudhattuk, hogy a megkérdezettek kb. kétharmada nem dolgozik egyetem/főiskola mellett, 8% önkéntesként, 9% díjazásért, de kis óraszámban (kevesebb, mint heti 10 óra) és 16% viszonylag sokat. Az, hogy dolgozik-e akár pénzért, akár önkéntesként a diák, nem mutat összefüggést a válaszadók rászorultságával, azaz a család jövedelmi helyzetével. Az MA-sokra jellemző leginkább az önkéntes munka (14%-uk) és a PhD-sekre és FSZ-esekre a fizetett munka (kb. harmaduk). Tudományterület szerint az jellemző, hogy az egészségtudomány diákjai dolgoznak a legkisebb arányban (81%-uk semmilyen formában).

A roma hallgatók 85%-a nem dolgozik, 6%-a kevesebb, mint heti 10, további 6%-a pedig több mint heti tíz órát. Önkéntesként nem dolgoznak. (Ez utóbbinak ellentmond az a tény, hogy a roma szakkollégiumosok kötelezően „önkénteskednek”).

A magyar társadalomra kevésbé jellemző a civil aktivitás. Ez megmutatkozik a hallgatói felmérések eredményeiben is: a kérdezettek 10%-a tagja vagy önkéntese civil szervezetnek és 1,7%-a politikai pártnak. A roma hallgatók valamelyest aktívabbnak mutatkoznak e téren, különösen a párttagságot tekintve (13–13%-uk tagja, önkéntese civil szervezetnek és/vagy pártnak). A főátlaghoz képest az egészségügyi problémával rendelkezők többet dolgoznak – jellemzően nagyobb óraszámban, pénzért-, kivéve a krónikus betegek, akiknél a nem dolgozók aránya a legnagyobb.

Az egyetemen/főiskolán a megkérdezetteknek 6%-a nem tudott barátságot kialakítani. Egyáltalán nem jellemző ez a fogyatékkal élő hallgatókra és kisebb mértékben jellemző ez a magas vércukrosokra, krónikus betegek és valamelyest nagyobb mértékben a magas koleszterinszintűekre. Úgy tűnik, az egészségi állapot nem befolyásoló tényező a baráti kapcsolatok kialakításában.

Az egészséges életmódhoz tartozik a dohányzás mellőzésének és az alkohol mérsékelt fogyasztásának kérdésköre. A megkérdezettek nagy része (78%) nem dohányzik, és csupán 6% szív napi 10 szálnál többet. Az egészségügyi problémával rendelkező diákok között valamivel nagyobb arányban fordulnak elő komoly dohányosok és a magas vércukrosoknak alig több, mint fele nem dohányzik. Szintén a magas vércukrosoknál fordul elő nagyobb arányban a napi szintű nagyobb mennyiségű alkohol fogyasztása.

A roma diákok nagy része nem dohányzik, az a 19%, aki igen, ők sokat szívnak. Érdekes, hogy a nem dohányzók valamennyien nők. Szintén a főátlagtól nagyobb arányban van a

roma hallgatók között alkoholt egyáltalán nem fogyasztó, de olyan is, aki gyakran, sokat iszik. A nők fele tartozik az alkoholt egyáltalán nem fogyasztók közé. (A főátlagban a nők és a férfiak között csupán annyi eltérés van, hogy a nők 15%-a, míg a férfiak 9%-a nem iszik egyáltalán alkoholt.)

Következtetések a hátrányos megkülönböztetésre vonatkozóan

A hátrányos megkülönböztetés kérdését úgy is mértük, hogy rákérdeztünk, érte-e a hallgatót hátrányos megkülönböztetés, s ha igen, mi miatt. Ezen kívül külön kérdeztük, hogy milyen nehézséggel találkozott a képzés folyamán. Közvetetten pedig az a már vizsgált kérdés, hogy tudott-e baráti kapcsolatokat kialakítani az egyetemen, főiskolán a kérdezett, szintén utal arra, hogy érte-e hátrányos megkülönböztetés, ti nem közösítették-e ki. A válaszadók 5%-a jelezte, hogy érte hátrányos megkülönböztetés. A diszleksiások harmada, diszkalkulációsok 16%-a, mozgássérültek 12%-a, romák 31%-a, az alacsony iskolai végzettségű szülők gyermekeinek 11%-a jelezte ugyanezt. A többi hátrányos helyzetű csoport tagjait vagy nem érte, vagy nagyon kis százalékkukat érte hátrányos megkülönböztetés.

Hogy miben nyilvánult meg a hátrányos megkülönböztetés?

- *A roma hallgatók* közül egy-egy fő említette hátrányos megkülönböztetésként a segítő-készség hiányát, az oktatók kivételezését, egy fő, hogy „csak azért, mert cigány vagyok”.
- *A látássérült, hallássérült hallgatók* nem említettek sem hátrányos megkülönböztetésre, sem nehézségre példát, illetve egy vak diák a kifejtés során csak annyit írt a nehézség kapcsán, hogy megoldották a problémát.
- *A mozgássérültek* jelezték, hogy hátrányos megkülönböztetés érte őket öltözködési stílus miatt, mert fertőző betegnek gondolták a válaszadót, illetve, hogy az oktatók kivételeznek (1–1 fő). Nehézségként jelezték: közlekedés, írászavar, betegség miatti lemaradás (1–1 fő).
- *A több rész képesség zavarral rendelkezők* nehézségként utaltak arra, hogy számunkra több idő szükséges a tanulásra, nyelvtanulásra (1–1 fő).
- *A diszleksiás hallgatók* közül egy fő jelezte, hogy diáktársai kiközösítették és egy fő említette nehézségként, hogy rossz tanulmányi eredménye miatt költségtérítési képzésre került.
- *A kommunikációs zavarosok* közül egy fő említette nehézségként, hogy zavarja, hogy nehezen tud megnyilvánulni.

A nem hátrányos helyzetű diákok által említett nehézségek: anyagi nehézségek (különböző kontextusokban 5 említés). A nem hátrányos helyzetű diákok által említett hátrányos megkülönböztetési indokok közül az alábbiakat emeljük ki:

- nem kezelik a homofóbiát,
- az önköltségeseket az államilag finanszírozottak fölé helyezik,
- nem segítőkészek az oktatók,
- nem nézik jó szemmel vidéki, falusi származást,
- ismerősök előnyben részesítése,
- külső alapján ítélnék,
- kirekesztik a kevés jövedelemből élőket,
- nem nézik jó szemmel, ha egy hallgató dolgozik,
- nőknek nem ajánlottak bizonyos szakok, és így is bánnak velük,
- nem veszik figyelembe, ha valaki kismama.

Összegzés

Kutatásunk legáltalánosabb értelemben vett célja annak vizsgálata volt, hogy a hátrányos helyzetű gyerekeknek milyen esélyei vannak a felsőfokú oktatási intézményekbe bejutni, ott miképp tudnak boldogulni, milyen életminőségük van. Mindezt három intézmény (Miskolci Egyetem, Eszterházy Károly Főiskola, Károly Róbert Főiskola) hallgatóinak kérdőíves felmérése segítségével tettük meg. Mintánkban az összes válaszadó 7%-a fogyatékkal élő, 10%-nak szülei alacsony iskolai végzettségűek, 13% származik alacsony jövedelmű családból és 16 fő roma származású. A hátrányos helyzetű hallgatók jelenléte az egyetemeken, főiskolákon önmagában is pozitívumként értékelendő, ami arra utal, hogy valamiféle támogató-kompenzáló rendszer működik. Foglaljunk össze ennek kapcsán egy-két olyan demográfiai jellemzőt, ami a kutatásunkból kiderült, és amiknek ismerete segíthet a támogató-kompenzáló intézkedések kialakításában.

A felsőoktatásban tanulók szüleinek iskolai végzettsége valamivel magasabb, mint az országos átlag. A roma hallgatók esetében az édesanyák iskolai végzettsége sokkal alacsonyabb, mint a főátlag, a részképesség zavarral rendelkező hallgatók szülei viszont magasabb iskolai végzettségűek, mint a főátlag. A magasabb iskolai végzettségű szülők – úgy tűnik – jobban tudják támogatni, ösztönözni részképesség zavaros gyermeküket, mint egy alacsonyabb iskolai végzettségű családban. A roma diákok összességében rosszabb anyagi körülmények közül érkeznek, mint a többiek. A fogyatékkal élők valamennyi jövedelmi kategóriában hasonló arányban képviseltetik magukat, kivéve a részképesség zavaros hallgatókat, akiknél a legjellemzőbb jövedelmi kategória a 60–90 ezer Ft/fő/hónap. Az alacsony iskolai végzettségű szülők gyermekei nagyobb arányban tartoznak a legalacsonyabb jövedelmi kategóriába.

A válaszadók többsége (76%-a) állami finanszírozású képzésre jár. Az önköltségesek nagyon kis részénél fordul elő, hogy tandíjának legalább egy részét cég (3 fő a ME esetében) vagy valamely más szervezet (5 fő a teljes mintában) finanszírozza. Nincs ez másképp a roma hallgatók körében sem, noha vannak civil szervezetek, melyek felsőoktatásban tanuló roma diákok ösztöndíját legalább részben fizetik. Úgy tűnik, az érintett diákok vagy nem tudnak a lehetőségekről, vagy sikertelenül pályáztak.

A válaszadók 38%-a származik községből, mind a roma, mind a fogyatékkal élő hallgatók körében nagyobb ez az arány. A községekből származó diákok családjára alacsonyabb jövedelem és a szülők alacsonyabb iskolai végzettsége jellemző, de ez nem jelent legyőzhetetlen hátrányt a gyermekek felsőoktatásbeli továbbtanulásában. Igaz, e gyermekek nagyobb arányban tanulnak egészségügyi és természettudományi szakokon (50–50%-uk, szemben a többi tudományterület 30–40%-ával). Ez azt sejteti, hogy községekből nagyobb valószínűséggel mennek a fiatalok tanár szakokra (hiszen mintánkban a természettudomány tanár szakok esetén áll fenn), illetve védőnőnek vagy más egészségtudományi szakra.

A hátrányos helyzetű hallgatók teljesítménye valamennyivel rosszabb, mint a főátlag, valamennyi hátrányos helyzetű csoportban kisebb arányú a nyelvvizsgával való rendelkezés, és rosszabb a tanulmányi átlag. Ezek fontos eredmények, mivel azt jelzik, hogy a hátrányos helyzetű hallgatók teljesítményének javítására ki kellene dolgozni megfelelő támogató mechanizmusokat.

A válaszadók 5%-a jelezte, hogy érte hátrányos megkülönböztetés az egyetemen, főiskolán. A diszlektikusok harmada, diszkalkuliások 16%-a, mozgássérültek 12%-a, romák 31%-a, az alacsony iskolai végzettségű szülők gyermekeinek 11%-a jelezte ugyanezt. A többi hátrányos helyzetű csoport tagjait vagy nem érte, vagy nagyon kis százalékkukat érte hátrányos megkülönböztetés. Ezek az adatok is arra figyelmeztetnek, hogy esélyegyenlőség terén van még tenni való a felsőoktatási intézményekben.

Rövidítésjegyzék

- FÖLDHÁZI 2009 – FÖLDHÁZI Erzsébet, *Családszerkezet*, http://www.demografia.hu/letoltes/kiadvanyok/DemPort/09foldhazi_csaladszerkezet.pdf (2013. 11. 01).
- Jelentés 2012 – Az alapvető jogok biztosának Jelentése az AJB-2990/2012. számú ügyben (Kapcsolódó ügyek: AJB-125/2012, AJB-129/2012, AJB-155/2012, AJB-8045/2012).
- KSH 2012 – *Időmérleg 2009/2010: Összefoglaló adattár*, KSH, Bp., 2012.
- KSH 2013 – *Jövedelmi helyzet, 2011*, Statisztikai tükör, <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/jovhelyzet/jovhelyzet11.pdf> (2014. 08. 10).
- KSH 2014 – *A 15–74 éves népesség száma legmagasabb iskolai végzettség szerint, nemeként*, Központi Statisztikai Hivatal, 2014, http://www.ksh.hu/docs/hun/xstadat/xstadat_evkozi/e_q1f015.html (2014. 08. 10).
- ME KERSZ 2010 – A Miskolci Egyetemen fogyatékkal élő hallgatók kötelező előnyben részesítési szabályzata, Miskolc, 2010.
- ME SZMSZ 2013 – Miskolci Egyetem Szervezeti és Működési Szabályzata, III. kötet, Hallgatói Követelményrendszer, Miskolc, 2013.

Esélyegyenlőség az oktatásban: az inkluzív oktatási rendszer a párbeszéd iskolája¹

Az inkluzívan gondolkodó társadalom

Az inkluzivitást magáénak valló, demokratikusan gondolkodó és cselekvő társadalmak alapfilozófiája szerint minden embernek joga van teljes mértékben részt venni a társadalmi életben, ahol tiszteletben tartják minden ember méltóságát, és értéknek tekintik a sokféleséget, az egyes emberek különbözőségét és eltérő képességeit. Az inkluzívan gondolkodó társadalom az esélyegyenlőség, a tolerancia, a méltányosság, az elfogadó, befogadó és nem a kirekesztő közösség szellemében és szelleméből építkezik és gyarapszik. Tagjai nyitottak a világra, nyitottak egymásra, nyitottak a másságra, mert a másságban élmény lakozhat, motiváció. Konstruktívan szemlélik a másokban rejlő képességeket és értékeket, tehát abból merítkeznek, ami van, és abból próbálják a legjobb, leghasznosabb eredményeket elérni. Ha egy emberre úgy tekintenek, mint kompetens egyénre, akkor az kompetensen akar és fog viselkedni, ha a hátrányaira fókuszálnak, akkor folyamatosan a hátrány leküzdésével lesz elfoglalva, és figyelmét, idejét arra összpontosítja, nem pedig a benne rejlő erősebb képességek kibontakoztatására.

Az inkluzívan gondolkodó társadalom inkluzívan gondolkodó egyénekből áll, akik az együttműködés, a közös tudás és képességek erejében nagyobb előnyt, hasznot, sikert látnak, mint az egyéni teljesítményekben. Együttműködve harmonikusabban fejlődnek, sikeresebbek, és versenyképesebbek, mint külön-külön. Az egyének korlátozott képességét és tudását a közösség együttes tudása és képessége felülmúlja. Az egyéni kimagasló eredmények is együttműködésekkel születtek.

A különböző társadalmak által definiált másságfogalmak mindig az uralkodó csoport által meghatározott ideológiai elképzelések szerint konstruálják a közgondolkodást. Ez nem az adott társadalom működési mechanizmusának természetes módon kialakult struktúrája, hanem a domináns csoport érdekérvényesítésének logikája mentén kifejlődött és a társadalom tagjaival különböző módokon természetesként elfogadtatott hierarchia újratermelődésének az eredménye.

A domináns csoport ideológiája szerint a társadalomban másnak, másiknak tekintett egyének eltérnek rassz (pl. nem európai), nem (pl. nő vagy transznemű), bőrszín (pl. fekete, sárga), szexuális orientáció (pl. bi- vagy homoszexuális), nyelvhasználat (az ország hivatalos nyelvétől eltérő), képességek (pl. fogyatékkal élők, megváltozott munkaképességűek), társadalmi osztály (pl. hátrányos vagy halmozottan hátrányos helyzetűek), lakóhely (falu-város) vagy akár életkor (kisgyerekek, öregek) alapján. A felnőtt, intelligens társadalmak fokozott figyelmet szentelnek a „másikok” védelmének,² alapvető emberi jogaik érvényesítésének, és azon fára-

¹ Jelen tanulmány nem vállalkozhat a kérdéskör minden szempontú és kellőképpen mély leírására. A témával kapcsolatos gyarapodó szakirodalom azonban megnyugtató abból a szempontból, hogy egyre többen foglalkoznak a témával, egyre többet tematizálódik az oktatásban e kérdéskör, és egyre több kezdeményezés történik az integráció és az inkluzív nevelés irányába.

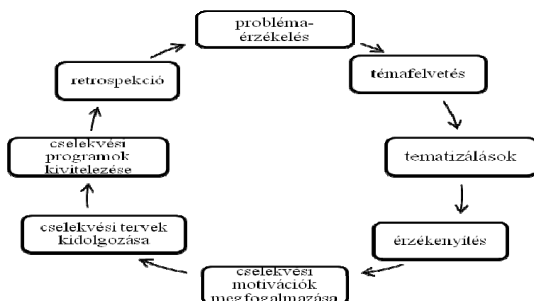
² A 2003. évi CXXV. törvény 8. és 9. §-a szerint 8. §¹⁷ Közvetlen hátrányos megkülönböztetésnek minősül az olyan rendelkezés, amelynek eredményeként egy személy vagy csoport valós vagy vélt a) neme, b) faji hovatartozása, c) bőrszíne, d) nemzetisége, e)¹⁸ nemzetiséghez való tartozása, f) anyanyelve, g) fogyatéksága, h) egészségi állapota, i) vallási vagy világnézeti meggyőződése, j) politikai vagy más véleménye, k) családi állapota, l) anyasága (terhessége) vagy apasága, m) szexuális irányultsága, n) nemi identitása, o) életkora, p) társadalmi származása, q) vagyoni helyzete, r) foglalkoztatási jogviszonyának vagy munkavégzésre irányuló egyéb jogviszonyának részmunkaidős jellege, illetve határozott időtartama, s) érdekképviselőhöz való tartozása, t) egyéb helyzete, tulajdonsága vagy jellemzője (a továbbiakban együtt: tulajdonsága) miatt részesül kedvezőtlenebb bánásmódban, mint amely-

doznak, hogy egy együttélhetőbb, a másokra nyitott szemléletű társadalmat alakítsanak ki, és a társadalom egésze hasznosuljon a különbözőségekből.³

Képzelnünk el egy olyan világot, ahol vakok élnek együtt, és egyáltalán nincs világítás – mennyi akadállyal szembesül az odatévedt látó! Vagy próbáljuk magunk előtt felépíteni a röpülő emberek társadalmát, ahova betévedünk, és ki kell fejleszteni egy sor technikai segítséget, kompenzációt a mi számunkra, hogy részt tudjunk venni az ottani élet működésében! Erről szól az inkluzív társadalom: segíteni egymásnak abban, hogy a sokféle embertől ne gyengébben, hanem még jobban működjön a közösség.

Törvényeket hoznak ezen alapelvek mentén és érdekében. Civil szervezetek dolgoznak a meglévő diszkriminatív elemek feltárása és nyilvánossá tétele céljából, különböző szervezeteknél lobbiznak a „mások” esélynöveléséért, használják a médiát az inkluzív társadalom gondolkodásának kialakításáért, vallási közösségek, híres emberek „akcióznak” egymás segítségének szellemében. A munkaadók különböző kedvezményekben részesülnek, ha munkahelyet teremtenek, foglalkoztatást biztosítanak, élhetőbb világot azok számára, akik segítségre szorulnak, akik különleges bánásmódot igényelnek. Számos kezdeményezés történik, információátadás, orvosi vizsgálat annak érdekében, hogy még inkább megnövekedjen a biztonságos születek, életesélyek és életkörülmények lehetősége. A szülők azon felismeréseit például, hogy fogyatékkal élő gyermekük is teljes jogú tagja a társadalomnak – ahol gyermeküknek joga van megkapni a maximális segítséget az önállóvá váláshoz, a könnyebb élethez –, a társadalom különböző szervezetei, intézményei az egészségügyi, oktatási és egyéb fejlesztő szolgáltatások, ellátások biztosításával segíti.

Mivel a domináns ideológiában megkülönböztetett másságok többnyire „valamiféle természetes deficitest” artikulálnak, ezért az ezek ellen irányuló cselekvéseket társadalmi szinten mindig megelőzik e témák tematizálásai: kialakítják a nem természetes rend érzékelésére való érzékenyítést a társadalom tagjaiban, majd az „újrabootolt” gondolkodási képességekkel cselekvési motivációkat fogalmaznak meg, és ezek után történik meg a cselekvési tervek kidolgozása és kivitelezése.

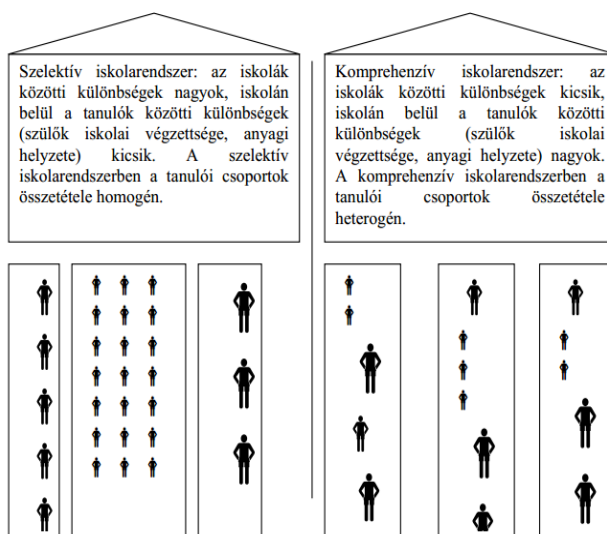
1. ábra: A folyamatosan fejlődő változáshoz vezető cselekvési lépések

ben más, összehasonlítható helyzetben levő személy vagy csoport részesül, részesült vagy részesülne. 9. §¹⁹ Közvetett hátrányos megkülönböztetésnek minősül az a közvetlen hátrányos megkülönböztetésnek nem minősülő, látszólag az egyenlő bánásmód követelményének megfelelő rendelkezés, amely a 8. §-ban meghatározott tulajdonságokkal rendelkező egyes személyeket vagy csoportokat lényegesen nagyobb arányban hátrányosabb helyzetbe hoz, mint amelyben más, összehasonlítható helyzetben lévő személy vagy csoport volt, van vagy lenne.” 2003. évi CXXV. törvény az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról, http://njt.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=76310.262785 (2014. 09. 01).

³ „A társadalom mássághoz való viszonya összetett tényezők függvénye. A nyitott, demokratikus társadalmakban a valamilyen szempontból más ember nem kap negatív megkülönböztető jegyet, a másság nem befolyásolja az eltérő tulajdonságokat mutatók emberi minőségét. A pozitív másságszemlélet értéként kezeli a másságban kifejeződő egyediséget.” ILLYÉS 1999.

Minél szélesebb spektrumban inkluzív egy társadalom, annál nagyobb lesz a demokratikus potenciálja is. A többirányú, többoldalú kommunikációs tér teremtése, a dialógusok kialakítása valódi megoldásokhoz vezet, amelyek egy békésebb, kevésbé bipolarizált (mi – mások) szemüvegen át néző társadalmat alakítanak ki. A másság különféle értelmezései⁴ helyett teljes szemléletváltás szükséges. A másság a normális. A társadalom nem homogén, így az iskolai, pedagógiai rendszerbe való mesterséges, homogén szétválasztás, a szelektív nevelés (tipikus vs. különleges bánásmódot igénylő gyerekek stb.) sem hozhatja meg a társadalom számára azt az eredményt, hogy a szegregált/szelektív oktatás és fejlesztések után egy együtt élő és együttműködni tudó egyedek közössége jöjjön létre: azaz a szelektív oktatás pont megnehezíti a tanulók társadalomba való későbbi beilleszkedését. Az inkluzív nevelés azon hatékonyságnövelő eljárások közé tartozik, amely abban segít, hogy a különleges bánásmódot igénylő emberek adekvátan felkészülhessenek a kor kihívásaira, a munkába állásra és a teljes életre.⁵ Az elsődleges feladatok közé tartozik tehát, hogy az oktatási rendszer elhárítsa a tanulás és a részvétel akadályait.⁶

Egy inkluzívan gondolkodó társadalom felnövekedéséhez inkluzívan cselekedő, belevonó aktusokra van szükség már a (nyelvi!) szocializáció kezdeteitől fogva, ahol az egyedek (nemtől, fajtól, képességtől, nyelvtől stb. függetlenül) egyformán résztvevőnek és oda tartozónak érzik magukat. A társadalmi inklúzió egyik első lépése az iskolai inklúzió megvalósulása.

2. ábra: Az iskolák és a tanulók közötti különbségek iskolatípusok szerint⁷

⁴ A másság alternatív különbségként vagy minősített különbségként való megnevezése már a másságfogalom megnevezése által is elkülönít (vö. ILLYÉS 1999).

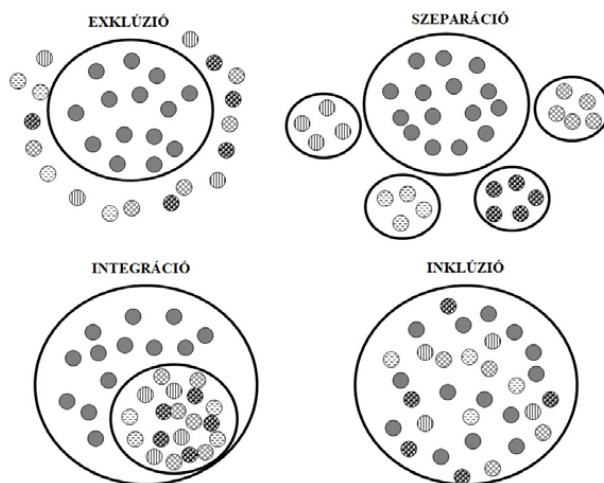
⁵ RÉTHY 2002.

⁶ „A szociális modell szerint a tanulás és részvétel akadályai fakadhatnak az intézmény jellegéből, vagy a tanulók és az őket körülvevő környezet – a személyek, a programok, az intézmények, a szemléletek, a szociális és gazdasági körülmények – kapcsolatából adódnak. A fogyatékos vagy a krónikusan beteg tanulók számára a rendellenesség képezi a részvétel akadályát. Az akadályozottságot létrehozhatja a környezet, vagy eredhet a diszkriminatív attitűdök, a tevékenységek, a szemlélet, a programok és az intézményi gyakorlat, a fájdalom vagy a krónikus betegség betegség kölcsönhatásaiból. [...] Bár az iskolák keveset tudnak tenni azért, hogy megszüntessék a fogyatékosokat, jelentősen csökkenthetik azokat a nehézségeket, melyeket a diszkrimináló attitűdök és cselekedetek, valamint az intézményi akadályok okoznak.” BOOTH–AINSCOW 2009, 14.

⁷ RÉTHY–VÁMOS 2006.

A magyar szakirodalomban még gyakran találkozunk azzal, hogy az integrált nevelést az inkluzív neveléssel egyenértékűen, felváltva használják, azonban ezek nem azonos jelentéstartalmú fogalmak. Az integráció első lépései a szociális integrációt jelentették az Egyesült Államokban, majd később a fogyatékkal élők többségi tanuláshoz való hozzáférése kapcsán alkalmazták. Az integrált nevelés során egy olyan együttnevelés valósul meg, ahol a hagyományos, általános oktatási módszerek kiegészültek gyógypedagógiai fejlesztő eljárásokkal, oktatási, nevelési módokkal, terápiákkal. Az integrált iskola tehát befogadja a gyermeket, együtt neveli a többségi társadalommal.

Amikor integrált vagy inkluzív nevelésről esik szó, a legszorosabb asszociációként a fogyatékkal együtt élők,⁸ a sajátos nevelési igényűek többségi iskolában való együttnevelése jelenik meg, de gondolnak a hátrányos helyzetűekre is, annak ellenére, hogy Magyarországon néhány kivételtől eltekintve nem alakult ki számukra elkülönített iskolarendszer.⁹ Ugyanakkor a tehetséges gyerekek is ezekben az iskolákban tanulnak, róluk mégis kevesebb szó esik e két fogalom kapcsán. A kiugróan tehetséges gyerekek épp oly különleges bánásmódot és figyelmet igényelnek, mint a fejlesztést az átlagosnál jobban igénylők. Ha alulmotiváltak lesznek az integrált környezetben, képességeiket, tudásukat, tehetségüket nem tudják kellőképp megmutatni, ha nincs kivel versenyezniük vagy együtt haladniuk, ha a pedagógus figyelemmegosztottsága miatt nem kapnak kellő mennyiségű visszajelzést, megerősítést, akkor lemaradhatnak, ha nem is a többiekhez, de önmaguk képességeihez képest.¹⁰

3. ábra: Az iskolai interakciók megszervezése a többségi és a tipikustól eltérő tanulók között

⁸ 1998. évi XXVI. törvény a fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról kimondja: 13. § (1)²³ A fogyatékos személynek joga, hogy állapotának megfelelően és életkorától függően korai fejlesztésben és gondozásban, óvodai nevelésben, iskolai nevelésben és oktatásban, fejlesztő felkészítésben, szakképzésben, felnőttképzésben, továbbá felsőoktatásban vegyen részt a vonatkozó jogszabályokban meghatározottak szerint.

(2) Abban az esetben, ha az – az e célra létrehozott szakértői és rehabilitációs bizottság szakértői véleményében foglaltak szerint – a fogyatékos személy képességeinek kibontakoztatása céljából előnyös, a fogyatékos személy az óvodai nevelésben és oktatásban a többi gyermekkel, tanulóval együtt – azonos óvodai csoportban, illetve iskolai osztályban – vesz részt. 1998. évi XXVI. törvény a fogyatékos személyek jogairól és esélyegyenlőségük biztosításáról http://njt.hu/cgi_bin/njt_doc.cgi?docid=34535.255663 (2014. 09. 01).

⁹ NÉMETHINÉ TÓTH 2009.

¹⁰ Vö. N. KOILLÁR 2004.

Az inklúziós index is ezt a sokféleséget tekinti alapvetőnek:

„Az index a heterogén tanulói összetételt nagyon tágra értelmezi, nem összpontosít egyetlen csoportra sem. Ugyanolyan hangsúlyt kapnak a fogyatékos, a jól haladó, a tehetséges, a legkülönbözőbb szociális háttérrel rendelkező, a jómódú, a hátrányos helyzetű, illetve a más etnikumhoz tartozó, akár más anyanyelvű tanulók is”.¹¹

A különleges bánásmódot igénylő tanulók közé tartoznak:

„1. Speciális nevelési szükségletű gyerekek:

- tanulásban akadályozottak (például az enyhén értelmi fogyatékosnak minősítettek, valamint a nehezen tanulók),
- értelmileg akadályozottak (például a súlyosan akadályozott és halmozottan sérült gyermekek),
- beszédhibások (például a dadogók, hadarók, hebegők),
- érzékszervi sérültek (például a hallássérültek, látássérültek),
- mozgáskorlátozottak,
- viselkedés- és teljesítményzavarral küzdők,
- autisták.¹²

2. Tanulási problémákkal küzdő tanulók:

- tanulási nehézséggel küzdők (például hosszabb betegség vagy családi, kulturális, nyelvi hátrányok),
- tanulási zavarral küzdők (például diszlexia, diszgráfia, diszkalkulia, figyelemzavar).

3. Magatartási problémákkal küzdő tanulók:

- visszahúzódozó, regresszív, depresszív viselkedésű tanulók,
- ellenséges, agresszív, inkonzekvens tanulók (engedetlen, kötekedő, támadó).

4. Tehetséges tanulók:

- intellektuális tehetségek (például jó matematikusok, nyelvi tehetségek),
- pszichomotoros tehetségek (például élsportolók, kiemelkedő ügyességgel rendelkezők),
- művészi tehetségek (például zene, vizuális művészetek terén),
- szociális tehetségek (például, jó vezetők, szervezők).¹³

Az inkluzív iskolát talán a legegyszerűbben úgy lehetne kifejezni, hogy az nem csak befogad, hanem el is fogad, azaz ez egy befogadó-elfogadó rendszer, a teljes pszichikum fejlődésében szemléli és segíti a gyereket. Az inklúzió az integráció teljes funkcionális¹⁴ megvalósulása a nevelésben.¹⁵ Az iskolai inklúzió abban különbözik az integrációs elképzeléstől tehát, hogy a gyerektől nem várják el, hogy megváltoztassa az alapvető identitásjellemzőit ahhoz, hogy részt vehessen a normális iskolai nevelésben, oktatásban. Az inkluzív szemlélet szerint az iskola tesz lépéseket a gyerek felé, hogy az komfortosan érezze magát a tanulási környezetben: olyan (fizikai és pszichológiai) feltételrendszert teremt, mind emberit, mind tárgyt, hogy megteremtse a

¹¹ BOOTH–AINSCOW 2009.

¹² ILLYÉS 2000.

¹³ RÉTHY–VAMOS 2006.

¹⁴ Vö. CSÁNYI 1993.

¹⁵ RÉTHY 2002.

motivált tanuláshoz való hozzáférés maximális/optimális lehetőségeit. Az oktatási rendszer az, ami alkalmazkodik a gyerekek sajátos szükségleteihez – módszereiben és eszközeiben egyaránt. Ebben a gyerekközpontú modellben a pozitív diszkriminációs lépések segítik elő, hogy a gyerekek ne maradhasson ki, ne záródhasson ki, sem szándékosan, sem véletlenül a többségi társadalom oktatási, nevelési folyamatából. A kirekesztések megszüntetése az egyik legnehezebb feladat az inkluzivitás eléréséhez. Ehhez nélkülözhetetlen a szélesebb társadalom és a pedagógustársadalom szemléletváltozása, valamint a tapasztalatokon nyugvó gyakorlati programok kidolgozása és elterjesztése.

Az inkluzív oktatás-nevelés egy, az addigiaknál szélesebb módszertani repertoárral rendelkező, a gyógypedagógiai fejlesztő tevékenységekben és a tehetséggondozásban is jártasabb, kompetensebb pedagógustársadalmat igényel, jól felszerelt iskolákat, támogató mentális és fizikai környezetet, a gyerekek személyiségjellemzőit érzékenyebben figyelembe vevő tanárokat, akik elsősorban a tanulási motiváltságra, a megfelelő reakciókat kiváltó ingerekre összpontosítanak. Az inkluzív iskola egy tevékenységközpontú oktatási rendszer, ahol a hangsúly a kooperációra, a konstruktív és gyakorta az önálló tanulásszervezésre helyeződik. A kooperatív tanulást nem a kompetitív tanulás ellentétéként értelmezi, hanem egymás kiegészítőiként, felváltva és együttesen alkalmazva.¹⁶

Az együttnevelő iskolában a tanulás, az egyéni fejlődés már nemcsak elsődlegesen a tanárok felelőssége, hanem a szülőké és a gyerekéké is. Az inkluzív iskolában a tanuló–tanuló, a tanár–tanuló, gyerek–szülő, tanár–szülő és a tanár–tanár közötti kapcsolatok jóval szorosabbak, azaz ebben a működési formában az egyik legfontosabb kompetencia az interperszonális kompetencia.¹⁷ Ezen kapcsolati hálózatok megerősítéséből, a köztük folyó kommunikációs események sűrűségéből következhet csak az egyéni tanulói (és tanári!) kompetenciák fejlődése: a közös együtt haladás a biztosítéka az egyedi fejlődéseknek. Mindez a módszerekben és a pedagógiai, tanári, tanulói attitűdök megváltozásában gyökerezik. A fentiek alapján megfogalmazhatjuk: az inkluzív iskola a párbeszéd iskolája.

A „mindenki iskolája” pedagógiai rendszerében a tanulóknak kétféle motivációt alakítanak ki: az első az önállóság, vagyis, hogy meg tudja a diák egyedül is csinálni a feladatot, a második, ha az előzőben ismeretlen akadályok, feladattípusok stb. lépnek közbe, hogy a tanuló mer segítséget kérni és kér is a társaitól és a tanároktól is. Egy heterogén összetételű osztály tagjai egymás alapos megismerésével jól ki tudják aknázni az iskolai feladatokban rejlő sokszínűséget, amelyet a megoldási stratégiájuk szolgálatába állítanak. Nemcsak a csoportos feladatoknál számíthatnak egymás különböző minőségű és erősségű képességeire, hanem az egyéni feladatmegoldásoknál is segítséget kérhetnek a másiktól, ha szükség van rá. Az inkluzív környezetben a gyerekek számára természetessé válik, hogy a feladatok elvégzése közös érdek is, hiszen akkor találkozhatnak újabb és újabb kihívásokkal, akkor haladhatnak tovább, akkor szerezhettek új élményeket. Az iskolai munkafolyamatok megszervezésében a kulcsfontosságú szempont, hogy a gyerekek tudásából, képességeiből kiindulva motiváló (nem túl nehéz, de nem is túl könnyű) feladatokkal találkozzanak a gyerekek. Az inkluzív oktatás egyik fő eredménye, hogy megerősödik a tanulók tanulási folyamatokban való részvétele.

Az inkluzív társadalom és iskola főbb faktorai

A toleranciára nevelés korunk egyik fő kérdése, mert a globalizálódó, egyre inkább multikulturális világ magával hozza a különböző értékek, értékrendszerek elfogadásának szükségességét. Ez számos esetben magától értetődően zajlik, míg máskor, az előítéletekkel terhelt kultúrákban

¹⁶ KASIK 2006.

¹⁷ Vö. NAGY 2009.

ezekkel nehéz megbirkózni. Az előítéletek leküzdése, a tudatos, méltányos bánásmód kialakítása a másikkal szemben hozzásegít a másik elfogadásához. Figyelni kell a diszkriminatív viselkedések, attitűdök, mozdulatok, nyelvhasználat, hangsúlyok, környezeti tényezők stb. kerülésére, elhagyására, miközben kialakul a másikkal való tényleges odafordulás. Ennek feltétele a nyitottság, amely csak a bizalom légkörében lesz teljes. Mind a nyitottságnak, mind a bizalomnak kétirányúnak kell lennie ahhoz, hogy mindkét fél részére sikeresek legyenek az együttműködésen alapuló tevékenységek. Ebben a felállásban mindkét résztvevő nyer, mert szemléletük konstruktív és pozitív. A konstruktív attitűd teret enged a kreativitásnak. A kreativitásban felszabadulnak azok az energiák, amelyek folyamatos motivációban, tevékenységben tartják a részt vevő feleket. A kreatív konstruktivitás elsősorban a kérdésekben manifesztálódik. A párbeszéd iskolájában a kétirányú, felszabadult kérdésekben fejeződik ki a gondolkodás és a megértésre irányuló szándék. A válaszok gyakori esetlegességének és végtelen lehetőségének a tudatában megnyílik az útja a tudásról való gondolkodásnak, a metakogníciónak. A metakognitív gondolkodás a tudatos tanulás, önfejlesztés, önfejlődés kifejeződése. Az iskolai nevelés és oktatás célja egy önállóan gondolkodni tudó egyénekből álló értelmes és fenntartható társadalom felépítése.

Az inkluzív nevelés feltételei

Az iskolai esélyegyenlőségnek Mihály Ottó szerint öt feltétele van:

„Mindenekelőtt biztosítani kell a demokratikus iskolai esélyegyenlőség két szükséges, de nem elégséges feltételét. Először az ingyenességet és az azonos esélyeket nyújtó iskolába járás lehetőségét, másodszor: olyan tartalmi szabályozást, amely biztosítja, hogy az azonos teljesítményi kritériumok teljesítéséhez eltérő utak álljanak rendelkezésre. Harmadszor: olyan „második esély iskoláját, amely nem az első esély (a teljes értékű középiskolázás) helyett nyújt pótlékot, hanem az első esélyhez nyit új utat. Negyedszer: olyan pedagógust (munkafeltételeket, képzést, továbbképzést), aki a gyermekekre szabottan képes az esélyek differenciált realizálásában segítséget nyújtani. És végül: olyan finanszírozást (forráselosztást), amely biztosítja a pozitív diszkrimináció anyagi feltételeit.”¹⁸

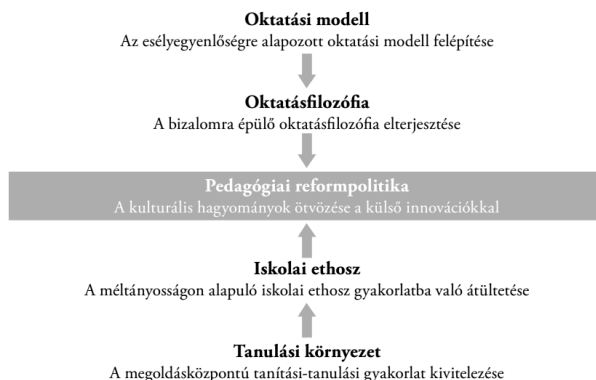
A múlt és a jelen általános pedagógusképzéséből hiányoznak azok az elemek, amelyek a tanárokat felkészítenék az inkluzív oktatásszervezésre. Olyan gyógy- és fejlesztőpedagógiai, valamint tehetséggondozásban segítő ismeretekre van szüksége a tanároknak, amelyek nemcsak elméletileg, metodikailag, pszichológiai felkészültségükben, hanem eszközismeretekben, technikailag is jártassá teszi őket a sokféle igényű tanuló szükségleteinek kielégítésére.

Számos tényező, meg nem lévő feltételrendszer akadályozza jelen pillanatban Magyarországon azt, hogy ténylegesen is megvalósulhasson és általánossá váljon akár az integrált, akár az inkluzív oktatás. Nagy részük finansziális, illetve oktatáspolitikai kérdés, másik részük szemléletbeli probléma. Az adott ország oktatáspolitikájának megszervezését a kor kihívásai, szükségletei kell, hogy meghatározzák, tehát jelentős konszenzusokra van szükség nemcsak az oktatáspolitikán belül, hanem a gazdasági szektor és az oktatásért felelős döntéshozók között is. Ezek támogatásával kell tehát mozgósítani megfelelő mennyiségű és minőségű erőforrást, mert az oktatásra befektetésként kell tekintenie a társadalomnak. Mindezen túl tudományos alapokra helyezett tantervekre, programokra, taneszközökre van szükség az iskolai sokféleség támo-

¹⁸ MIHÁLY 1999.

gatására.¹⁹ Ezeket kell a gyakorlatba átültetni, hogy a tanárok kompetensen meg tudják szervezni a tanulást.

A finn oktatási rendszer átszervezése hosszú évek, évtizedek folyamata volt. Elindultak, a próbálkozásaikból tanultak, és azóta is folyamatosan értelmezik, alakítják oktatási rendszerüket, mert tudják, hogy eredményeik hiába jók, a változó világ mindig új szemléletet, kihívásokat hoz.

4. ábra: Az oktatási rendszer fejlesztésének tényezői²⁰

A különleges bánásmódot igénylő tanulók jelenléte az iskolában szükségessé teszi a speciális kiegészítéseket a tantervben, amelyek vagy módosítják, kitágítják a tantervben előírt célok eléréséhez szükséges időkeretet, vagy módosítanak, hangsúlyoznak, előtérbe helyeznek egyes tartalmi elemeket másokkal szemben.

Az integrált oktatás kialakulásának nem kedveznek a nagy osztálylétszámok és a hozzájuk rendelt viszonylagosan kicsi terek. Az iskolákban a megfelelő térstruktúra kialakításához nagy terekre, megfelelően mobilizálható bútorokra, akadálymentesítésre van szükség. A sokféle tanuló igényeinek kielégítéséhez megfelelő asszisztencia (gyógytornapedagógus, fejlesztőpedagógus, logopédus, szomatopedagógus stb.) szükséges a tanár mellett, akik „teamteachingben” (kétanáros modell: differenciálásban támogatás) dolgoznak együtt. Az asszisztensek mind az óraszervezésekben (csoportos, kooperatív munkák), mind az egyéni fejlesztésekben, tanulási motivációkban, a tanulók egyéni haladási ütemeiben, tartalmainak meghatározásában professzionális segítséget nyújtanak.

Az inkluzív oktatás megvalósításánál lényeges kérdés a tanulói arányok meghatározása. A kutatások alapján, ha a tanulási problémákkal küzdők aránya túl magas egy közösségben, akkor kicsi az esélye az eredményes tanulásnak, mert a tanulással szembehelyezkedők kedvezőtlenül hatnak a csoport normáira, a tanulási motiváltságra. A tanárok maguk is hajlamosabbak csökkenteni az elvárásaikat ilyen kontextusban.²¹ Az integrációval kapcsolatban húszas osztálylétszámmal 2–3 különleges bánásmódot igénylő tanuló lenne ideális. A kutatások igazolták, hogy a tanulási nehézséggel küzdők normál iskolában jobb teljesítményt nyújtanak.²²

Ebben a környezetben a tanár egyik legfontosabb feladata a megtanulandókon túl a jó időbeosztás megszervezése. A tevékenységközpontú tanulás hatékonysága már számtalanszor

¹⁹ CSAPÓ 2008.

²⁰ PERJÉS 2014.

²¹ BERECKZY–FEJES 2010.

²² Vö. MESTERHÁZI 1998, 218.

bizonyított, miközben sok pedagógus még maga készül elő az órájára a szemléltető eszközökkel ahelyett, hogy azt is a tanulási tevékenység szerves részének tekintené, és ebbe a munkába bevonná a tanulókat. Ezt a legtöbbben az idővesztés miatt nem engedik meg maguknak, miközben gyakran némi átszervezéssel sok tevékenység a diákokkal elvégezhető, miközben még jártasságot is szereznek azokban a tevékenységekben, amelyek nem a tananyag részei, de komplexitásukban szemlélve igen kompetenciafejlesztő feladatok. Ez megnöveli a tanulók aktív részvételét a tanulási folyamatban, a felelősségüket saját fejlődésük iránt, és nem utolsósorban kiválthatja a motiváltságukat. Meg kell azonban jegyezni, hogy a megfelelő szemléltető és egyéb tanulást támogató eszközök hiányának megszüntetése sürgető probléma az oktatási intézményekben. Az inkluzív neveléshez szükséges speciális taneszközök megléte nélkül (pl. olvasótelevízió, pontírógép, állítható magasságú táblák stb.) pedig nem megvalósítható a különleges bánásmódot igénylők tényleges bevonása a tanulási folyamatokba.

Ezek mellett még nem beszéltünk a tanárok adminisztratív és egyéb okokból fakadó túlterheléséről és az ebből következő esetleges motivátlanság érzéséről. Szükséges feltétel tehát, hogy a tanárok számára elegendő időt biztosítsanak az adminisztratív terhek csökkentésével a tanítási folyamatok megszervezésére, értékelésére és a tényleges pedagógusi munka végzésére. A „mindenki iskolájánál” tehát nemcsak a gyerekekre kell gondolnunk, hanem a pedagógusokra is, akik jól érzik magukat ebben a tevékenységben, munkakörben, akik sikerélménye nem az egy-két tanuló kiváló teljesítményéből adódik, hanem abból, hogy minden tanuló halad a maga saját ütemében. Ez az, amiből az inkluzív iskolában dolgozó tanárnak a megelegettségi érzése, az önbecsülése származik.

Mivel a „mindenki iskolájában” minden szereplő interpretálható „másként” is, ezért sosincs egyforma helyzet, egyforma eset, az összetevők mindig egy kicsit másfélék: lényeges elem tehát ebben a rendszerben a tanításban szerzett tapasztalatok, tudások megosztása, átadása, a pedagógiai kommunikáció ez irányú fórumainak megtalálása, megteremtése. Ezek rendszeres megszervezése a pedagógusközösség feladata: az internet világában a tanári fórumok szakmai esettanulmányok, esetmegbeszélések terei is lehetnek.

Az inkluzív iskolai környezet kialakítása

A tanulás nem korlátozódik az osztálytermekre. A tanulási környezet az a kontextus, amely befolyásolja a tanulási motivációt. Ennek nemcsak az intézményi infrastruktúra a része, hanem a benne szereplő aktorok is.²³ Az oktatási intézmény megfelelő tárgyi feltételeiről a közoktatási törvény rendelkezik, mindamellett teret hagy a belső sajátosságok megteremtésére. Az alábbiakban megfogalmazott gondolataim nagymértékben támaszkodnak azokra a megfigyelésekre, amelyeket 2013-ban jénai iskolákban tapasztaltam.²⁴

Az iskolákban át kell tekinteni, hogy milyen lehetőségek vannak még, ahol szabad kapacitás van az épületben tanulási helyek kialakítására. Gyakorta felhasználják a folyosókat is, esetlegesen paravánokkal törik meg a teret, közéjük foteleket, tanulóasztalokat tesznek, sarokülőket, ahova a gyerekek elvonulhatnak önállóan vagy kisebb csoportokban dolgozni. A speciálisan felszerelt, mondjuk, számítógépes vagy drámatert, könyvtár stb. is használhatják ilyen célból a gyerekek. Jó időben az udvaron is vannak tanulásra, beszélgetésre lehetőségek, leülésre vagy mozgásra alkalmas helyek.

²³ Vö. FEJES 2014.

²⁴ A tanulmányhoz tartozó képek (<http://www.juhaszvaleria.hu/eselyegyenloseg-az-oktatasban-az-inkluziv-oktatasi-rendszer-a-parbeszed-iskolaja/>) jénai (hagyományos, alternatív és Jéna-plan) iskolákban készültek. Az iskolákban az volt a jellemző, hogy nem szeparálódtak a tanárok szünetekben a tanári szobákba, nem bújtak el a gyerekek elől (például pihenni). A tanári szobákba szabadon bejárhattak a gyerekek, ha kérdésük volt, ott fénymásoltak önállóan, ha szükségük volt erre tanulmányaikhoz.

Külön figyelmet kell fordítani a megfelelő mozgástér megteremtésére, azonban jelen írásnak nem célja kitérni a speciális mozgáslehetőségekre, a tornatermek, mozgásfejlesztő szobák, sportudvarok kialakítására. De itt jegyzem meg, hogy nemcsak a tanulásnak kell teret biztosítani, hanem a pihenésnek és a rekreációnak is, különösen az egész napos iskola rendszerében. Az egész napos iskola keretén belül a tanulás és a szabadidős tevékenységek keverednek, a napirend változatos ebből a szempontból, mert egyenletesebben terheli a gyereket.²⁵ Rekreációs hely lehet például a gyerekek számára kialakított és az ő általuk berendezett klubszoba, filmnéző, varroda, pingpongszoba stb. – ezért a felelősséget is ők vállalják, megfelelő diákszerkezeti feltételek mellett. Az iskolai környezet kialakításába tevékenyen be kell vonni a gyerekeket és a támogató szülői közösséget is.

Inkluzív infrastruktúra, osztályterem

Az inkluzív nevelés és a demokratikus nevelés kéz a kézben járnak, ezért azt tekinthetjük egy jól átgondoltan berendezett osztályteremnek, ahol ez tükröződik. Olyan tanulási környezetet²⁶ kell létrehozni, amely heterogén csoportokat is önálló munkára, tanulásra motivál, és különböző típusú személyekhez illeszthető. Ezekben a termekben nem elsődlegesen egy helyben ülve folyik a munka, hanem gyakori mozgással, mivel hol az egyéni tanulási munkaforma a célszerű, hol a csoportos, és ezekhez különböző, a teremben elhelyezett tanulási eszközök (számítógép, könyvek, tanulókártyák, speciális taneszközök) használhatók.

A jól átgondolt, differenciált tanulási környezet motiváló,²⁷ amelyben értelmes rend van, mert ez a bázisa az önálló tanulásra nevelésnek. Az így kialakított munkatérben lehetőség van az elmélyült, nyugodt, hosszan tartó munkára, de a kiscsoportos vagy akár osztályszintű megbeszélésekre is.

A tanterem berendezésénél figyelni kell arra, hogy meglegyen minden gyereknek és a tanárnak (asszisztenseknek is) a személyes és személyre szabható tere, amelyben komfortosan érzi magát, de figyelni kell arra is, hogy ha egy hallássérült kerül az osztályba, az olyan helyen üljön, ahonnan jól hall és lát, és a látássérültnek is meglegyenek a kompenzációs taneszközei (olvasógép, indukciós hurok), vagy a kerekesszékes tanuló is tudjon mozogni az osztályteremben.

A demokratikus osztálytermi struktúrában a tanár–diák „hierarchia” a bútorok szintjén sem jelenik meg. Nincs katedra, mert nem szükséges, hogy a tanárnak a gyerekektől jól elkülönítve legyen az „osztállyal szemben” az asztala. Mivel a tanítási módszerekben nem dominál a frontális tanítás, ezért nem kell, hogy egyetlen hely jelentse a teremben az osztály elejét. Azaz jobban kihasználható a tér, ha jól megválasztott és berendezett bútorokkal több részben alakítunk ki például táblás helyeket is. A terem egyik végében lehet egy IKT-tábla, a másik végében esetlegesen egy mágnes tábla vagy fatábla krétával, vagy egyéb írási lehetőségek az oldalsó falon. Az osztály többi berendezése azt tükrözi, hogy itt többféle személyközi interakcióra van lehetőség.

Az inkluzív osztály sokféleségét tükrözi a terem speciális tanulási berendezése, amelyben vannak nagyobb és kisebb csoportos megbeszélésre helyek, esetlegesen körben elhelyezett székek, zsámolyok, illetve vannak egyedi tanulási helyek, sarkok. Célszerű tehát olyan padokat

²⁵ SINKA 2011; vö. SIKÓ-SCHNELLBACH–KÓPATAKINÉ MÉSZÁROS–MAYER–VARGA 2014. Ld. a Nemzeti köznevelési törvényt, http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1200020.EMM (2014. 09. 01).

²⁶ 2. melléklet a 20/2012. (VIII. 31.) EMMI-rendelethez JEGYZÉK a nevelési-oktatási intézmények kötelező (minimális) eszközeiről és felszereléséről: http://net.jogtar.hu/jr/gen/hjegy_doc.cgi?docid=A1200020.EMM (2014. 09. 01).

²⁷ Vö. FEJES 2014.

vásárolni, amelyek egyszemélyesek, mégis jól, gyorsan átalakíthatók csoportos tevékenységhez nagyobb felületű asztalokká.

A teremben nyitott polcokon, szabadon hozzáférhetőek a könyvek, kiegészítő taneszközök, amiket bármikor levehetnek a gyerekek is önállóan. Ha olyan szemléltető eszköz van, amit több asztalhoz is oda kell vinni, érdemes például gurulós kis állványokat használni ilyen célra. Egyértelműnek kell lennie annak, hogy mit hol találnak a gyerekek, mit hova kell visszatenni, mi hova tartozik, hogyan lehet használni. A terem szabályainak kialakítása sok, későbbi terhet vesz le a tanárról, időnyerő. Az értelmes rendből nem keletkezik feszültség, biztonságérzetet nyújt a tanároknak és a diákoknak is.

Ha saját osztályteremről van szó, ahol több évig együtt vannak a gyerekek, akkor érdemes arra törekedni, hogy a gyerekek, az osztályfőnök a szülők segítségével az osztály képére formálják a terem hangulatát.

A pedagógusok közti kommunikáció

Az iskolában tanító pedagógusok, segítő szakemberek (pl. gyógypedagógus, fejlesztő szakemberek, pszichológus, logopédus stb.) közös feladata a sikeres oktatási tevékenység. Ebben a típusú szemléletben azonban a siker mérőeszköze nem a versenyeken indított gyerekek érem- és oklevélszámaiban mutatkozik meg, hanem hogy minél több, önálló életre, gondolkodásra, felelős döntésekre képes egyed kerüljön ki az oktatási intézményből, akik sikeresen tudnak érvényesülni a munka világában.²⁸ A cél tehát az önmagát ellátni és fejleszteni képes munkavállalók nevelése, amely gazdasági növekedést eredményez az országban, jobb szociális helyzetet a társadalomban, és ennek eredményeképpen magasabb szintű lesz a népesség egészségi állapota is.

Mindezért azonban olyan, felelős pedagógusi munkára van szükség már a kezdetektől, amelyek a hosszú távú célra képesek koncentrálni, és az útközben felmerülő tanulási nehézségeket megoldandó helyzetnek és nem problémának kezelik.

Olyan pedagógusokra van szükség, akik hisznek saját képességeikben, hisznek abban, hogy a képességek fejlesztéséhez megfelelő attitűd, módszer és motiváció szükséges. A motiváció kognitív, affektív dimenziójának szerepét értik, és képesek az osztálytermi gyakorlatba átültetni.²⁹ Tudatában vannak az agyi plaszticitásban rejlő hatalmas lehetőségeknek,³⁰ és eszerint foglalkoznak a diákokkal.

Az inkluzív iskolákban dolgozó pedagógusok, szakemberek nemcsak nyitottak az új módszerekre, nemcsak folyamatosan követik a munkájukban felhasználható tudományos kutatások gyakorlati eredményeit, és képzik magukat, hanem egymás közt is rendszeres megbeszélést tartanak, ahol megosztják a tapasztalataikat, és együttesen határozzák meg az egyes gyerekekkel kapcsolatos tevékenységeket, nevelési, oktatási irányokat. Ebben az oktatási rendszerben nem egy ember felelős az osztályában tanulók előmeneteléért, hanem a többi, az osztályban tanító kolléga személyes felelőssége is a sikeres, eredményes tanítás. A gyerek sikere és „kudarca” is sok ember felelőssége: a tanáré (nemcsak a siker!), az iskolában tanító kollégáké, az ott dolgozó többi szakemberé, a gyereké és a szülőé is.

A kudarc szó nem lehet egy eredménynek a kifejezése. A tanulási eredmény sikertelenségére a pedagógus úgy tekint, mint egy szakmai kihívásra, azaz a tanulási folyamatnak egy olyan részére, amely nincs befejezve, és mint ilyen, sem jeggyel, sem mással nem is büntethető,

²⁸ Az iskolák jelenlegi rangsorolási szempontjai nem kedveznek az integrált és inkluzív szemléletű iskolák és társadalom kibontakozásának.

²⁹ Vö. FEJES 2014.

³⁰ PL. DODGE 2007.

illetve minősíthető, hiszen, látható, hogy nem volt elég ideje a gyerekeknek a megtanulásra, nem volt megfelelően motivált, vagy nem biztosítottak számára megfelelő tanulási módszereket, szakmai segítséget ahhoz, hogy sikeres legyen a tananyag elvégzésében. Ez tehát egy olyan állomás a tanítási folyamatban, amely retrospekciót és javítást igényel: biztosítani kell a tanulóknak, hogy megkapja az optimális segítséget a tananyag sikeres elsajátításához. A tanárok, az iskola sikerességét tehát az mutatja, hogy mennyire tekinti sikernek azt, hogy minél több gyerekből az élet kihívásaihoz sikeresen alkalmazkodni tudó, tanulásképes és folyamatosan tanulásra motivált felnőtt munkavállaló válhassék.

Az inkluzív oktatási rendszerben a szakmai minőség biztosítását nem a tanfelügyelőtől várják, hanem a tapasztalatcserére létrehozott pedagógushálózatok kialakításától.³¹ Ilyen kisebb és nagyobb pedagógusközösségek működnek az iskolán belül (oktatási-szakmai vagy nevelési célból), illetve helyi iskolák között, valamint országos szinten, akár az internetes közösségeken keresztül. Meg kell jegyeznünk, hogy a hálózatkutatások során kiderült, a produktivitás és az eredményesség nem a személyes kapcsolatok számából következik elsősorban, hanem azok minőségbeli sokféleségéből adódik, azaz azok a pedagógusok és szakemberek tudnak sikeresebben és hatékonyan dolgozni, akiknek szerteágazó kapcsolatrendszerük van mind a szakmai, mind a társadalmi életben. Nem a túl szoros és nem a túl tág kapcsolatok fognak innovatív elemeket behozni a hálózatokba, hanem inkább a lazán kötődőek, azaz ha valamely kollégával mindennap beszélünk, egy idő után repetitív dolgok jelennek meg, mert fél szavakból is értjük egymást, míg egy ritkábban működtetett kapcsolat valószínűbben hoz új információt.

A kapcsolatok struktúrája is befolyásolja az információáramlások eredményességét, időbeli terjedését. A hierarchikus információcsatornákon keresztül áramló információ gyakorta jóval lassabban terjed, mint a horizontálisan meglévő kapcsolati rendszerben, ezért a pedagógustársadalom széles, jól működő kapcsolati hálózatának a kiépítése és támogatása jelentősen hozzájárul az oktatási rendszerben dolgozók és tanulók fejlődéséhez, sikerességéhez.

Az inkluzív pedagógus

A tapasztalt pedagógus tudja, hogy a személyes, pozitív kapcsolat kiépítésére időt kell szánni, még a tananyaggal való haladás árán is. Kapcsolat nélkül nincs valódi átadás, nincs tanítás, nincs hitelesség. A megalapozott személyes viszonyt beszélgetésekkel lehet kialakítani. A beszélgetés nem egyenlő a gyerekek kérdezgetésével. A pedagógus nem zárkózik el személyiségével a diákjai elől, vállalja és elfogadja magát. Csak akkor tudja a mások különleges dolgait befogadni, ha saját magát már elfogadta. Következésképpen vállalt személyiségével, jóindulatával, segítőkészségével, szakmai felkészültségével együttesen teremti meg a saját hitelességét.

Kommunikációjával megerősíti a diákok pozitív cselekvéseit és az elvárt viselkedéseket. Nem korhol, nem elégedetlen, hanem mintát ad, és mintákat mutat. Nem a javító, alá- és áthúzó piros színnel dolgozik, hanem a megerősítő pipákkal. Verbális és nonverbális kommunikációjával is ezt erősíti. A sikeres tanár dicsérő kommunikációja mindig megalapozott, változatos és többcsatornás. A tárgyilagos, személyre szabott, elsősorban teljesítményre irányuló pozitív megerősítés az intrinzik motiváció növelője.³²

Mivel a tanár egész személye az odafordulást, a figyelmet árasztja (ami nem csak becsöngetéstől kicsöngetésig tart), ezért bizalmat vált ki diákjaiból, és kiegyensúlyozott kapcsolatra számíthatnak tőle. A kiegyensúlyozottság, a munkája iránti alázatos önbizalom nyugalommal tölti el a személyes környezetét. Amikor a diákjával vagy kollégájával beszélget, nem tesz úgy, mintha fontosabb munkája lenne, mint az épp folyó beszélgetés.

³¹ SAHLBERG 2013.

³² SZABÓ 2004b.

Az inkluzív tanár tudja, hogy melyik diákjának milyen minőségű és mennyiségű tudás adható át, és várható tőle. Úgy biztosít lehetőséget differenciált tevékenységtípusokra ugyanazon tananyag megközelítése során, hogy azzal nem kelti a hátrányos megkülönböztetés érzését: a differenciált munkamegosztást épp oly természetesen kezeli, mint ahogy az jelen valóságban a munkahelyeken, tehát nem a diszkrimináció eszközeként alkalmazza. Rutinosan alkalmazza metodikai felkészültségét arra, hogy ugyanahhoz a tudáshoz többféleképpen is eljuthassanak a diákok. Több opcióban gondolkodik a munkaformák és munkamódszerek tekintetében, és elfogadható számára, hogy a gyerek válassza ki a saját maga számára a legmegfelelőbbet adott tanulási egység feldolgozására. Az értékelés során tanulóhoz és tevékenységtípushoz illeszkedő differenciált és dinamikus értékelést³³ alkalmaz.

A pedagógus sokkal több gondot fordít a megfelelő, szakmailag tudatosan irányított motiválásra,³⁴ a célorientációk figyelembevételére,³⁵ mint az anyag átadására, illetve a számonkérésre. A motiválásba befektetett idő többszörösen megtérül. A tudás mérését többnyire csak informatív elemként használja, elsősorban a saját maga munkájának további alakítására, mint a diák minősítésére. A tanulásra folyamatként tekint, és nem kisebb-nagyobb mérőállomáshelyzetekre, melyek jeleznék számára vagy mások számára, hogy „elvégezte a munkát”.³⁶ Azt tekinti eredménynek, ha sikerült kialakítani, felkelteni vagy fenntartani a diákokban a tanulás iránti vágyat hosszú távon.³⁷

A pedagógustól elvárható, hogy érzékenyen figyelje a gyerekeknél fellépő változásokat.³⁸ Időnként átmenetileg minden gyerek válhat különleges bánásmódot igénylő egyénné. Ezt okozhatja például egy nem várt családi esemény vagy valamiféle stressz kialakulása. Ezek a gyerekek bár nem igényelnek állandóan különleges bánásmódot, mint az SNI-, BTMN- vagy a HHH-tanulók, illetve a látás- és hallássérültek, a fogyatékkal élők stb., de időszakosan nekik is a tipikustól eltérően még empatikusabb bánásmódra van szükségük. Központi kérdés tehát a tanár a számára, hogy hogyan ossza be, illetve szét a meglévő erőforrásait: az idejét, a figyelmét a különböző tanulók között.³⁹

„Az inkluzív nevelés nem hagyja lemaradni a lassan haladókat, a szegényeket, a leg-sérülékenyebbeket, és azokat, akiknek eltérő képességei vannak. Sem kulturálisan, sem hitükben nem diszkriminálja őket a szavak szintjén. Sokkal inkább kiemeli az egyének különbözőségét, hogy kiszélesíthessék a perspektíváikat, és gazdagíthassák a tanulási élményt. Ez arról szól, hogyan értsük meg mások kultúráját és hitét, azokat, akik mások, mint mi, annak érdekében, hogy megértsük és elviseljük egymást, és hogy békében élhessünk ebben a konfliktusokkal terhelt világban.”
(Education for a peaceful, just, and equitable world, Editorial, Manila Bulletin Online)

³³ „David Tzuriel nyomán »a 'dinamikus értékelés' kifejezés a percepció, a tanulás, a gondolkodás és a problémamegoldó képesség értékelését jelenti egy olyan aktív tanítási folyamat során, amely az egyén kognitív működésének a módosítását tűzte ki célul.« [...] a dinamikus értékelés [...] fogalma alatt találunk alapvetően tartalom független, kognitív struktúrákat értékelő dinamikus eljárásokat, melyek többnyire kvalitatív jellegűek, kevesebb közülük a standardizált, kvantitatív teszt.” BOHÁCS 2011.

³⁴ PINK 2010, RÉTHY 2001, VASS 2013.

³⁵ FEJES 2011.

³⁶ A teljesítményalapú elszámoltathatósági (puha vs. kemény) rendszerekről, azok motivációról és következményeiről ld. TÓTH 2011.

³⁷ Vö. GYÖKÖS-SZEMERSZKI 2014.

³⁸ Vö. SZABÓ 2004a.

³⁹ TÓTH 2011.

Záró gondolatok

Ma Magyarországon az inkluzív társadalomról, iskoláról írni, gondolkodni utópisztikus vállalkozás. Úgy vélem azonban, hiba lenne azt állítani, hogy mindezek a felvetések pusztán utópiák, hiszen számos iskolában, pedagógusban, szülőben, kísérletekben, speciális órákon és értekezleteken jelen van mindez. Ezek a kezdeményezések arra utalnak, hogy kialakulóban van már a globális igény egy alapvető és strukturális reformra, mindenekelőtt pedig a szemléletváltásra. Egyáltalán nem a sajátos szükségletű gyermekek miatt. Éppen ellenkezőleg, az egész oktatási rendszer összes szereplője, végső soron a jövő társadalmának minősége miatt. Az előítéletek leküzdése, a kirekesztések megszüntetése, a mesterséges szegregációs eljárások, a homogén csoportosítások előnyeiről lemondani valami olyan előnyökért, amit csak sejteni lehet a többségi társadalom jelenlegi szocializációja mellett veszélyes vállalkozásnak tűnik, hiszen a megszokott rendszer kényelmét kellene feladni. Ezt a veszélyt azonban vállalni kell mindazokkal együtt, akik ezt már vállalják.

Fogalmaink a másságról többnyire homályosak, túlsztereotipizáltak. Leginkább az ismeretlentől való félelem, a saját magunk „emberségével” való konfrontáció kerülése az, ami korlátokat teremt bennünk és köztünk. A társadalom tagjainak sokfélesége egyre inkább igényli a szociális problémamegoldó-képességek⁴⁰ működtetését. Az ebben való jártasság jelentős humán tőkét jelent korunk közösségeiben.

A másképp látók, a másképp érzékelők és a másképp gondolkodók, viselkedők perspektíváit a valamilyen elmélet és szokásrendszer alapján a „normális”-nak titulálthoz igazítani annyit jelent, mint a fejlődésnek gátat szabni. A különleges bánásmód nem azokat illeti meg, akik nem tudnak a társadalommal együtt élni, hanem azokat, akik veszélyesek önmagukra vagy a többségre nézve, illetve annyira speciális segítségre szorulnak, hogy számukra mégis célravezetőbb a különleges ellátást biztosító szakemberek figyelme elkülönített intézményekben. A többségi társadalommal együtt élni tudók, ám a tipikustól némileg ma még eltérőnek számító sajátos figyelmet követelnek környezetüktől. Magunkba nézve talán csöndben bevallhatjuk, mindannyian szeretnénk sajátos, személyünkre szabott odafigyelésben részesülni – így vagy úgy. Az egyre szaporodó diagnosztikus eljárással egyre többször lelünk különlegességekre, és ha a többség–különlegesség aránya megfordul, akkor a ma tipikus válik különlegessé, és akkor a kérdés az lesz: vajon mit tudnak az átlagosak, nekik ugyan mihez van sajátos tehetségük, képességük? Szemléletünk paradigmatis fordulatát az jelenti, hogy a szokványos és szokatlan, az átlagos és a rendkívüli közötti megkülönböztetéseink és szembeállításaink helyett, az ilyen, olyan és amolyan, az egyik, másik, harmadik és sokadik képességgel és nehézséggel küzdők színes társadalmát vesszük alapul. Hiszen a személyes viszonyulásaink mindig relatívak, valamihez viszonyulók, más szóval kultúra és korfüggőek, és sosem egyetemesek.

Rövidítésjegyzék

- BOHÁCS 2010 – BOHÁCS Krisztina, *A dinamikus értékelés*, Magyar Pedagógia, 2010, 110. évf. 4. sz. 311–328.
- BOOTH–AINSCOW 2009 – Tony BOOTH, Mel AINSCOW, *Inklúziós index: Útmutató az inkluzív iskolák fejlesztéséhez*, ford. CSÁNYI Yvonne, SCHIFFER Csilla, Békéscsaba, Csefkő Mónika–Csepregi András–Mozgáskorlátozottak Békés Megyei Egyesülete, 2009, elérhető az Interneten is: http://www.eenet.org.uk/resources/docs/Index_Hungarian.pdf (2014. 08. 10.).

⁴⁰ Vö. KASIK 2012.

- BERECZKY–FEJES 2010 – BERECZKY Krisztina, FEJES József Balázs, *Pedagógusok nézeteinek és tapasztalatainak vizsgálata egy deszegregációs intézkedéssel összefüggésben*, Magyar Pedagógia, 2010, 110. évf. 4. sz., 329–354.
- CSÁNYI 1993 – CSÁNYI Yvonne, *Együttnevelés: Speciális igényű tanuló az iskolákban*, Bp., OKI Iskolafejlesztési Alapítvány, 1993.
- CSAPÓ 2008 – CSAPÓ Benő, *A tanulás és tanítás tudományos megalapozása = Zöld könyv a közoktatás megújításáért*, szerk. FAZEKAS Károly, KÖLLŐ János, VARGA Júlia, Bp., ECOSTAT, 2008, 217–235.
- DOIDGE 2007 – Norman DOIDGE, *A változó agy: Elképesztő történetek az agy kutatás élvonalából*, ford. SÓSKUTHY György, Bp., Park, 2007.
- FEJES 2011 – FEJES József Balázs, *A tanulási motiváció új kutatási iránya: célorientációs elmélet*, Magyar Pedagógia, 2011, 111. évf., 1. sz., 25–51.
- FEJES 2014 – FEJES József Balázs, *A kontextus szerepe a tanulási motiváció kutatásában – az elmélet és a gyakorlat távolságának egy megközelítése*, Magyar Pedagógia, 2014, 114. évf., 2. szám, 115–129.
- FÜLÖP 2009 – FÜLÖP Márta, *Az együttműködő és versengő állampolgár nevelése: osztálytermi megfigyelések*, Iskolakultúra, 2009, 3–4. sz., 40–59.
- GYÖKÖS–SZEMERSZKI 2014 – GYÖKÖS Eleonóra, SZEMERSZKI Marianna, *Hol tartana ma az oktatás – eredményességi kutatás?*, Új Pedagógiai Szemle, 2014, 64. évf., 1–2. sz., 43–64.
- ILLYÉS 1999 – ILLYÉS Sándor, *Másság és emberi minőség*, Új Pedagógiai Szemle, 1999, 49. évf., 1. sz., 3–10.
- ILLYÉS 2000 – ILLYÉS Sándor, *A magyar gyógypedagógia hagyományai és alapfogalmai = Gyógypedagógiai alapismeretek*, szerk. ILLYÉS Sándor, Bp., ELTE BGGYFK, 2000, 14–38.
- KASIK 2006 – KASIK László, *Együttműködés és versengés: Fejlesztési elképzelések négy középiskola pedagógiai programjában*, Új Pedagógiai Szemle, 2006, 56. évf., 2. sz., 3–10.
- KASIK 2012 – KASIK László, *A szociálisprobléma-megoldó és az induktív gondolkodás kapcsolata 8, 12, 15 és 18 évesek körében*, Magyar Pedagógia, 2012, 112. évf., 4. sz., 243–263.
- MESTERHÁZI 1998 – MESTERHÁZI Zsuzsa, *A nehezen tanuló gyermekek iskolai nevelése*, Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskolai Kar, 1998.
- MIHÁLY 1999 – MIHÁLY Ottó, *Egyenlőség és differenciálás*, Új Pedagógiai Szemle, 1999, 49. évf., 1. sz., 11–19.
- NAGY 2009 – NAGY Mária, *Tanári kompetenciák – nemzetközi összehasonlítás*, http://www.osztalyfonok.hu/files/tanari_kompetenciak_Nagy_Maria.pdf.
- NÉMETHNÉ TÓTH 2009 – NÉMETHNÉ TÓTH Ágnes, *Tanári attitűdök és inkluzív nevelés*, Magyar Pedagógia, 2009, 109. évf., 2. sz., 105–102.
- N. KOLLÁR 2004 – N. KOLLÁR Katalin, *Feladatvégzés csoportban, versengés és együttműködés* = N. KOLLÁR Katalin, SZABÓ Éva, *Pszichológia pedagógusoknak*, Bp., Osiris, 2004, 324–349.
- PERJÉS 2014 – PERJÉS István, *Gyakorlatiasság, kreativitás és józan ész: A finn oktatás paradoxonjai*, Új Pedagógiai Szemle, 2014, 1–2. sz., http://www.ofi.hu/sites/default/files/attachments/upsz_beliv_2014_1-2_lr.pdf (2014. 08. 10).
- PINK 2010 – Daniel H. PINK, *Motiváció 3.0.: Ösztönzés másképp*, ford. GARAMVÖLGYI Andrea, Bp., HVG Press, 2010.
- RÉTHY 2001 – RÉTHY Endréné, *Motivációs elképzelések = Pedagógusok pedagógiája*, szerk. GOLNHOFER Erzsébet, NAHALKA István, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2001, 177–20.
- RÉTHY 2002 – RÉTHY Endréné, *A speciális szükségletű gyermekek nevelése, oktatása Európában: Az integráció és az inkluzív gyakorlati kérdései*, Magyar Pedagógia, 2002, 102. évf., 3. sz., 280–300.

- RÉTHY–VÁMOS 2006 – RÉTHY Endréné, VÁMOS Ágnes, *Esélyegyenlőtlenség és méltányos pedagógia*, Bp., Bölcsész Konzorcium, 2006, <http://mek.niif.hu/05400/05467/05467.pdf> (2014. 07. 03).
- SAHLBERG 2013 – Pasi SAHLBERG, *A finn példa*, ford. FAZEKAS Dóra, Bp., Nemzedékek Tudása Tankönyvkiadó, 2013.
- SIKÓ-SCHNELLBACH–KŐPATAKINÉ MÉSZÁROS–MAYER–VARGA 2014 – SIKÓ-SCHNELLBACH Dóra, KŐPATAKINÉ MÉSZÁROS Mária, MAYER József, VARGA Attila, *Az egész napos iskolanevelési-oktatási programjának részvételi alapú fejlesztése*, Új Pedagógiai Szemle, 2014, 6. évf., 1–2. sz., 65–88.
- SINKA 2011 – SINKA Edit, *Egész napos iskola – Mi is ez voltaképpen?*, <http://www.koloknet.hu/?1679-egesz-napos-iskola-a-mi-is-ez-voltakeppen> (2014. 07. 3).
- SZABÓ 2004a – SZABÓ Éva, *Személypercepció, attribúció, egyének és csoportok megközelítése = Pszichológia pedagógusoknak*, szerk. N. KOLLÁR Katalin, SZABÓ Éva, Bp., Osiris, 2004, 350–367.
- SZABÓ 2004b – SZABÓ Mónika, *Motiváció = Pszichológia pedagógusoknak*, szerk. N. KOLLÁR Katalin, SZABÓ Éva, Bp., Osiris, 2004, 169–191.
- TÓTH 2011 – TÓTH Edit, *Pedagógusok nézetei a tanulói teljesítmény-mérésekről*, Magyar Pedagógia, 2011, 111. évf., 3. sz., 225–249.
- VASS 2013 – VASS Vilmos, *A tanulási motiváció fejlesztése*, Tanítás-Tanulás Szakfolyóirat, 2013, 10. évf., 5. sz., 8–9.

Akadályozott hallgatók a felsőoktatásban?¹

Bevezetés

A világ számos országának egyre több egyetemén – és nem csak Európában vagy Észak-Amerikában, hanem Afrikában és Ázsiában is – működik valamilyen felsőoktatás-kutató, fejlesztő és képző központ, amelyeknek elsődleges célja és funkciója a legtöbb esetben a belső továbbképzések szervezése, az oktatói állomány pedagógiai-szaktudományi kultúrájának elmélyítése, kompetenciáinak fejlesztése. Egyre gazdagabb szakirodalom áll rendelkezésünkre a témában – és itt tényleg csak néhány könyvet említünk meg a több tízezerből.²

A 2010-es évek elejére Magyarországon is fontossá vált, hogy a felsőoktatásban oktató tanárok, oktatók, képzők milyen minőségű munkát milyen szaktudományi felkészültséggel végeznek, és vajon munkájuk támogatására milyen képzési segítséget lehetne nekik nyújtani.

Ennek jegyében az Eötvös Loránd Tudományegyetemen Halász Gábor vezetésével felsőoktatás-pedagógiai kutatóközpont alakult, a székesfehérvári székhelyű Kodolányi János Főiskolán pedig az oktatók belső továbbképzését szervező, önálló Felsőoktatás-Pedagógiai Innovációs Központ egységet hoztak létre. Azóta a többi magyarországi nagy egyetemen is formálódnak az e célból alapított különféle formációk. Számos hazai felsőoktatási intézményben a jelenleg is zajló európai uniós programok, TÁMOP pályázatok képezik ennek a képzés személyi állományának megújítását célzó programok finanszírozását.

A felsőoktatással való intenzív foglalkozás azonban nem teljesen előzmény nélküli. Kozma Tamás már az ezredforduló körül felismerte, hogy Magyarországon is szükség lenne kifejezetten felsőoktatási kutatóközpont létrehozására, éppen ezért akkoriban mint az Oktatókutatási Intézet igazgatója igyekezett – azóta megszűnt – intézményét ebbe a kutatási irányba pozicionálni.

A Kodolányi János Főiskolán a munka kezdetén megállapították, hogy a legtöbb egyetemi, főiskolai oktató – kivéve esetleg a pedagógusképzésben dolgozókat – nem rendelkezik tanári vagy tanítói végzettséggel, és jelentős többségük nagy valószínűséggel mintegy „ösztönösen” vált tanárrá. Fegyelmelési gondjai az oktatók többségének nem voltak, ami vagy a tárgyak nehézségi foka miatt van így, vagy mert lenyűgözően, érdekesen tudnak előadni, esetleg mert olyan sokat kell jegyzetelni az órájukon, hogy nem marad idő beszélgetni. A (belső) továbbképzést kezdetben általában „feleslegesnek” találták, majd a kurzusok felülről szabályozott, kötelező jellegű beindulásával az ellenállás fokozatosan megszűnt: az oktatók belátták, van értelme az ilyen irányú (és csak időbe, de pénzbe nekik nem kerülő) továbbképzéseknek. A magánfőiskola innovatív, gyakorlat-orientált belső továbbképzései az oktatók szakmai kompetenciáinak professzionalizálódására fókuszáltak. Kiemelt szempont volt a portfólió-módszer fejlesztése és belső terjesztése, az oktatói tervezőmunka segítése és a szaktudományi megújulás. Programjuknak van egy erős távoktatási, e-learninges fejlesztési vonatkozása és ez irányban (oktatási keretrendszerek használata, digitális anyagok elkészítése és feltöltése, távoktatásos képzésekben szerzett tapasztalatok megosztása stb.) mutatózó jelentős lépései. Erről a komp-

¹ A tanulmány első megjelenésének filológiai adatai: KARLOVITZ János, *Akadályozott hallgatók a felsőoktatásban?*, Iskolakultúra, 2013/10, 52–60. A tanulmány alapja a TÁMOP-4.1.1./C-12/1/KONV-2012-0001 azonosítószámú projekt keretében készült.

² Pl. RAMSDEN 2003, aki az elméleti kérdéseken túlmenően a tervezésre és az eredmények értékelésére helyezi fő hangsúlyait; NICHOLLS 2002; HATIVA 2000; kicsit korábban BROWN–ATKINS 1988; ROBSON 2006 együtt kezeli a felsőoktatás és az egyéb továbbképzések módszertanát stb.

lex fejlesztő munkáról jelent meg egy kitűnő elméleti háttérrel felvázoló és konkrét, a képzés számos területét támogató projekteket bemutató kötet.³

Napjainkban a fejlett világ felsőoktatásában és felsőoktatás-kutatásában a hagyományosnak tekinthető, régi kutatási témák és területek mellett újabbak is megjelentek. Ezek közé tartoznak az akadályozott emberek felsőoktatásban történő részvételéhez kapcsolódó kutatások és viták.

Alkalmazott kutatás a Miskolci Egyetemen

2013 tavaszán a Miskolci Egyetemen az egyetemi oktatók módszertani kultúráját, illetve az akadályozottsággal élő hallgatók egyetemi oktatásban való jelenlétéhez fűződő viszonyulását, a különböző képességű hallgatók oktatásának-képzésének eltérő tanítási technikáit igyekeztünk megismerni.

A kérdőíves írásbeli, majd a strukturált interjúk kikérdezések során különleges gondot fordítottunk a projektmódszer alkalmazásának ismeretére, elterjedtségére. Ennek a módszernek a kiemelése azért is bír rendkívüli fontossággal, mert világszerte alkalmazzák, és mindenféle nemzetközi együttműködésnek, hallgatói és oktatói kitekintésnek, csereutazásnak, Erasmus- és más ösztöndíjak által szerezhető nemzetközi tapasztalatnak lényeges részét képezi. Kiemelten fontos tehát, hogy későbbi oktatói továbbképzési programunkat, a projektmódszernek a Miskolci Egyetemen való elterjedtségét, alkalmazásának szakszerűségét kutassuk, vizsgáljuk.

A kérdések első harmada különféle oktatási módszerek alkalmazásának gyakoriságára vonatkozott. A második harmadba kerültek a projektmódszerre vonatkozó kérdések, a harmadik részbe pedig a fogyatékos/akadályozott hallgatók kezelésére vonatkozóak.

Első szakaszban az összeállított kérdőívünkre a Miskolci Egyetem karairól 181 kollégánk válaszolt. A legtöbb kitöltő velünk egy karon: a bölcsészettudományin oktat. A létszámarányt növeli, hogy ide soroltuk az Idegennyelvi Oktatási Központ munkatársait is. A 29%-nyi bölcsészen kívül a gazdaszok (a kérdőív kitöltőinek 19%-a) és a Gépészmérnöki és Informatikai Kar (18%) oktatói képviseltették magukat jelentősebb arányban.

Mivel a válaszadás – elejét veendő a többes kitöltés lehetőségének, illetve annak, hogy egyeseket többször is megszólítsunk – névvel történt, önmagában ez a tény adhat némi torzítást a válaszokban: érezhető, hogy sokszor a „vélt legjobb” választ kaptuk. Az esetleges pedagógusi előképzettségre nem kérdeztünk rá, mivel előzetesen azt vártuk, hogy túlnyomó többségben lesznek az eredetileg nem tanárnak készült kollégák. Noha minden egyetemi oktátónak többször landolt az elektronikus postaládájában a kitöltési felszólítás és a kérdőívhez vezető link, a 181 önként válaszoló egyfelől szép számnak tűnik, másfelől viszont ennek a mennyiségnek mégsem biztos, hogy annyira örülhetünk. A válaszadók köre nem reprezentálja a Miskolci Egyetem oktatóinak összetételét: a mintában a bölcsészek és gazdaszok felül-, a mérnöktudományi és jogtudományi területek oktatói alulreprezentáltak. A válaszadók többsége tapasztalt, ám aktív korú oktató volt. 73%-uknak van legalább hat, legfeljebb 30 éves oktatói gyakorlata, felsőoktatási tapasztalata (a válaszadó oktatók 76%-a 31 és 60 év közötti). A kitöltők között felülreprezentáltaknak látszanak az egyetemi docens státusúak (37%).

Néhány külföldi vonatkozás, tapasztalat

A külföldi és hazai szakirodalomban egyaránt vannak olyanok, akik az e-learningben és a távoktatásban látják a jövőt (például Seale – ő gyakorlatiasan az e-learning fejlesztésekben egyúttal

³ SÁRDI 2012.

potenciális piacot, jövedelemszerzési forrást is lát⁴), mert ezáltal az akadályozott hallgatók „mentesülnek” a társas érintkezés mindennapi tapasztalatokból származó kudarcaitól – bár más szempontból ez erősen vitatható, hiszen ezzel ezek a hallgatók kizáródnak a tanulás szociális segítő közegéből, és például nem tudnak részt venni a felsőoktatásban egyre fontosabb szerepet betöltő projektmunkákban, kiscsoportos feladatvégzésben.

Mike Adams és Sally Brown tanulmánykötetükben⁵ elmozdulnak a felsőoktatási inklúzió irányába, miközben konkrét tantervfejlesztési tanácsoknak is publicitást adnak. Számos vizsgálatban mutatták ki az akadályozott hallgatók elutasítását, nem megfelelő segítségét – sokszor olyan szituációkban is, amelyekben már kiépítették a segítő hálózatot, létrehozták az infrastruktúrát.⁶ A megfelelő segítő hálózat szerepéről mint az akadályozott hallgatók felsőoktatásban való bennmaradásának zálogáról ugyancsak sokan írtak.⁷

Ez utóbbi területnek van saját, önálló, független egyesülete, az 1977-ben alapított Association on Higher Education and Disability (<http://www.ahed.org/>), amelynek nem kevesebb, mint 31 országban vannak társult (tag)szervezetei. Van – az előbbi szervezettől független – Disability Compliance for Higher Education címmel megjelenő angol nyelvű nemzetközi folyóirata (ISSN 1943-8001), amely 2013-ban a 18. évfolyamánál tartott (internetes elérhetősége: <http://www.disabilitycomplianceforhighereducation.com/>). Sajnos, a folyóirat számai nem szabad hozzáféréseük: igen sokat kell fizetnie annak, aki el szeretné olvasni az abban megjelent írásokat.

A népszerű tudományos adatbázisokból (LinkedIn, ResearchGate, Academia.edu) kitűnik, hogy világszerte több, mint 14.000-en foglalkoznak hivatásszerűen ezzel a témával.

Oktatói attitűdök – akadályozott hallgatók Miskolcon

Kérdőívünkben és az interjúkban az akadályozottság kifejezésére a régebben használt „fogyatékos” szót használtuk. Ez pedagógiaiilag nem biztos, hogy helyes, de az elsősorban nem tanár végzettségű és előképzettségű kollégáink számára feltehetően sokkal érthetőbb (nem kell külön megmagyarázni), mint a finomabb „akadályozott” kifejezés. A továbbiakban a két kifejezést mintegy szinonimaként fogom használni.

Amennyiben a későbbiekben lesz lehetőségünk egy, az akadályozottsággal foglalkozó továbbképzés indítására, akkor érdemes lesz azzal kezdenünk, hogy egyáltalán bemutassuk: ki is a fogyatékos, és mit jelent a részképesség-zavar.

Az oktatók számára a fogyatékoság kérdése úgy jelenik meg, hogy ki „képezhető”, és ki nem. Óhatatlanul számos dilemmával találkozunk, és mivel a világ fejlettebb részéhez kívánunk tartozni, nincs lehetőségünk időt hagyni arra, hogy a fogyatékos emberek társadalmi megítélése gyökeresen megváltozzon.

Egyelőre kérdésként merül fel, hogy milyen részképességekkel kell rendelkeznie például egy mérnök-, egy gazdaság- vagy egy egészségtudományi szakos hallgatónak az eredményes tanulmányokhoz, és ha nem rendelkezik valamelyik szakma gyakorlásához szükséges képességekkel, attól még van-e lehetősége élni azzal a jogával, hogy felvehesse az adott diszciplína tárgyait. Vajon kap-e segítséget – és milyet – a továbbhaladáshoz: elhárulnak-e az akadályok előle? Mit jelent maga a „tanuláshoz való jog”?

A felsőoktatási rendszer a maga felvételi követelményrendszerével eleve „kiszűri” az akadályozott hallgatók túlnyomó többségét a felsőfokú tanulmányokból: ellehetetleníti bekerü-

⁴ SEALE 2006.

⁵ ADAMS–BROWN 2006.

⁶ PL. KOWALSKY–FRESKO 2002.

⁷ PL. ESTRADA–DUPOUX–WOLMAN 2006.

lésüket az egyetemre, főiskolára. A tanulmányi feladatok során a legtöbb oktatónak nincsen „B”-terve az eltérő állapotú hallgatók kezelésére. Számos oktató napi munkáját a hallgatók munkaerőpiaci jövője felől értelmezi – ilyen értelemben például egy anyagmérnök számára tényleg elengedhetetlen feltételnek látszik, hogy képes legyen helyváltoztatásra, egy statisztikus számítások végzésére, egy építőmérnök számára pedig az egyenes rajzolásának képessége lesz a legfontosabb „pályalkalmassági normája”. A sort folytathatnánk: a zeneművész az eredetiséget és művességet, a sok gyakorlást tekinti alapfeltételnek – amelyhez bizonyos biológiai feltételek is társulnak –, az orvoslás tanulmányi szakaszában pedig aligha megtűrték a remegős kezűek stb. Pedig nem minden gazdászból lesz statisztikus: vannak a gazdaságtannak olyan ágai, amelyeken alapos matematikai tudás nélkül is el lehet boldogulni (például humánerőforrás-menedzsment kisebb vállalkozásoknál). Nem minden orvosból lesz sebész, ahol tényleg szükség van erős, precíz kézre. Az építészek vagy gépészek egyenes vonalait kiszorította a számítógépes szoftverekkel végzett tervezőmunka. Lehet, hogy az illető nem zeneművész, de attól még lehetne zenészek menedzsere stb.

Az egyetemi és főiskolai oktatók feladata nem annyira a munkaerőpiaci tényezők szemszögéből gondolkodni, mint inkább az oktatást, képzést segíteni, valamint kidolgozni és alkalmazni akadálymentesítő programokat, illetve olyan értékelési formákat, amelyek keretében az akadályozott hallgató is meg tudja mutatni tudását, felkészültségét (például hallgatók számára írásbeli feladatokat, látásmaradványosoknak szóbelieket; értelmileg akadályozottaknak a képességeiknek megfelelő; a „disz”-eseknek több gyakorló feladatot, tutori, mentori segítséget).

A magyar társadalomban, úgy tűnik, ez a szemléletváltás még nem érkezett el. Eleve a „fogytékos” szó is erre utal. Eljutottunk odáig, hogy a mozgáskorlátozottaknak és a vakoknak kötelező bizonyos, a mozgásukat segítő építészeti megoldásokat alkalmazni az akadálymentesítés jegyében – ám sokan megfelelő ismeretek és tapasztalatok hiányában mind a mai napig idegenkednek a „nem egészséges” emberektől. A fogytékosságot sokan egyfajta „beteg született” képzetel társítják, mintha ez az állapot „gyógyítható”, „orvosolható” lenne.

A kérdőívben igyekeztünk elkerülni a fenti csapdákat. Mivel név szerint kellett megnyilatkozni – és jelen felmérést egy folytatandó kutatás kezdetének szántuk –, megpróbáltunk minél „semlegesebbeknek” tűnő kérdéseket feltenni.

Az akadályozott egyetemi/főiskolai hallgatókkal való munka nemzetközi tapasztalataiban, megítélésében hasonló problémákkal szembesülünk. Az előttünk haladó, számunkra példaértékű országokban is vannak problémák,⁸ és ezek rendszerint ugyanazok, mint amelyekkel Magyarországon is találkozunk: a fizikai akadálymentesítés nem azonos azzal, ami a „fejekben” ismerethiány és tévképzetek formájában meghúzódik.

A miskolci kérdőív vizsgálat eredményeiből

A kérdőívben a 38. kérdéstől az 56-ig foglalkoztunk fogytékra irányuló kérdésekkel. Ebből a kollégák érzékelhették: olyasmiről van szó, amely szempontot talán még a módszertani kérdéseknél is fontosabbnak tartjuk. Mivel nem definiáltuk a fogalmakat, ráadásul névvel együtt kellett válaszolni, és nem volt lehetőség bővebb kifejtésre, netalántán visszakérdezésre, így a kérdőívet kitöltő kollégák mintegy a „sötétben” tapogatózhattak. (Az interjúkból – legalábbis tapasztalataim szerint – sokkal jobban előbukkanhatnak az akadályozottsággal kapcsolatos hiedelmek, az ismerethiányból fakadó elutasítás, a régi beidegződések a képezhetőségről és a munkaerőpiaci megfelelésről.)

⁸ Pl. RIDDEL–TINKLIN–WILSON 2005.

A „Tanít, vagy tanított-e korábban fogyatékos hallgatót?” kérdésre (38. számú) a válaszadók kétharmada, 120 fő „igen”-nel válaszolt, ám itt nagyon érdekes, hogy 8%-nyi kollégánk nem tudta, volt-e ilyen hallgatója a pályafutása során. Ezt azért tartom érdekesnek, mert egészen biztos vagyok abban, hogy akadályozott hallgatóink egy része valószínűleg nem diagnosztizált, mert az – és ez társadalmi problémát nem csak Magyarországon jelent – megbélyegzettséget jelentett volna az alsó- és középfokú tanulmányok során. Olyan hátrányt, amelyet feltehetően aligha követhetett volna sikeres iskolafok-váltás. A kollégák egy részében viszont felmerülhetett a képzés során, hogy az illető nem fogyatékos-e véletlenül (vagy részképesség-problémás, de ezt a válaszadók többsége vélhetően nem tudja megkülönböztetni – ez általában valamilyen tréningyszerű képzésnél mutatkozik meg). Vagyis – bár jelen alapozó vizsgálatban erre nincsen mód – érdemes lenne utánajárni, hogy mi lehet ennek az oka.

26%-nyi kolléga azt vallotta, hogy nem találkozott még a képzés során fogyatékos hallgatóval – itt az az érdekes, hogy ugyanazon karokról, ugyanabban a képzésben részt vevő oktatókról van szó, vagyis ha egyik tanított már fogyatékos hallgatót, akkor a kollégájának is kellett volna találkoznia vele, különösen, ha hosszabb ideje vesz részt oktatóként a képzésben. Itt is jelentkezik egy kutatói kérdés: vajon a fogyatékkal élő hallgatók fel nem ismerése mögött mi áll: ismerethiány, vagy közömbösség, vagy az illető oktató eleve azt feltételezi, hogy aki bekerül egyetemre, az nem lehet fogyatékos, vagy ez a tény a tárgyak tanítása szempontjából irreleváns, vagy valami más? – Mi feltételezhetjük azt, hogy bármely karon élhetnek akadályozott emberek azzal a jogukkal, hogy adott tudományterületen képezzék magukat, és ennek folyamán oktatásban részesüljenek.

Talán az egyik legérdekesebb kérdése a kérdőívnek, hogy a kollégák a Miskolci Egyetemen milyen típusú fogyatékkal élő hallgatókkal találkoztak eddigi pályafutásuk folyamán (39. sz. kérdés). (Ezt a kérdést csak azoktól kértük megválaszolni, akik az előző kérdésre igennel válaszoltak.) Több választ is meg lehetett jelölni. A válaszadóknak egyes esetekben gondot okozhatott az általunk alkalmazott kategorizálás, mert fogódzót, definíciókat ez esetben sem adtunk a kérdőívünk kitöltőinek kezébe, nehogy befolyásoljuk őket a válaszadásban.

Amint azt vártuk, a legtöbben, 72-en a 120-ból (60%) találkoztak már mozgássérült, mozgásában korlátozott – vélhetően kerekesszékes – hallgatóval. Feltételezhetjük, hogy a nemzetközi tapasztalatoknak megfelelően a mozgássérült hallgatóknak az oktatási helyszínek megközelíthetősége, illetve az időben való odaérés a legnagyobb problémájuk, tanulmányaikban viszont képesek együtt haladni a többiekkel, feltéve, hogy nem halmozottan sérültek. Közülük sokan születésük utáni betegség vagy baleset következtében váltak mozgásukban akadályozottakká, és mivel ez szinte bárkivel előfordulhat, a társadalmi attitűd velük kapcsolatban inkább toleráns.

A második legnagyobb felismert csoportot a „disz”-es hallgatói csoport alkotta (64 fő – 53%). Mivel ezt az opciót nem választottuk szét részletekre, így itt is vannak további kifejezési, finomítási lehetőségek. Módszertanilag természetesen vitatható, hogy a diszlexia, diszgráfia, diszkalkulia „fogyatékos”-e vagy sem, illetve melyik fajtája számít gyakorlással vagy logopédiai foglalkozással kikezelhetőnek, és melyiknek vannak idegéletti gyökerei. Itt és most ezt is beleállítottuk a kérdőívünkbe, remélve, hogy a válaszadók tudják értelmezni, és némileg kíváncsian is, hogy vajon felismerték-e ezeket a jellegzetességeket eddigi pályafutásuk során. A diszlexiások magyarországi felsőoktatási esélyeiről kitűnő összefoglalót nyújt Sarkadi Ágnes tanulmánya:⁹ ebben korrekt áttekintést ad a diszlexia-értelmezésekről – többek között arról, hogy ezt ma már nem annyira „fogyatékosként” tartjuk nyilván –, elemzi a méltányosság és esélyegyenlőség jogszabályi megalapozottságát, majd a felsőoktatási diplomaszerezés nyelvvizsgakövetelményeinek teljesíthetőségét veszi figyelembe a diszlexiások esetében.

⁹ SARKADI 2008.

A harmadik legtöbb említés a látássérültekre történt (44 fő – 37%). Itt valószínűleg a „fehér botos” vakokat sorolhatták ide a válaszadók, hiszen mindegyikőnk találkozott már látássérülttel, sőt, sokan magunk is azok – szemüveget vagy kontaktlencsét viselők – vagyunk. Egy későbbi tanfolyamon tehát azt is tudatosítanunk kell majd magunkban és kollégáinkban, hogy a látásmaradványuknak különféle fokai vannak, és nem csak a fehér boton vagy a vakvezető kutyán mint nyilvánvalóan felismerhető, kísérő jeleken, jellegzetességeken múlik az, hogy ki számít látássérültnek.

A hallássérültek (30 fő – 25%) és beszéd fogyatékosok (34 fő – 28%) említése közel azonos arányban fordult elő. A siketek jelentős része nem beszél, hanem jelel, de vannak közöttük más kommunikációs formák, gyakorlatok is. Vannak továbbá olyan beszéd fogyatékosok, akikkel logopédus hatékonyan tud foglalkozni (e szakszolgáltatás gyermekkori elmaradása újabban felnőttkorban is valamelyest pótolható, korrigálható), és vannak olyanok, akiknél idegrendszeri ok(ok) miatt van jelen az életében ez a kellemetlen állapot, például dadogás. Vannak olyan hallássérültek, akik hallásmaradványuk miatt kompenzálhatók például hallókészülékkel, illetve olyan beszédükben akadályozottak, akik különféle technikai eszközökkel, rásegítéssel mégis képesek emberi fül számára elfogadható minőségben kommunikálni, hangokat, beszédet képezni.

A siketekkel való foglalkozás során többféle megoldás is elképzelhető: vagy a kevés hallásmaradvány miatt jeltolmácsra van szükség – Magyarország élen jár abban, hogy a siketek jelnyelvét önálló idegen nyelvként ismeri el, és így jelnyelvből is biztosítja a nyelvvizsgarendszer lehetőségét –, aki az akadályozott hallgatóval együtt van jelen az oktatás folyamatában, vagy a több hallásmaradvány okán hallókészülékkel rendelkezik az illető. Szerencsés, ha több hallássérült embernek sikerül közös képzést szervezni. Ha ennek feltételei hiányoznak, akkor pedig a számonkérési formákat célszerű úgy kialakítani, hogy azok inkább írásbeli megmértetésre épüljenek.

Gondot okozhat ugyanakkor, hogy a siketekkel foglalkozó iskolák egyike-másika nem tartja fontosnak az írás-olvasás megtanulását, mert ők kizárólag a jelelésre alapoznak. Az ebből az irányzatból kikerülők gyakorlatilag kiszolgáltatottak a jelnyelvi tolmács emberi és szakmai minőségének. Gondot jelent továbbá, hogy a jelnyelv még nem tart ott, hogy a legújabb szaknyelvi kifejezéseket képes legyen érthetően átadni.

A beszéd fogyatékosok esetén ugyancsak célravezető megoldás lehet, ha a feladatok nagy része írásban teljesíthető, de nem minden esetben. (Egy személyes példa: találkoztam olyan autista hallgatóval, akinek a beszédképességére korlátozottan lehetett számítani, írásbeli kifejezőképességére viszont még annyira sem. Úgy vizsgázott, hogy amit leírt, azt tudta elmondani.)

A hallás- és beszéd fogyatékek említettségének arányába kétségkívül belejátszhat az a tény, hogy a Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kara – a Siketek és Nagyothallók Országos Szövetségével (SINOSZ) együttműködve – nem halló, korábban diplomát szerzett felnőttek kezdeményezésére képzést szervezett, és így a válaszadóink között felülreprezentált bölcsész oktatók közül igen sokan találkozhattunk velük, taníthattuk őket.

Autista hallgatót 15 oktató ismert fel (ez a válaszolók 12,5%-a), egyéb mentális zavarral küzdőt 16 (13%). Egyéb, meg nem nevezett problémára utalt 6 kolléga (5%).

A 40. kérdésre adott válaszokból kitűnik, hogy az oktatók 76%-a – valószínűleg helyesen – úgy ítélte meg, hogy az Egyetemen kevesebb a fogyatékkal élő hallgatók aránya, mint a társadalomban való jelenlétük. Ennek megfelelő a következő kérdésre (41. sz.) adott válasz is, amely alapján a kérdőívet kitöltő kollégák 77%-a nyilatkozik úgy, hogy körülbelül ugyanannyi fogyatékkal élő hallgatónak kellene tanulnia, mint amekkora a társadalmi részarányuk – amely állítás persze a valóságban aligha kivitelezhető, éppen az akadályozottság rendkívül heterogén természete, sokfélesége, az állapotok súlyosságának foka stb. szerint. (Itt 9%-nyi volt a keve-

sebb, 14% a társadalmi rézszerányuknál több fogyatékos hallgatót a felsőoktatásban kívánó vélekedés.)

A fogyatékos hallgatókhoz való viszonyulás, attitűd kérdéseiben (43–44. sz. kérdések) a válaszoló oktatók túlnyomó többsége toleránsnak mondható (kérdés: markánsan más eredményeket hozott-e volna, ha név nélkül tölthető ki ugyanez a kérdőív?).

Megoszlanak a vélemények arról, hogy az egyetemi oktatásban fogyatékkal élők csak fogyatékoságuk mértékének és típusának figyelembe vételével vegyenek-e részt (45. kérdés). Az oktatók 69%-a ezzel inkább egyetért, 31%-uk pedig inkább nem – az „igen”-eken belül az „inkább igen”, a „nem”-ek közül viszont a „határozottan nem” volt a hangsúlyosabb.

A túlnyomó többség (91%) egyetért azzal az állítással, hogy az egyetemnek mindenben segítenie kell a fogyatékkal élők tanulmányainak lehetőségeikhez képest zavartalan elvégzését (46. sz. kérdés). A 47. sz. kérdés megválaszolásánál a túlnyomó többség (80%) szerint nem csak a család felelőssége akadályozott családtagja sikeres felsőoktatási előmenetele, hanem abban az egyetemnek is részt, szerepet kell vállalnia. (Ez a hozzáállás megalapozhatja egy későbbi mentor-program sikerét.)

A 48. kérdésre adott választásokban ismét felbukkan az a látens elvárás, amely szerint az oktatók háromnegyede (75%-a) valószínűleg elsősorban jövőbeli, munkaerőpiaci szempontokat vesz figyelembe: a túlnyomó többség ugyanis egyetért azzal, hogy a fogyatékkal élőknek ugyanolyan követelményeknek kellene megfelelniük az egyetemi felvételin és az oktatás folyamán, mint nem fogyatékkal élő társaiknak. Ezzel 20% inkább nem, 6% pedig egyáltalán nem ért egyet. (Ha erről az akadályozottak szövetségeit, szervezeteit, egyesületeit kikérdeznénk, ugyancsak a legkülönbélebb válaszokat kapnánk.)

A 49. sz. kérdés ismét vélekedésre számírt. Az állítás: „Egyetemünkön a fogyatékkal élőknek elegendő lehetőség áll rendelkezésükre tanulmányaik zavartalan elvégzésére.” Határozottan helyeslő választ 21-en (12%) adtak, határozottan elutasítót pedig 9-en (5%). „Inkább igen” volt a megjelölés az „igen” mellett a válaszoló oktatók 59%-ánál, és „inkább nem” 25%-uk esetében. Az 50. sz. kérdésre adott válaszok némileg ellentmondani látszanak az előzőnek, tudniillik arra a felvetésre, hogy „Egyetemünkön az oktatók felkészültek a fogyatékkal élők tanulási kérdéseinek megfelelő kezelésére.”, a többség szerint a válasz „inkább nem” (52%), „inkább igen” (33%), „határozottan igen” (6%) és „határozottan nem” (9%). Vagyis az általánosságban elegendő segítséget nem támasztja alá az oktatók saját megítélése szerinti humán felkészültség. Ennek a kérdésnek azért is érdemes lenne utánajárni, mert az érzékenyítésnél az általános és távolságtartó „szimpátia” helyére kellene felépíteni az elfogató, befogadó, „mit tehetek érte” oktatói attitűdöt.

Az 51. kérdésnél a kollégák többsége, 74,5%-a úgy ítélte meg, hogy az oktatóknak szüksége lenne érzékenyítő/felkészítő tréningekre, hogy megfelelően kezelhessék a fogyatékkal élők oktatása során felmerülő kérdéseket, 25,5%-nyi munkatársunk viszont inkább nem, vagy határozottan nem látja szükségét ilyen irányú továbbképzésnek.

Az 52–53–54. kérdések az adott karra vonatkozó hallgatói akadálymentesítésre, oktatói felkészültségre és érzékenyítő kurzusok iránti igények felmérésére vonatkoznak – mivel a kitöltők közötti, egyetemi karok szerinti eloszlás közel sem volt egyenletes, a karonkénti bontást aligha lehet ésszerűen elvégezni. A többség úgy ítéli meg, hogy saját karán az akadályozott hallgatóknak rendelkezésére állnak a tanulmányaik elvégzéséhez szükséges lehetőségek (77%). Az oktatók megítélésének tekintetében jellegzetes „középre húzó” tendencia figyelhető meg, és nagyjából fele-fele arányban oszlik meg az „inkább igen”/„inkább nem” válaszok száma. (Ez kissé ellentmond az 50. sz. kérdésre adott válaszoknak, hiszen ott az „inkább nem” válaszok voltak 61%-os, szignifikáns többségben.) A saját kar vonatkozásában a válaszoló oktatók valamivel magasabb arányban (29%-ban) nem igénylik a (tovább)képzést ezen a területen, mint amint azt az 51. sz. kérdés válaszainak összegzésében láthattuk.

A „Munkája során milyen szintű problémának érzi/érezne a fogyatékkal élő hallgatók oktatását?” kérdésre (55. sz.) két jellegzetes válasz-típus uralma figyelhető meg: 43%-nyian nyilatkoztak meg úgy, hogy számukra ez nem jelentene problémát, és 38% szerint nehezítő körülmény lenne. Ha hozzávesszük a többi válaszlehetőséget is, akkor utóbbi arány lényegesen módosul: 46%-nyian voltak azok, akiknek valamilyen szinten gondot okozna az akadályozott hallgató(k) nyilvánvaló jelenléte az oktatómunkájuk során! Úgy vélem, ez egy nagyon fontos mutatószám, hiszen azt jelenti, hogy minden egyes fogyatékos hallgató bármely karon és szinte valamennyi képzésünkben találkozhat olyan oktatóval, aki nem fog tudni mit kezdeni vele. A „nem tudja megítélni”, illetve az „egyéb” opciót összesen 11%-nyian választották, amely vagy a válaszolni nem akarók, vagy a bizonytalanok viszonylag magas arányát tükrözi.

Összességében elmondható, hogy az oktatók kisebbik hányada nyilatkozott úgy, hogy az ő számára nem jelentene gondot az akadályozott hallgatók jelenléte a foglalkozásain, ám ez a tény további vizsgálatokat és mélyebb elemzést igényel.

A fogyatékkal élő hallgatók oktatásához szükséges eszközökről, segítségről (56. sz. kérdés) a válaszadók több választ is megjelölhettek. A 181 válaszoló 213 válaszlehetőséget jelölt meg. Feltűnő a bizonytalanok („Nem tudom” opció) igen magas száma (62) és aránya (34%). Tréningeket, szakmai továbbképzést a válaszolók 39%-a (71 fő) igényelne – ami azért érdekes adat, mert akár a saját karra, akár az egész egyetemre vonatkoztatva a válaszolók sokkal nagyobb oktatói ismerethiányt jeleznek. Az egyetemi foglalkozások szakértői támogatását, továbbá szakirodalmak segítségével történő felkészítést egyaránt 18–18%-nyian tartanak fontosnak.

A „Munkája során milyen szintű problémának érzi/érezne a fogyatékkal élő hallgatók oktatását?” kérdésre (55. sz.) két jellegzetes válasz-típus uralma figyelhető meg: 43%-nyian nyilatkoztak meg úgy, hogy számukra ez nem jelentene problémát, és 38% szerint nehezítő körülmény lenne. Ha hozzávesszük a többi válaszlehetőséget is, akkor utóbbi arány lényegesen módosul: 46%-nyian voltak azok, akiknek valamilyen szinten gondot okozna az akadályozott hallgató(k) nyilvánvaló jelenléte az oktatómunkájuk során! – Úgy vélem, ez egy nagyon fontos mutatószám, hiszen azt jelenti, hogy minden egyes fogyatékos hallgató bármely karon és szinte valamennyi képzésünkben találkozhat olyan oktatóval, aki nem fog tudni mit kezdeni vele.

Összefoglalás

A kérdőívekre adott válaszok felett „ítéletet” hozni nem szabad. Az elsődleges célunk az akadályozott hallgatók iránti fogadókészség felmérése, illetve az érzékenyítő/továbbképző kurzusok tartalmának alapozása volt. Néhány kisebb belső ellentmondás felfedezhető a kapott kumulált válaszok között, ám ezek feltárása mélyebb elemző munkát igényelne. Mivel egy remélhetően hosszú folyamat kezdeteinél járunk, még igen sok kezdeményezésnek, vitának és kikérdezésnek kell kibontakoznia annak érdekében, hogy közelebbjussunk Egyetemünk oktatóinak szakmódszertani kultúrájához.

Rövidítésjegyzék

- ADAMS–BROWN 2006 – *Towards Inclusive Learning in Higher Education: Developing Curricula for Disabled Students*, eds. Mike ADAMS, Sally BROWN, Abingdon, Routledge, OX, 2006.
 BROWN–ATKINS 1988 – George BROWN, Madeleine ATKINS, *Effective Teaching in Higher Education*, Methuen & Co. Ltd., 1988.
 ESTRADA–DUPOUX–WOLMAN 2006 – Lisi ESTRADA, Errol DUPOUX, Clara WOLMAN, *The Relationship between Locus of Control and Personal-Emotional Adjustment and Social Adjustment to*

- College Life in Students with and without Learning Disabilities*, College Student Journal, 2006, 40. sz. 43–54.
- HATIVA 2000 – Nira HATIVA, *Teaching for Effective Learning in Higher Education*, Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, 2000.
- KOWALSKI–FRESKO 2002 – Ronen KOWALSKI, Barbara FRESKO, *Peer tutoring for College Students with Disabilities*, Higher Education Research & Development, 2002, 21. sz. 259–271.
- NICHOLLS 2002 – Gill NICHOLLS, *Developing Teaching and Learning in Higher Education*, London, RoutledgeFalmer, 2002.
- RAMSDEN 2003 – Paul RAMSDEN, *Learning to Teach in Higher Education*, Abingdon, RoutledgeFalmer, OX, 2003.
- RIDDEL–TINKLIN–WILSON 2005 – Sheila RIDDEL, Teresa TINKLIN, Alastair WILSON, *Disabled Students in Higher Education: Perspectives on Widening Access and Changing Policy*, Abingdon, Routledge, OX, 2005.
- ROBSON 2006 – Jocelyn ROBSON, *Teacher Professionalism in Further and Higher Education*, Abingdon, Routledge, OX, 2006.
- SÁRDI 2012 – *A felsőoktatás-pedagógia kihívásai a 21. században: Problémák és megoldási javaslatok*, szerk. SÁRDI Csilla, Bp., Eötvös József Könyvkiadó, 2012.
- SARKADI 2008 – SARKADI Ágnes, *A felsőoktatásban tanuló diszlexiás hallgatók jogai az idegennyelv-tanulás terén*, Új Pedagógiai Szemle, 2008, 58. 4. sz., 12–20.
- SEALE 2006 – Jane K. SEALE, *E-Learning and Disability in Higher Education: Accessibility Research and Practice*, Abingdon, Routledge, OX, 2006.

Esélyegyenlőség és nyelvhasználat

Bevezetés

E tanulmány megírását voltaképpen egy szenátusi ülésen feltett kérdés inspirálta. Bár az egyetemünkön fogyatékkal élő hallgatók életét és előrehaladását régóta figyelemmel kísérem, az említett fórumon mégsem tudtam azonnal kielégítő választ adni arra a kérdésre, hogy van-e különbség a *fogyatékkal* és a *fogyatékossgal élő hallgató* kifejezések között, illetve mikor mely megnevezést részesítjük előnyben a jog vagy a pedagógia szaknyelvében. Ebben a tanulmányban nemcsak erre a kérdésre próbálok választ adni, hanem áttekintem a fogyatékossgal élő emberek megnevezésének általános nyelvhasználati problémáit is, illetve kitérek a politikailag korrekt nyelvhasználat és a diszkriminatív megnevezésekből adódó nyelvi-nyelvhasználati problémákra is.

Nyelvhasználat és társadalmi szemlélet

A fogyatékossgal élő, sérült emberekre vonatkozóan használt megjelölések tükrözik a mindenkori társadalmi és politikai attitűdöt, azaz azt, ahogyan a született vagy szerzett sérülésekkel élő embertárainkról gondolkodunk, és amilyen szemléletet velük szemben képviselünk. Kissné Szentmihályi Mariann és Póti Viktória írásukban¹ felhívják a figyelmet arra, hogy a nyelvhasználat, amelyet az érintettek, a segítők és a környezet, vagy éppen a társadalom egésze követ, nemcsak a témával kapcsolatos szemléletváltások fordulópontjait jelzi, hanem a problémát kezelő hozzáállást is. A következőkben több aspektusból tekintjük át a fogyatékossgal élőekkel szembeni nyelvi megnyilvánulások konnotatív és denotatív jelentéseit. A nyelvi, nyelvészeti aspektus és elemzés hatékonyan segíti azt a társadalmi folyamatot, hogy megértsük miért negatív, diszkrimináló egy-egy szó, és hogyan válik kirekesztővé egy-egy megnyilvánulás azáltal, hogy a szakmai, hivatalos vagy magánjellegű diskurzusokban nem a megfelelő szót használjuk.

Az utóbbi években Magyarországon is nyomon követhető az a folyamat, hogy a negatív tartalmú megjelölések helyett elterjedőben vannak azok a minősítést nem tartalmazó, nyelvhasználati szempontból „semlegesnek” tekinthető szavak, amelyek nem eufemisztikusan, és az érintettek által is elfogadottan jelölik meg a különböző fogyatékossgal élő emberek csoportjait.²

A fogyatékossgág témáját – a nyelvhasználat szempontját is figyelembe véve – a 19. században kezdték el tudományosan feldolgozni. Ebben az időben a fogyatékossgal élő embereket leggyakrabban a *beteg*³ szóval jelölték meg. Ez tükrözte azt a felfogást, hogy a fogyatékos-

¹ KISSNÉ SZENTMIHÁLYI–PÓTI 2004.

² Kissné Szentmihályi és Póti írásukban részletezik, hogy milyen kapcsolat áll fenn a nyelvhasználat és a fogyatékossgal élő személyekre vonatkozó társadalmi intézkedések, modellek és koncepciók között. Külön kiemelendő az *állampolgár* szó használatának fontossága, mert ez rámutat arra, hogy a fogyatékossgal élő embereknek ugyanolyan jogai és kötelességei vannak, mint bármely más állampolgárnak. Ld. KISSNÉ SZENTMIHÁLYI–PÓTI 2004.

³ A *beteg* szó etimológiájához ld. Kicsi Sándor András fejtegetéseit (KICSI 2007), aki arra utal, hogy a beteg szavunk eredetileg nem kapcsolódott a mai *betegség* főnévhez, hanem *gyenge*, *nyaralyás*, *kórságos* jelentésben szerepelhetett a XVI. század közepéig. Ez a jelentés összefügghet a fogyatékossgal élő emberhez társított előítéletességet és negatív értékítéletet tükröző tulajdonságjelölő-szavakkal. A Magyar Értelmező Kéziszótárban is megtaláljuk a beteg szó jelentései között: „megzavart működésű, pl. tudat, lélek”, ld. ÉKSz 1980, 127.

ság betegség, amit kezelni és gyógyítani kell. Az 1950-es években fordulat következett be ebben a szemléletben, és a sérült embereket *növendékeknek*⁴ nevezték, akiket speciális terápiák és tréningek segítségével meg lehet tanítani az életben való boldogulásra. Az 1970-es években találkozhatunk először az ún. szolgáltatói modell alkalmazásával, amelynek egyik fő szakszava a *kliens*⁵ volt. Ennek a szónak a nyelvhasználatba való bekerüléséért maguk az érintettek is sokáig harcoltak, mivel lehetőséget adott számukra ez a szó arra, hogy „megbújjanak”, azaz „másságukat” nem kellett még a szavakon keresztül is láthatóan „közszemlére tenniük”. A *kliens* szó a magyar nyelvben a „fogyatékosügy” kontextusában nem került teljesen elfogadásra, annak ellenére, hogy az érintettek aspektusából a megjelölés szintjén valóban „semlegesíteni” tudja a diszkriminatív felhangot. Kálmán Zsófia és Kőnczei György így érvelnek a *kliens* szó használata mellett:

„Alapvető szemléleti változást demonstrál. A fogyatékos ember talán egyszer valóban nem lesz többé sem beteg, sem a fájdalmat tűrő páciens, sem „ketteske”, sem „veséske”, mindenkinek alárendelt gondozott. Hanem mindenekelőtt *polgár*. Ügyfél, megbízó, egyenrangú társa gyógyulásban és a rehabilitációban is. Tehát: kliens. Nem gyámolított, legfőljebb patronált, aki a szakszerű segítséget köszönettel igénybe veszi, de élete végre, a történelemben még sohasem volt módon – nem túlzás! – a saját kezében van.”⁶

Az újabb, a politikailag korrekt nyelvhasználatot⁷ is figyelembe vevő szemléletváltás nyelvi mérföldkövei lettek a következő kifejezések: *mozgásukban/értelmükben akadályozott személyek*. Ezek a kifejezések arról tanúskodnak, hogy a nyelv és a nyelvhasználat is sokat tehet azért, hogy a fogyatékossgal élő emberek is emberhez méltó, teljes életet élhessenek. A nyelvi és nyelvhasználati kérdések kifejezett előremozdulása összefüggésben áll a politikai korrektség Európai Unióban támogatott és elfogadott koncepciójával is. Ennek a mozgalomnak az a vezérelve, hogy bizonyos társadalmi csoportokat, kisebbségeket ne nevezzünk például „*megkülönböztetett*” vagy „*rászoruló*” emberek csoportjának, azaz ne a „*másságukat*” vagy a „*különlegességi*”

⁴ A *növendék* szó etimológiáját tekintve a *nő* ige származéka, egy mester tanítványa, neveltje. Régies alakban: *növendék*. Jelentése utal a tanítvány életkorára is: *serdülo, fiatal*.

⁵ A *kliens* szó eredete latin, ma használatos jelentése: szolgáltatást igénybe vevő, megbízó; eredeti jelentése: *védenc, pártfogolt*.

⁶ KÁLMÁN–KÖNCZEI 2002, 119.

⁷ A politikailag korrekt nyelvhasználat (rövidítve PC) a következőket foglalja magában a megjelölésekre vonatkozóan: ki kell küszöbölünk a nyelvhasználatból minden olyan szót és szókapcsolatot, amelyek negatív megjelölései cselekvéseknek, történéseknek és folyamatoknak, és amelyek negatív töltettel referálnak emberekre és embercsoportokra egyaránt. Szerecz terminusával élve nyelvészeti megközelítésben szókészleti szelekcióról van szó, ld. SZERECZ 2006. A PC mozgalom célja, hogy a szóhasználaton keresztül „semlegesítsük” a negatív attitűdöket és káros sztereotípiákat, elsőként a sajtó és a közélet nyelvhasználatában, majd – talán ennek hatására is – köznyelvi kontextusokban is. Wardhaugh a PC és az érzelemmentes, semleges szóhasználatl kapcsolatosan utal a nyelvi eufemizmusokra is, ld. WARDHAUGH 1995. Eufemizmus alatt olyan szóhasználatot értünk, amelynek segítségével megszépítő módon nevezünk meg félelmetes, taszító és kellemetlen dolgokat, mondhatni a megnevezés által „újracsomagolunk” egy negatív jelenséget. A PC-vel és az eufemizmusok hatásával foglalkozó szakemberek például úgy vélik, hogy a „*balmozottan hátrányos helyzetű*” kifejezés helyett azért kell a *szegény* szót használni, mert nem kendőzhetjük el a társadalmi problémát és a valóságot egy kifejezés mögé bújva. Szerecz meglátása szerint: „A fogyatékkal élő megnevezés a rokkant ill. béna helyett, korunk politikailag korrekt terméke.” SZERECZ 2006, 60. Az eufemisztikus és politikailag korrekt megnevezéseket ellenzők leggyakrabban azt az érvet hozzák fel, hogy pusztán új szavakkal nem lehet megoldani a társadalmi problémákat, és a jó szándékú nyelvi kifejezésmódok sem jelentenek megoldási stratégiákat, csupán csak felszíni problémakezelésnek minősülnek: „A mindennapokban az, hogy a sérült embereket nem rokkantnak, fogyatékosnak nevezzük, hanem fogyatékkal élőknek, a tolókcsoiból pedig kerekesszéket csinálunk, nem sokat segít a gondjaikon, ha még a legújabbban épített környezetünkben sem érezhetik egyenrangúnak magukat az „épekkel.” SZERECZ 2006, 63. Az egyik legújabb eufemisztikus szó az alacsony termetre a *mélynövésű*.

ke” hangsúlyozzuk, hanem emberi mivoltukat állítsuk a középpontba. A politikailag korrekt nyelvhasználat tehát a megbélyegzés (stigmatizáció) és a kirekesztés (szegregáció) kiküszöbölését szorgalmazza mind a nyilvános, mind a magánjellegű diskurzusokban. Azt, hogy mi tekinthető a megnevezés szintjén elfogadottnak, szabályozhatják a jogi diskurzusok is, de még inkább azok a társadalmi diskurzusok formálják ezt a kérdést, amelyek a fogyatékossgal élő személyek elnevezésrendszeréről szólnak.

Nyelvhasználati formák és kifejezésértékek

Mint ahogyan Kálmán és Köncei megjegyzi, valamennyi fogyatékossgal élő embertársunk megjelölésére használatos kifejezésnek megvannak az előnyei és a hátrányai is.⁸ A mai magyar nyelvhasználatban szintaktikai tekintetben három olyan jelzős szerkezet (szintagma) használatos a leggyakrabban, amely egyben a fogyatékossga minőségére is utal. *Sérült ember, akadályozott ember, fogyatékos ember* – ezek a szintagmák tágabb értelemben véve szinonimák ugyan, jelentésük azonban bizonyos aspektusból mégiscsak különböző. Kálmán és Köncei alapján⁹ az alábbi táblázat világít rá a felsorolt kifejezések közötti árnyalatnyi jelentésbeli különbségre.

Alapszin- tagma	Bővített szin- tagma	Az érin- tetek aspektu- sa	A megjelö- lés pontos- ságának aspektusa	A diszkri- minálás aspektusa	A várha- tó társa- dalmi reakció aspektusa	Az or- vostan aspek- tusa
sérült ember	sérültséggel élő ember	széles körben elfoga- dott	a szakembe- rek szerint pontatlan	közepesen diszkrimi- natív	a prob- léma indivi- duális	a sérült- ség szerzett
akadályozott ember	akadályozott- sággal élő em- ber	nem túl széles körben elfoga- dott	a szakembe- rek szerint pontos	nem diszk- riminatív	a prob- léma társadal- mi	a sérült- ség szerzett vagy született
fogyatékos ember	fogyatékossgal élő ember	kevésbé elfoga- dott	a szakembe- rek szerint pontos	diszkrimi- natív	a prob- léma indivi- duális	a sérült- ség szerzett vagy született

A gyógypedagógiában használatos szakkifejezések köznyelvivé tétele is előre viheti azt a folyamatot, hogy a fogyatékossgal élő embertársainkat ne diszkriminatív kifejezések használatával nevezzük meg. A gyógypedagógiai szakirodalomban használatosak például a következő, körülíró típusú szófordulatok, amelyek nem kirekesztőek, de tartalmukban pontosak: *a tanulásban, értelmükben, látásukban, hallásukban, mozgásukban akadályozott tanulók, emberek, személyek*. Ezeknek az újabb keletű nyelvi lehetőségeknek, noha hosszabbak, mint az eddig használatos lexémák és szintagmák, megvan az az előnyük, hogy az embert állítják a figyelem, és ezáltal a megnevezési folyamat középpontjába is. Az orvostani szakkifejezések között – a diagnózisra és a terápiára alapozva – gyakran találkozhatunk a *sérülés, károsodás* gyűjtőfogalommal is. Ebből

⁸ KÁLMÁN–KÖNCZEI 2002, 23.

⁹ KÁLMÁN–KÖNCZEI 2002, 23.

következően van jelen a köztudatban a *sérült, károsodott ember* kifejezés is. A lelki folyamatok aspektusából a *zavar* fogalom bír hasonló jelentéssel: *beszédzavar, képességgzavar, funkciózavar, beszédzavarral, rész képességbeli zavarral küzdő, mentális zavarral küzdő ember*. A szociális folyamatok szemszögéből pedig az *akadályozottságból, a korlátozottságból* mint gyűjtőfogalomból vezetjük le a megnevezési aktust, és a gyógypedagógiai vagy inkluzív pedagógiai szaknyelvben az értelmezés és a klasszifikáció szintjén használják a *beszédben korlátozott, íráskészségben akadályozott* meghatározásokat is. Ezekre a más-más szempontrendszerekre utaló megjelölések közötti lényegi különbségre utal Kullmann is.¹⁰ A megnevezések esetében az a legfőbb, modern szemléletű újítás, hogy a társadalom és az orvostudomány

„az embert nemcsak mint biológiai lényt vizsgálta (károsodások), hanem személyként (fogyatékosságok) és társadalmi lényként (rokkantság) is.”¹¹

A fogyatékossgal élő emberek megnevezéseinek eredete és jelentéstartalma

Honnan erednek a fogyatékossgal élőkkel szembeni előítéletet kifejező szavak? Ezzel a kérdéssel is foglalkoznak *A Taigetosztól az esélyegyenlőségig* című kötet¹² szerzői, Kálmán Zsófia és Könczei György könyvük előszavában, s megállapítják, hogy a „*nehézséggel küzdő ember*” mint eufémizmus csak a jéghegy csúcsát jelzi a nyelvi problémák sorában. Bármely aspektusból szemléljük is az esélyegyenlőség szempontját és a fogyatékos, a fogyatékkal élőkre alkalmazott hivatalos, modern vagy elavultabb megnevezéseket, hamar fel kell ismernünk: az e társadalmi problémára adott reakciók és problémakezelési stratégiák a mindenkori, társadalmilag is elfogadott, támogatott szóhasználatról is erősen függő jelenségek. Egyrészt azért, mert az alkalmazott szakmai és általános nyelvi kifejezéseknek meg kell ragadniuk a testi, szervi, mentális vagy lelki eredetű fogyatékossg mint jelenség lényegét, és úgy kell megjelölnie azt, hogy a szóhasználat által társadalmi problémát közelítünk meg. Mindez nem függetleníthető attól az emocionálisan meghatározott többletjelentéstől sem, ahogyan a társadalom és az érintettek a fogyatékossgához viszonyulnak.

Kálmán és Könczei szólnak arról is, hogy nem mindegy hogy jelzővel, jelzős szerkezettel, esetleg csak egy főnévvel jelöljük meg az érintetteket, amikor róluk beszélünk vagy írunk.¹³ A nyelvi nehézségek minden téren jelentkeznek. A használt kifejezések pontatlanságuk mellett ugyanis sohasem mentesek az érzelmi reakciókat is magukban foglaló, gyakorta értékítéletet is kifejező megnyilvánulásoktól. Példásképpen Kálmán és Könczei azt idézik, hogy a „*fogyatékos*” szavunkat az érintettek közül sokan diszkriminálnak, lekezelőnek, bántónak, sértőnek tartják, mivel ez a kifejezés arra utal, hogy az érintett személy valaminek a hiányában élve kisebbség, mint a többségi társadalom tagjai. Kálmán és Könczei ezt az argumentációt egészítik ki azzal a nézőponttal, hogy a „*fogyatékos*” mint jelző „a személy hangsúlyozása helyett éppen magát az embert” szorítja a háttérbe, hiszen kirekesztő jelleggel a hiányt, a hiányosságot, más szóval a nem egészségességet, a nem egész emberlétet hangsúlyozza.¹⁴ A fosztóképző dominál például a *világtalan*¹⁵ szavunkban is, ami eredetileg farkasvakságban szenvedő ember megjelölésére szolgált egészen a későközépkorig. Fosztóképzővel ellátott, a ma már nem használatos *lábatlan*

¹⁰ KULLMANN 2009.

¹¹ KULLMANN 2009, 23.

¹² KÁLMÁN–KÖNCZEI 2002.

¹³ KÁLMÁN–KÖNCZEI 2002.

¹⁴ KÁLMÁN–KÖNCZEI 2002, 22.

¹⁵ A *Magyar értelmező kéziszótár* alapján a világtalan választékos, megszépítő kifejezés a vak emberre főnévként és jelzőként is használatos. Ld. ÉKSz 1980, 1495.

szó is, ami a háborúból hazatért, lábukat elvesztő katonák megjelölésére szolgált.¹⁶ A fogyatékoság különböző típusainak régebbi megnevezéseivel (pl. *idióta*, *nyomorék*, *béna*, *rokkant* stb.) még ma is gyakran találkozhatunk a köznyelvben. A megnevezések változásai tükrözik azt a folyamatot, hogyan viszonyulnak a beszélők a fogyatékosághoz: más-más viszonyulást fejeznek ki a szakszavak és a szlengszavak, illetve a jogalkotók és a szakemberek által használt szak kifejezések. 2011-ben például még érvényben volt a *rokkantkártya*, 2010-ben a sajtó is gyakran használta a *rokkantparkoló* kifejezést. Ezek helyett ma már azt mondjuk, hogy *mozgássérült parkoló*, illetve *mozgássérültek parkolási igazolványa*. Egy 2011-es francia nyelvből fordított, és eredetileg a franciaországi fogyatékosággal élők számára nyújtott támogatásokat ismertető cikkben¹⁷ megtaláljuk például a *handicap-pel* és szókapcsolatot is. Ez ugyan nem honosodott meg a *fogyatékeal* és mint állapot megjelölésére, de jól mutatja azt a nyelvi-nyelvhasználati problémát, ami a fogyatékkal élő személyek és állapotuk megjelölése körül figyelhető meg. A *handicap* angol szó jelentése hátrány, és egy elfogadott sport-szakszó, amit a következő jelentésben használunk: az erők kiegyenlítése, a versenyzők esélyegyenlőségének a biztosítása, például lóversenyeken. A magyar nyelvben ismert a *handikeppel indul* kifejezés is, ami a fogyatékoságra, mint hátrányra is utalhat, összefüggésben az angol *handicapped* szóalakkal is, aminek *hátrányos helyzetű* a jelentése. Ezt a kifejezést váltotta fel az angol nyelvben az *impaired* (károsodott) és később a *disabled* (sérült) szóalak. A német nyelvben a *behindert* (akadályozott) szóalak vált elfogadottá, jelzőként és főnévként is. Kerülik például a *beeinträchtigt* jelző használatát, ami többek között „korlátozott képességű” jelentéssel bír, s megfigyelhető az is, hogy a *behindert* mint jelző napjainkban már nem olyan természetesen elfogadott, helyette a német nyelvterületen a *Menschen mit Behinderung* kifejezést javasolják használni a szakértők.¹⁸

A magyar nyelvre vonatkozóan 1998-ban készült egy reprezentatív felmérés, ami azt mutatta, hogy nálunk is megváltozott a nyelvi kultúra és a beszélők attitűdje a fogyatékoságok megnevezésére vonatkozóan. Minél fiatalabb, minél iskolázottabb és minél nagyobb településen éltek a megkérdezettek, annál határozottabban utasították el a diszkrimináló és negatív konnotációjú megjelöléseket. A majdnem 100%-ban elutasított (nem használt, került) kifejezések listájára került a *világtalan*, az *üldött*, a *rokkant* szavunk, és a megkérdezettek 60%-a nyilatkozott úgy, hogy sértőnek találják ezeket a kifejezéseket az érintettekre nézve, és ezért kerülik is használatukat.¹⁹

Kálmán és Köncei a magyar nyelvre vonatkozóan problémásnak tartják a körülíró, az állapotot elfedő, túlságosan eufemisztikus kifejezéseket is.²⁰ Ilyennek ítélik például az *értelmileg akadályozott ember* kifejezést, és utalnak arra, hogy az érintettekkel folytatott beszélgetések alapján a beszédhelyzet határozza meg, mikor mit mondhatunk. Különbség van például a magán és a nyilvános szituációkban megengedett kifejezések között. A nyilvános szituációkban például gyakrabban fordulnak elő tagadószóval alkotott kifejezések (*nem látó*, *nem halló embertársaink*), és sajnos – ha talán nem is túl gyakran – de még mindig előfordul a *süket* és a *süket* szavaink összetévesztése is. 2014. 04. 04-én került fel a <http://leiterjakab.blog.hu> oldalra a bejegyzés, hogy a Heti Világgazdaság online kiadásában helytelenül jelent meg a cím: *Megalázta süket utasait az American Airlines. A süketnéma* (más változatban: süket-néma) lexémát rendszeresen hasz-

¹⁶ Az első világháborús tudósításokban és katonakönyvekben is szerepelt a *lábatlan*, *kezetlen* szó a sebesülés típusának megjelölésére. A katonakönyvekben szerepelt például a *lábatlan veterán* szókapcsolat is, illetve a *kezeit/lábát/kezeit-lábát veszített* hadirokkant kifejezés. (Forrás: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár központi anyagának katonakönyvei)

¹⁷ Id. <http://www.eski.hu/hol/cikkh.cgi?id=2713> (2014. 09. 01).

¹⁸ FIRLINGER 2003.

¹⁹ KÁLMÁN 1999.

²⁰ KÁLMÁN–KÖNCZEI 2002.

nálja az online és a nyomtatott sajtó is.²¹ A Google internetes kereső 51.000 találatot adott a *süketnéma* lexémára, míg a *siketnéma* lexéma ugyanennyi idő alatt csak 14.000 találatot mutatott. Egyébként az orvosi szakirodalomban is találkozhatunk mind a két szóalakkal (*süketnémaság*, *süketnémaság*). A szegedi Fülklinika (www.fulklinika.hu) gyógyászati leírásaiban következetesen a *süketnémaság* szerepel terminusként, mindössze egy helyen találunk példát szinonima szerepeltetésére, ahol is *süket-siket* szópár jelentéstartalma megegyezik, a különbséget a konnotatív jelentéstartalom eredményezi.

Egészen a XVI. századig orvosi, pedagógus és társadalmi körökben azt hitték, hogy a született süketek egyúttal némák is. A veleszületett süketeket, (siketeket) tehát süketnémáknak, siketnémának tartották. Siket és a süket kifejezés ugyan azt jelenti, de a siket szónak nincs olyan pejoratív kicsengése, mint a süket szónak. Sajnos a süket kifejezést negatív értelemben, jelzőként is használják, ami miatt a siket betegek kevésbé szeretik használni.²²

Felmérések adatai szerint az érintettek nem nehezményezik, ha a magánéletben vagy nyilvános megnyilatkozásokban a *beszédképtelen*, az *értelmileg akadályozott*, az *értelmi fogyatékos*, a *hallássérült*, a *látássérült*, a *mozgássérült* kifejezésekkel nevezik meg őket.²³ Saját tapasztalataim azonban azt mutatják, hogy a *fogyatékos* szó használatával problémák vannak.

Fogyatékos vagy fogyatékkal élő? – ez egy alapkérdés

A társadalmi és nyelvi problémák együttható kezelését célozta meg a *Mondd helyesen! Kampány a helyes szóhasználatért elnevezésű* program is. A kampányban kidolgozásra kerültek azok a kifejezések, amelyeket a sérült személyekkel kapcsolatosan használni javasolt, illetve kerülendő. A *Sérültek.hu Magazin fogyatékos emberekről* című internetes lap 2010-ben tette közzé a használható és a kerülendő, az érintettek által sértőnek tartott kifejezések listáját. Ez többek között a fentebb már említett 1998-as felmérés és az ezzel párhuzamosan zajló jogi háttér átalakulása nyomán jött létre. Az ajánlás szerint a *fogyatékos* mint jelző használata elfogadható, csak úgy mint a *fogyatékos-sággal élő* szintagma is, de javasolt a jelzői minőségben történő használat, pl. *fogyatékos sportoló*. Kifejezetten kerülendő azonban a *fogyatékkal élő kifejezés* használata, áll az idézett ajánlásban. A *fogyatékos* szinonimájaként elfogadottnak tartja az ajánlás az *akadályozott* jelző használatát is (pl. *tanulásban akadályozott*, *értelmileg akadályozott*). A *sérült*, illetve *korlátozott* jelző is elfogadott, de ezek használata inkább összetételekben jellemző: *mozgássérült*, *mozgáskorlátozott*.

Subosits István a gyógypedagógiai diskurzus nyelvhasználatával foglalkozva kiemelte, hogy a magyar nyelvben valójában nem helyes nyelvi származék a *fogyatékkal élő* kifejezés, mert túlságosan érzelemmentes.²⁴ A kifejezést szorgalmazók pedig azzal érvelnek, hogy nyelvtörténetileg semleges konnotációjú szóról van szó, hiszen a *fogy* ige származéka, bár kezdetben valaminek a hiányát jelölték meg vele, és nem vonatkoztatták emberre. A probléma inkább az, hogy a jelentéstapadás következtében a jelző átvette a jelzett szó jelentését: *fogyatékos ember* > *fogyatékos*.²⁵ A *fogyatékkal élő* és a *fogyatékos* jelzők közötti árnyalatnyi különbséget Subosits egyrészt a használati kör, másrészt a jelentéskategorizáció alapján tárja fel:

²¹ Pl. „Milliókat kapott a megbilincselte süketnéma”, ld. www.hir24.hu (2014. 09. 01.), „Évekig erőszakolta süketnéma lányát”, ld. www.pecsinapvilag.hu (2014. 09. 01).

²² Ld. <http://www.fulklinika.hu/suketnema-siket-suket-siketnema-kezeles.html> (2014. 09. 01).

²³ Vö. KÁLMÁN–KÖNCZEI 2002.

²⁴ SUBOSITS 2009.

²⁵ SUBOSITS 2009.

„A *fogyatékos* kifejezés a szubsztanciával, a személyiséggel (ontológiai egységgel), az egyén mivoltával, az Én-nel hozható összefüggésbe. A *fogyatékkal élő* (élés) megjelölés viszont a hogyanra, a módra, az élet minőségére vonatkoztatható, tehát elfogadható a használata, ha a kérdések létminőségre irányulnak, pl. életmódot, életvitelt feltáró kutatások stb. Természetesen a vagy-vagy közt még sok ösvény van. A két kifejezés nincs kizáró ellentétben egymással. Ugy kell tekintenünk őket, mint egy szinonimasor két tagját. Szakmai nyelvhasználatunkban mindkettőnek megvan a maga helye.”²⁶

Zászkaliczky Péter szintén a gyógypedagógiai terminushasználatot figyelembe véve közelíti meg a kérdést:

„A gyógypedagógia központi fogalma a fogyatékoság kategóriája. Kérdés azonban, hogyan lehet azonban megragadni azt a különbséget, amelyet használatával kifejezni szándékozunk? Milyen szinten látjuk az eltérést “ép” és “fogyatékos” között? Maga a szóhasználat eleve valamiféle hiányra, negatív eltérésre, csökkent mértékű funkciókra, kisebb teljesítményekre utal. Hol van viszont a határ, amelyhez viszonyítva elkülönülnek egymástól a fenti fogalmak?”²⁷

A fogalmi határ megrajzolásához Zászkaliczky nyelvi szempontból Goffman stigmatizáció fogalmából indul ki: címkézés, megbélyegzés, megkülönböztetés, diszkrimináció.²⁸ Ezeket a folyamatokat és beállítódásokat a nyelvhasználat szintjén negatív megnevezésekkel juttatjuk kifejezésre individuális és társadalmi szinten is. Ezen az alapon pedig a *fogyatékosággal élő* kifejezés sem elfogadható. Jól példázza a kirekesztő gondolkodásmódot a fiatalok szlengszóhasználat is: *fogyi, gyogyi, nem százás* stb.

A szinonimák tekintetében is gazdag a magyar nyelv. Például a látási nehézségeket a következő kifejezésekkel nevezhetjük meg: *látássérült, gyengénlátó, aliglátó, látási zavarokkal küzdő, látási problémákkal küzdő, látási képességeiben korlátozott, látási képességeiben akadályozott, látásteljesítményben korlátozott/akadályozott, látási fogyatékosággal élő*.²⁹ Ezek a kifejezések azonban egy-két kivétellel (pl. *látássérült, gyengénlátó*) elsősorban a tájékoztató anyagokban és érzékenyítő programok szókészletében fordulnak elő, és nem képezik aktív részét a hétköznapi emberek szókincsének. A hétköznapi megnevezésekben dominál a negatív attitűd, különösen a testi és az értelmi sérülések megnevezésekor: *idióta gyereke van valakinek, mongol gyereket szült* – halljuk nem egyszer szülők szájából, nem is beszélve a szlenghatású köznyelvi szavakról (pl. *fogyi, fogyis, nyombi, nyomi, gyagya, gyagyás, dilós, gyépés, gyogyós, elmebeteg*), amelyeket hétköznapi beszélgetések során gyerekek és felnőttek egyaránt használnak. E szavak nyelvünkől való eltávolításában van nagy szerepe az iskolai nevelésnek és a családi szocializációnak.

A közoktatásban már bevett gyakorlat a gyakran túl nyersen is hangzó *fogyatékkal vagy fogyatékosággal élő* kifejezés használata, azon rövidítések mellett, amelyekkel a különleges pedagógiai bánásmódot igénylő gyerekek csoportját nevezik meg (pl. *sni-s gyerek*, azaz *sajátos nevelési igényű* gyermek; *disz-es* pl. *diszgráfias, diszlexiás tanuló*). A pedagógiai programokban gyakran szerepel ezekkel párhuzamosan a *sérült* jelzővel alkotott szókapcsolat is: *látássérült, mozgássérült, értelmileg sérült*. A nevelési munkában a *sérült* szónak a használata azért is megfelelő, mert a gyerekek felé közvetíti, hogy nem betegségről, fogyatékoságról van szó, hanem egy olyan állapotról, amit valamilyen sérülés okozott. Ez nem közvetít előítéletet, hanem a nyelvhasználat által is hatékonyan segíti az empátia és a segítőkészség kialakítását a tanulóknál. A pedagógiai

²⁶ SUBOSITS 2009.

²⁷ ZÁSZKALICZKY 2003, 40.

²⁸ ZÁSZKALICZKY 2003.

²⁹ Ld. pl. Fogyatékoságtudományi Tudásbázis tananyagai és tájékoztatói.

munkában a nyelv szempontjából megszívlelendő az a javaslat, amit Nagy Attila több írásában³⁰ is hangsúlyoz: a *fogyatékos* szó csak jelzői szerepben állhat, és csakis személyre vonatkozhat. Helytelen például Nagy Attila példája nyomán a „*fogyatékos fűrdőszoba*” szerkezet.

A fogyatékkal élő állandósult szókapcsolatról úgy vélekedik Nagy Attila, hogy helytelensége ellenére teljesen elfogadott a médiában és a közéleti kommunikációban. Szerinte a *fogyatékos* szavunk nemcsak arra utal, hogy valakinek valamije hiányzik, hibádzik (azaz „*maradandó rendelkezésben szenved*”³¹), hanem arra is, hogy a szót eredetileg a katonai szaknyelvben használták, mégpedig abban az állandósult szókapcsolatban, hogy „*fogyatékosba vesz*”. Ennek jelentése: töröl az állományból.³² Ez pedig arra enged következtetni, hogy a fogyatékkal élő embereket a társadalom problémaforrásként kezeli és nem is veszi őket emberszámba. Nagy Attila sajtóhírekben és politikusi nyilatkozatokban megfigyelte, hogy a negatív hozzáállás egyik jelzője éppen a *fogyatékos* vagy a *fogyatékos* szavak használata. A *fogyatékos* mint elvont főnév használatát szintén expliciten nyers szóhasználatnak minősíti Nagy Attila, de elismeri, hogy a hiányállapotra történő konkrét utalás elengedhetetlen a probléma megnevezésében. Ugyanakkor azt javasolja, hogy a *fogyatékos* főnév és a *fogyatékos* jelzős szókapcsolat használatát meg kell előznie egy jelentésváltozásnak, ami azt explikálja, hogy sem az elvont főnév, sem a vele alkotott szókapcsolatok nem utalnak csökkent értékűsége.

Stílusárnyalatok és konnotáció a szótárak szintjén

A Magyar Szókinctár 287. oldalán is megtalálható a *fogyatékos* és a *fogyatékos* bejegyzés.³³ Ez a szótár rokon értelmű és ellentétes szavak segítségével határozza meg a jelentéseket. A *fogyatékos* szónál a következő ellentétek szerepelnek: *teljes, tökéletes, hiánytalan, egészséges, ép, normális*. Ebből is következik, hogy a testi vagy szellemi fogyatékos mint hiba definiálódik, a *fogyatékos* alapjelentése pedig az, hogy hibás, nem ép, nem egészséges, beteg, tökéletlen, alkalmatlan. Ha a *fogyatékos*/ *fogyatékos* bejegyzéseknél a rokon értelmű szavakat tekintjük át, feltűnik, hogy az egyes szavak használata bizonyos kontextushoz kötődik (szakmai nyelvhasználat, családi vagy nyilvános beszédmód), illetve stílusát tekintve különböző minősítésű (pl. bizalmas, durva, szleng, szaknyelvi, tájnyelvi, régies stb). A *fogyatékos* szó esetében a következő stílusminősítéseket adja meg a szótár: *ütődött* (bizalmas), *kóros* (szaknyelvi), *defektus* (régies). A következő szavak a Magyar Szókinctárban minősítés nélkül, illetve a jelentésárnyalat megadása nélkül szerepelnek, így elvben azt is gondolhatnánk, hogy általánosan elfogadott szavakról van szó: *testi hiba, nyomorék, rokkant, sérült, beteg, visszamaradt, hibbant*. A felsorolt szavak közül azonban csak a *sérült* tekinthető valamennyire nem negatív jelentéstartalmat hordozó szónak. Az elvont képzővel ellátott fogalom, a *fogyatékos* esetében a következő szavakat sorolja fel a szótár: *testi hiba, gyengeelméjűség, tökéletlenség, csökegyent képesség, sérülés, betegség, visszamaradottság, elégtelenség*. Ebben a sorban a politikailag korrekt nyelvhasználat jegyében a *csökkent képesség* az egyetlen kifejezés, ami nem implikál előítéletességet.

Az interneten is elérhető szinonimaszótárban³⁴ – amit tudomásom szerint előszeretettel használnak a középiskolás diákok – a *fogyatékos* szóhoz a következő szinonimák tartoznak: korlátozott, fogyatékkal élő, sérült, rokkant, mozgássérült; visszamaradott;

³⁰ Nagy Attila cikkei ld. Sérültek.hu, Magazin Fogyatékos Emberekről, online elérhetőség: <http://www.serultek.hu>.

³¹ ÉKSz 1980, 420.

³² Vö. ÉKSz. 1980, 420.

³³ MSzkt. 1998, 287.

³⁴ Magyarország szinonimaszótára, www.szinonimaszotar.hu

szerencsétlen, ügyetlen, ügyefogyott, mamlasz, kétbalkezes, béna, suta, bamba, esetlen, nyomi, bárgyú, retardált, tehetségtelen, vesztés, idétlen.

A fogyatékkal élő kifejezéshez pedig a következő szinonimák vannak felsorolva:

cselekvőképtelen, nyomorék, fogyatékos, beteges, gyenge, ágyhoz kötött beteg.

Ezek a szavak azt mutatják, hogy azok a szavak és kifejezések, amiknek használatát a fogyatékosüggyel foglalkozó írók kimondottan ártalmasnak tartják, még mindig a köznyelvi szókincs részét képezik. Ennél már csak az aggasztóbb, hogy az említett szinonimaszótár nem különbözteti meg a fentebbi szavakat, és semmilyen eligazítást nem ad arra nézve, hogy milyen szituációban mely szó használata az elfogadott, a semleges konnotációjú és melyek az el nem fogadható, diszkriminatív szavak. Aggodalomra ad okot, hogy az ifjúsági nyelvben is szép számmal vannak erősen negatív konnotációjú kifejezések, főként a gyengébb szellemi teljesítmény kifejezésére. Szemléletes példa erre a *taigetosz pozitív* (jelentése: „aki taigetosz pozitív, az annyira kevés valamiben [értelmi problémás, hülye, idióta emberekre is szokás alkalmazni], hogy szakadékba kellene lődni.”), ami a *Hogy’ mondom* elnevezésű online szlengszótárban³⁵ található meg. Az oldalt látogatók szavazhatnak is arról, hogy elfogadhatónak tartanak-e egy-egy kifejezést. A példaként idézett kifejezést eddig egy látogató sem kritizálta.

Felmérések, tréningek és érzékenyítési programok tanulságai: szleng és szakaszavak keveredése

Vidáné Varga Tímea *Akadálymentesítsd magad!* címmel dolgozott ki egy tréningprogramot, amelynek fő célja a fiatal felnőttek érzékenyítése volt.³⁶ Ebben a programban is nagy szerep jut a mindennapi nyelvhasználatnak, hiszen a nyelv egyik legfontosabb funkciója a tudatunk, a személetünk és a beállítódásainknak a kialakítása és a formálása. A tréning nyelvhasználati blokkjában az ajánlott és a nem ajánlott szavak megkülönböztetéséről és megértéséről van szó. Vidáné Varga szerint a magatartásformálás egyik szép példája, hogy a résztvevők a tréningen emocionálisan is nyomon tudják követni pl. a *világtalan* szó jelentését, mégpedig nem a saját, hanem az érintettek szemszögéből nézve.³⁷ Így például a tréning elején a résztvevők többsége úgy vélte, hogy a *világtalan* szó szebb és empatikusabb kifejezés a látássérültekkel szemben, mint a *vak*. A tréning rávilágított arra, hogy a látássérült ember valójában nem „vak”. Az egyes szavak jelentésének módosulását szómagyarázatok formájában értették meg a résztvevők. A szavak értelmezésének a megváltozása bizonyítja, hogy a nyelvi-kommunikációs tréningek alkalmasak arra, hogy fejlesszék a társadalom fiatal generációjának fogyatékosággal élő társaikhoz való attitűdjének megváltozását. Jó példa erre, ahogyan a tréning gyakorlatai a *fogyatékos* szót kezelik. A tréning hatására ennek a szónak a jelentéstartománya jelentősen bővült, hiszen nemcsak a szellemileg fogyatékos emberek csoportját jelölheti meg következetesen, hanem a résztvevőkben úgy rögzült, mint elfogadott kifejezés a mentálisan vagy fizikális akadályozott emberek megnevezésére.

Fogyatékosággal élő hallgatók a nyelvi kérdések mentén

A „fogyatékoság” fogalmát a felsőoktatás szintjén is különböző aspektusokból értelmezik. Az Oktatási és Kulturális Minisztérium 2009-ben kiadott tájékoztatója³⁸ is foglalkozik a nyelvi-

³⁵ Hogy’ mondom 2008.

³⁶ VIDÁNÉ VARGA 2013.

³⁷ VIDÁNÉ VARGA 2013.

³⁸ ANDRÁSNÉ TELEKI 2009.

nyelvhasználati kérdésekkel. Ezek között kap kiemelt figyelmet az, hogy a használt kifejezések között nemcsak stílus- és attitűdbeli differenciák vannak, hanem interpretációs eltérések is:

„Manapság igen sokféle kifejezés használatos a fogyatékossgal élők állapotának megnevezésére. Az érintettek körében talán a legáltalánosabban elfogadott kifejezés a „sérült ember” (sérültséggel élő ember). A szakemberek szerint e kifejezés előnye, hogy a legkevésbé diszkrimináló; hátránya, hogy túl általános és pontatlan. Az „akadályozott ember” (akadályozottsággal élő ember) tartalmilag nézve a legszerencsésebb szóhasználat, hiszen kevésbé diszkriminál, ennek ellenére maguk az érintettek nem kedvelik. Ezt a kifejezésformát leginkább a szakemberek használják. Sajnos még a mai köznapi nyelvhasználatban is elterjedt kifejezés a „fogyatékos ember”, melyet az érintettek bántónak, diszkriminatívnek tartanak.”³⁹

A bevezető után a tájékoztató szöveg a „*fogyatékossgal élő hallgató*” kifejezés használatát javasolja, mind a jogi, mind az adminisztratív nyelvhasználat szintjén, és konkrétan azzal a javaslattal él, hogy a különböző ügyviteli formanyomtatványokon is ennek kell szerepelnie. További javaslatként fogalmazódott meg a *speciális szükségletű hallgató* szintagma is, de ez az interpretáció nehézsége miatt végül is nem került be a köztudatba és a jogalkotásba.

Hallgatói és oktatói attitűdök a nyelvhasználat szemszögéből

Karlovitz János felmérése⁴⁰ a Miskolci Egyetemen készült. A kérdőívben a *fogyatékos* szó mint terminus használata mellett döntött a szerző, mert véleménye szerint az *akadályozott* szó eufemisztikus volta miatt nem fejezi ki azt az attitűdöt, amire a kérdőív rákérdezni szándékozott. A kérdőív kiértékelése azt mutatja, hogy az oktatók elsősorban a képezhető-e, megfelelően oktatható-e kérdés szemszögéből közelítik meg az akadályozottság témáját. A *fogyatékos* szóhoz az oktatók nem társítottak negatív asszociációkat, és nem osztották azt az általános megközelítést, hogy a fogyatékossgal betegség jelent. Az egyes sérültségi csoportok és fokok definícióiban határozottan az előtérbe került, hogy a beszéd-fogyatékosokkal való együttműködés jelenti a legnagyobb kihívást a mindennapi tanítási gyakorlatban. Az attitűd-vizsgálat egyik legfontosabb kérdése az volt, hogy milyen módon és eszközökkel kommunikálnak az oktatók a sérült, speciális igényekkel rendelkező hallgatókkal. A válaszadók többsége (46%) úgy vélte, hogy a kommunikációs problémák nehezítik meg a fogyatékossgal élő hallgatók oktatását. A kommunikációs problémák között is első helyen szerepelnek azok, amelyek az érintett hallgatók megszólítására vonatkoznak. Bizonytalanságot jelenthet például az, hogy „*kerekesszékekhez kötött*” vagy „*kerekesszékebe kényszerült*”, esetleg „*kerekesszékes*” kifejezéseket használjuk-e, vagy éppen rákérdezhet-e egy oktató, hogy van-e a csoportban „*nagyothon*” vagy „*hallássérült*” hallgató?

Az egyetemi hallgatók témával kapcsolatos érzékenységet Laki Ildikó és Kabai Imre vizsgálták.⁴¹ A felmérésben részt vett a Miskolci Egyetem is. Elgondolkodtató az, hogy a felmérés összesített eredményei szerint a hallgatók többsége közömbös attitűddel viseltetnek a fogyatékossgal élő hallgatótársaik iránt. Attitűdjeiket a sérültség, a fogyatékossgal súlyossága befolyásolta:

„A fogyatékossgal súlyossága szerint – a látássérült, vak, siket, nagyothon, mozgássérült és kerekesszékes csoportok közül – a vak (a válaszadók 79,9%-a) és kerekesszékes (a válaszadók 77,4%-a) csoportokat tartják a legsúlyosabb fogyatékos kate-

³⁹ ANDRÁSNÉ TELEKI 2009, 4.

⁴⁰ KARLOVITZ 2013.

⁴¹ LAKI–KABAI 2011.

góriának, majd ezt követi a siketek (55,8%) és a mozgáskorlátozottak (25,4%) köre.”⁴²

A kérdőívet kitöltő hallgatóknak a fogyatékoság fogalmát is meg kellett határozniuk. A leggyakrabban a *rendellenesség*, a *korlátozottság*, a *visszamaradottság* fogalmak szerepeltek a hallgatók meghatározásaiban. A szóhasználat szintjén a szerzők által idézett meghatározásokban a következő szavak fordultak elő gyakrabban: *sérült*, *korlátozott*. Az attitűdök változását mutatja, hogy a *fogyatékos*, a *fogyatékkal élő* megnevezések használati gyakorisága nem volt kirívó a vizsgált mintában.

Összegzés

Kálmán és Könczei megállapításai szerint a köznyelvben egyre inkább elterjednek mondhatók a „szelídebb, kevésbé bántó kifejezések”.⁴³ Ezek térnyerése egyrészt köszönhető a szakértői nyilatkozatoknak, a jogszabályok megszövegezéseinek, másrészt pedig az esélyegyenlőséggel kapcsolatos kiadványoknak és akcióknak.

E tanulmány célja az volt, hogy betekintést adjon abba a bonyolult és sok összetevős nyelvi-kommunikációs kontextusba, amelyik a szóhasználat szintjén a fogyatékosügyet körülveszi. A valódi esélyegyenlőség megteremtésének egyik alapvető feltétele, hogy közös álláspontot alakítsunk ki a sérült embertársaink megnevezésének nyelvi lehetőségeiről, természetesen az érintettek bevonásával, a sajtó nyelvhasználatának alapos vizsgálatával és nem utolsósorban a fogyatékosüggyel foglalkozó tudományok szaknyelvi javaslatainak áttekintésével. A fentiekben tárgyalt nyelvhasználati és kommunikációs problémák megoldására tett kezdeményezések (ajánlott kifejezések listája, képzési anyagok kidolgozása, érzékenyítési tréningek) kulcsfontosságú eleme, hogy csökkentsük a szakadékot a *mi* és a *ti* világa között. Ennek megvalósításához egyet kell értenünk French gondolatával: nem elég, hogy kerüljük a sértő és bántó, a diszkrimináló és megbélyegző szavakat, azon is el kell gondolkodnunk, mit is jelentenek ezek a szavak, honnan erednek, és mit érezhetnek ezek hallatán az érintettek?⁴⁴

Rövidítésjegyzék

- ANDRÁSNÉ TELEKI 2009 – ANDRÁSNÉ TELEKI Judit, *Fogyatékossgal élő hallgatók a felsőoktatásban: Tájékoztató*, Oktatási és Kulturális Minisztérium, http://www.nefmi.gov.hu/letolt/felsoo/felsoo_fogytaj_090213.pdf (2014. 09. 01).
- ÉKSz 1980 – *Magyar értelmező kéziszótár*, szerk. JUHÁSZ József, O. NAGY Gábor, SZÓKE István, Bp., Akadémiai, 1980.
- FIRLINGER 2003 – Beate FIRLINGER, *Buch der Begriffe: Sprache, Behinderung, Integration*, Wien, Integration Österreich, 2003.
- FRENCH 1991 – Sally FRENCH, *Üggyel szavaidra!*, ford. TAUSZ Katalin, Esély: Társadalom és szociálpolitikai folyóirat, 1991/5. Elérhető az Interneten is: www.esely.org/kiadvanyok/1991_5/ugyeljszavaidra.pdf (2014. 09. 01).
- Hogy? mondom 2008 – „*Taigetosz pozitív*”, Hogy? mondom, online szlengszótár, www.hogymondom.hu/showslang.php?slang=taigetosz%20pozitiv (2014. 09. 01).

⁴² LAKI–KABAI 2011, 6.

⁴³ KÁLMÁN–KÖNCZEI 2002, 23.

⁴⁴ FRENCH 1989.

- KÁLMÁN 1999 – KÁLMÁN Zsófia, *Rokkant vagy mozgássérült? Siket vagy halláskárosodott? Mit fogad el ma a magyar nyelv?*, Bp., De juRe Alapítvány, 81–93, 1999 (Jogot joggal, 1).
- KÁLMÁN–KÖNCZEI 2002 – KÁLMÁN Zsófia, KÖNCZEI György, *A Taigetosztól az esélyegyenlőségig*, Bp., Osiris, 2002.
- KARLOVITZ 2013 – KARLOVITZ János, *Akadályozott hallgatók a felsőoktatásban?*, Iskolakultúra, 2013/10, 52–60, elérhető az Interneten is: epa.oszk.hu/00000/.../EPA00011_iskolakultura_2013_10_052-060.pdf (2014. 09. 01).
- KICSI 2007 – KICSI Sándor András, *A beteg szó eredetéről*, http://www.orvostortenet.hu/tankonyvek/tk05/pdf/6.4/2007_200_201_kicsi_sandor_beteg_szo.pdf (2014. 09. 01).
- KISSNÉ SZENTMIHÁLYI–PÓTI 2004 – KISSNÉ SZENTMIHÁLYI Mariann, PÓTI Viktória, *Fogyatékkal élő emberek = A láthatatlanság vége: Társadalomismereti olvasókönyv*, szerk. GELSEI Gergő, GERGELY Vera, HORVÁTH Vera, RÁCZ Márton, Bp., Alapítvány a Társadalomelméleti Kollégiumért, 2004, 79–97, elérhető az Interneten is: http://vmek.oszk.hu/03400/03477/pdf/5_fogy.pdf (2014. 09. 01).
- KULLMANN 2009 – KULLMANN Lajos, *Az orvosi rehabilitáció szerepe és kapcsolatai = Rehabilitációs program és egyéni rehabilitációs terv*, szerk. HORVÁTH Anikó, Bp., ELTE, 2009, 21–51, elérhető az Interneten is: <http://mek.oszk.hu/10000/10038/10038.pdf> (2014. 09. 01).
- LAKI–KABAI 2011 – LAKI Ildikó, KABAI Imre, *Egyetemi hallgatók véleménye a fogyatékosokról és a fogyatékos kortársak társadalmi integrációjának esélyeiről*, Közélet, 2011, 1. évf. 1. sz., 67–75, elérhető az Interneten is: epa.oszk.hu/02100/.../kozelitesek_EPA02184_2011_01_067-075.pdf (2014. 09. 01).
- LITAVECZ 1998 – LITAVECZ Anna, *Felmérés a fogyatékosokkal élő emberek megnevezéséről. A De juRe Alapítvány megbízásából végzett kutatás*, Bp., De juRe Alapítvány a Sérült Emberek Jogaiért, 1998.
- MSzkt – *Magyar Szókéincstár*, főszerk. Kiss Gábor, Bp., Tinta, 1988.
- NAGY [é. n.] – NAGY Attila, *A magyar fogyatékosügy nyelvhasználata*, www.meosz.hu/doc/konyvtar_doc/b025.doc (2014. 09. 01).
- PETRI–KÁLMÁN–PRINCZ 2004 – PETRI Gábor, KÁLMÁN Zsófia, PRINCZ László, *HOGY' IS (NE) MONDJAM?: Nyelvhasználati segédanyag politikusok, újságírók és más közszereplők részére*, De juRe Alapítvány, 2004.
- SUBOSITS 2009 – SUBOSITS István, *Fogyatékkal élő? Fogyatékos?*, Gyógypedagógiai Szemle, 2009/5, 396.
- SZERECZ 2006 – SZERECZ György, *Beszédpótcselekvés = Kontextus – Filológia – Kultúra*, szerk. ZIMÁNYI Árpád, Banská Bisztrica–Eger, Univerzita Matej bela–Eszterházy Károly Főiskola, 2006, 47–55.
- VIDÁNÉ VARGA 2013 – VIDÁNÉ VARGA Tímea, *„Akadálymentesítsd” magad! Felnőttek érzékenyítése fogyatékosokkal élő társaikkal való együttélésre tréning keretében*, Tudásmenedzsment, 2013, XIX., 1. sz. 42–51. Elérhető az Interneten is: old.feek.pte.hu/tudasmenedzsment/cikkek/141szam_06-vidane_varga.pdf (2014. 09. 01).
- WARDHAUGH 1995 – Ronald WARDHAUGH, *Szociolingvisztika*, FORD. Pap Mária, Bp., Osiris–Századvég, 1995.
- ZÁSKALICZKY 2003 – ZÁSKALICZKY Péter, *A gyógypedagógia alapmodelljei*, Embertárs 2003/3, 40–52.

Nők a politikában – a női kvóta kérdései

Bevezetés

A nők társadalomban betöltött helyének meghatározása a történelem során számos változáson ment keresztül, és változott az erről való közgondolkodás is. A kezdetekben még arról volt a vita, hogy emberek-e nők, és van-e önálló személyiségük,¹ ma, a 21. században már a nők egyenjogúságáról beszélünk, szavazhatnak, sőt, akár vezető beosztásba is kerülhetnek. Ez azonban csak elméletben tűnik ilyen egyszerűnek, hiszen publikációs és felmérések sora bizonyítja,² hogy a nők egyenjogúsága csak retorikai szólam és a nők gyakran válnak diszkrimináció és szexuális zaklatás áldozataivá a munkahelyen, ugyanolyan kvalifikációval és motivációval gyakran kevesebb bérért kell dolgozniuk, mint a férfi kollégáknak. A bérkülönbségeken³ túl a szakmai lemaradás vádja is sújtja őket, ha a gyermekszülés miatt kimaradnak a munkából, és a velük szembeni előítéletesség mértéke is nagyobb⁴. A sztereotípiák szerint pedig az érzelmi túlfűtöttségük a nők legalapvetőbb tulajdonsága, és a nőket a még mindig a gyengébbik nem jelzővel illetik gyakran, ami újratermeli a nemek közötti megkülönböztetést. A politika világa pedig az a terület, amelyet továbbra is a férfiak uralnak. Hol van a helye a nőknek a politika világában és milyen esélyei vannak a női politizálásnak?⁵ És igaz-e az a beállítódás, hogy a női politikusok esetében a női mivolt sohasem szorítható a háttérbe, hanem mindig is megkülönböztető jegy marad?

A magyarországi női politikai szerepvállalással átfogóan és történelmi aspektusból foglalkozik *A nő és a politikum* című kötet.⁶ A kötet tanulmányai rávilágítanak arra, hogy a női politikai szerepvállalás kvalitatív és kvantitatív szempontból is erősen függ a politikában betöltött pozíciótól: a helyi politikában a rendszerváltás óta növekedett a kerületi/területi képviselők száma, több női polgármester van hivatalban, mint korábban, de a törvényhozás és a végrehajtás, a döntéshozatal magasabb szintjein, a pártpolitikában és a parlamenti képviseletben változatlanul alacsony a nők száma. Az említett kötetben politikusnőkkel készített interjúk elemzésével vizsgálja Bodnár Ilona és Grarancsi Györgyi, hogy mik a közös jellemzői a különböző pártok égisze alatt realizálódó politikusnői karriereknek, a sikernek és a sikertelenségnek a politikai pályán. A legfőbb közös jellemző az, hogy mind a siker, mind a sikertelenség tényezőjét a politikában szerepet vállaló nők saját nőiségükön, női identitásukon keresztül értelmezik. Valójában a társadalmi diskurzus is ezt a mintát követi. Szász Zoltán, a Pesti Hírlap újságírója is

¹ Wittenbergben 1595-ben jelent meg egy vékony vitafüzet, amelynek az volt a központi gondolata, hogy bizonyítsa: a nők nem emberek. Erről és a vita utóéletéről részletesen ld. BARTÓK 2012.

² Összefoglalóan a magyarországi helyzetre vonatkozóan ld. SALGÓ 2006a; SALGÓ 2006b.

³ VANICSEK–BORBÉLY 2008.

⁴ Összefoglalóan ld. HOLLAND 2011.

⁵ Szapor Judit a következő pontokban foglalja össze, mit értünk a női politizálás fogalma alatt:

„– a nők állampolgári jogainak története, törvénybeli szabályozása

– a nők politikai jogainak szabályozása

– a női választójog története

– a nőknek a szűkebben vett politikai életben való részvétele: arányuk és számuk a pártokban, a pártok vezetésében, a parlamentben, a kormányban, a helyi és országos közigazgatásban

– a nőknek az oktatáshoz való joga, az elemi iskolától a középiskolán keresztül a felsőoktatásig

– a nőknek az oktatás különböző szintjein való tényleges részvétele”, ld. SZAPOR 2009.

⁶ PALASIK 2007.

rámutatott egyik cikkében, hogy az élet minden területén, beleértve a politikát is, azt az állapotot kellene elérni, hogy az politikusnőt ne a nőisége határozza meg:

„A nő nem csak nő, hanem ember is. S az, hogy nő, kizárólag a magánügye.”⁷

Egy másik, a női politizálás diskurzusmódját meghatározó motívum az, hogy milyen viszonyban vannak a politikusnők a férfakkal. Egyrészt a magánéletükben, másrészt pedig a férfi politikusokkal. Ez a diskurzusmód is jól nyomon követhető már azokban az interjúkban is, amelyek még a rendszerváltás előtt készültek a politikai karriert befutó nőkkel. Csehák Judit az 1980-as évek közepén lett egészségügyi miniszter. Megválasztásával kapcsolatban úgy nyilatkozott, hogy nagyban befolyásolta a döntést az a szituáció, hogy akkor egyedülálló, férjezetlen nő volt, és nem volt mellette egy olyan férfi, aki hátráltatta volna szakmai előrelépését.⁸ Csehák Judit szerint általános az is, hogy egy politikusnő esetében legtöbbször nem a szakmai tevékenységére emlékeznek a kollégái és a közvélemény, hanem a nőiségére utaló külső elemekre, az ő esetében például arra, hogy csizmát vagy cipőt viselt-e.⁹

Gurmai Zita a *Nőke a pályán* című kötet bevezetőjében¹⁰ szinte vég nélkül sorolja, mi áll a női politizálás útjában: a férfi politikusok kigúnyolják a női politikusok terveit, információkat tartanak vissza, megvádolják a nőket, hogy elhanyagolják női szerepeiket, megbélyegzik őket, hogy rossz feleségek és rossz anyák, és büntudatot ébresztenek bennük a szerepkonfliktus miatt. Ezen általános magatartásformák mellett vannak kirívó esetek is:

„Időről időre előfordul, hogy a férfiak a nők ajánlásait, véleményét a sajátjukként terjesztik elő, s ezzel elismerést szereznek.”¹¹

Gurmai Zita tapasztalatai szerint a politikusnők ilyen esetekben sokszor érznek keserűséget, de nem harcolnak azért, hogy elismerést szerezzenek maguknak, mert belátják az adott helyzet fontosságát, és nem állnak ki magukért, hanem saját erőfeszítéseiket feláldozzák a közügy érdekében.

A 2014-es választások előtti elképzelések férfi szemszögéből

2014 februárjában, a választások előtt mindössze két hónappal jelent meg az index.hu portálon Tóth Gergely véleménye arról, mit gondolnak a férfi politikusok a női politikusokról:

„Nőket csak mutatóban látni; mutatóban persze szép számmal, hiszen azt minden képviselő presztízskérdésnek tekinti, hogy legyen pár 25 éves, dögös-kiskosztümös Klárikája vagy Erzsikéje. De ennyi elég is: a magyar politikai elitet nyaktól felfelé már nem érdeklik a nők.”¹²

Ugyanezen a hírportálon szintén még a választás előtt olvashattunk a női kvóta kényszeréről:

⁷ Idézi SIMÁNDI 2009.

⁸ PÁSZTOR 2013.

⁹ PÁSZTOR 2013.

¹⁰ BAKKANE–BONIFERTNÉ SZIGETI 2003.

¹¹ BAKKANE–BONIFERTNÉ SZIGETI 2003, 47.

¹² TÓTH 2014.

„Egy szakma devalválódását annak elnöiesedése jelzi, ez a veszély azonban nem fenyegeti a politikát, ami még mindig zártkörű férfi elit klubnak számít, ahova „dísznek” vesznek be nőket a politikai korrektség kedvéért.”¹³

Ez a két idézet ékes bizonyítéka annak, hogy a női politikusoknak Magyarországon még mindig küzdeniük kell azért, hogy a férfi politikusokkal egyenlők legyenek az esélyeik.

Tóth Gergely cikkének címe szerint *Minden eddiginél macsőbb lesz a magyar parlament*, és a 2014-es választások előtt hasonló tendenciát jósoltak a kutatások is (ld. pl. Policy Solutions felmérése): a nők aránya a magyar politikában nőni biztosan nem, inkább csökkenni fog. Az idézett cikk két fő problémát említ, egyrészt a közvélemény nem veszi komolyan a nők parlamenti felszólalásait, másrészt nagyobb figyelemmel követi azt, amikor a férfi politikusok megszégyenítő megnyilvánulásokkal illetik a politikusnők megmozdulásait és nevetségessé teszik politikai véleményüket is:

„A tudósító számára az is feltűnő, hogy azt a kevés képviselőnőt sem nagyon veszik politikusszámba. Hiába szoktak rendszeresen felszólalni napirend előtt, azaz a parlamenti főműsoridőben, képviselőtársaik általában tesznek rá, miről beszél Szél Bernadett vagy Dúró Dóra.”¹⁴

A voksokért vetélkedő pártok 2014-ben vagy azt a taktikát követték, hogy a női jelöltjeiket általában a legesélytelenebb körzetekben indították, vagy nem sokat tettek azért, hogy támogassák a női jelölt parlamentbe való bejutását. A baloldali „5 párt”, annak ellenére, hogy a nyilvánosság előtt kiállt a női kvóta mellett, valójában a női jelöltek számát tekintve csak a látszatot szándékozott fenntartani:

„Az Összefogásban a kétszáz helyből 42-t kaptak nők, amivel meg is van a vállalt 20 százalék. A listás helyek háromnegyede persze csak dísznek van, a valódi mandátummal kecsegtető élmezőnyben pedig kevés a nő.”¹⁵

A jelöltlista áttekintése még ennél is szomorúbb eredményt hozott: az 5 összefogó párt annak ellenére, hogy a nyilvánosság előtt támogatta a 20%-os női kvótát, valójában csak 12%-ot valósított meg. Az LMP tartotta a 20%-os arányt a politikusnők javára. A Fidesz a 106 egyéni választókerületben 5%-ban indít női jelöltet. Mi okozza azt, hogy a magyar parlamentben mindössze csak 19 nő foglalhat helyet?¹⁶ Sokan sokféleképpen próbáltak már választ adni erre a kérdésre.¹⁷ Az alábbiakban arra vállalkozunk, hogy áttekintjük a kérdéshez kapcsolódó lehetséges érvelési módokat, mégpedig a sajtóban és különböző internetes hírmagazinokban publikált vélemények alapján.

Rejtett diszkrimináció¹⁸ és bérkülönbségek

Az egyik lehetséges érvelési mód szerint azért kevés a magyar parlamentben a női képviselő, mert velük szemben erősen érvényesül az ún. rejtett diszkrimináció elve, melyet az egyenlő

¹³ LAKATOS 2010, 3.

¹⁴ TÓTH 2014.

¹⁵ TÓTH 2014.

¹⁶ Hír24 2014.

¹⁷ Összefoglalóan ld. PALASIK 2007.

¹⁸ A rejtett diszkrimináció fogalma nehezen meghatározható. A diszkrimináció egy olyan formájáról van itt szó, ami gyakran nem mutatkozik meg nyíltan, hanem csak nehezen bizonyítható, közvetett vagy indirekt módon történik meg az, hogy bizonyos magatartási formák, intézkedések vagy társadalmi gyakorlat során bizonyos személyeket, csoportokat nem kézzelfogható módon ér hátrányos megkülönböztetés.

bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. törvény 9.§-a részletez. Az egyenjogúság elvéből nem következik automatikusan az esélyegyenlőség megvalósulása. A magyar alkotmány tiltja a nemi diszkriminációt az állampolgári, a gazdasági, a társadalmi és a politikai jogokban egyaránt. A gyakorlatban ez azonban nem valósul meg a minden napok szintjén, mert az állaspályázatoknál gyakran előnyben részesítik a férfiakat a nőkkel szemben, s gyakran halljuk éppen a nőktől, hogy nem szívesen szavaznak női politikusokra. Ezek az esetek a rejtett diszkrimináció formáinak tekinthetők. 2001-ben történt az első kísérlet egy esélyegyenlőségi törvény bevezetésére, mely nemcsak kimondja a nők és a férfiak egyenlőségét, hanem konkrét intézkedéseket is meghatároz annak fogatosítására. A terv meghiúsult, mert a törvényjavaslat nem kapott elegendő támogatást ahhoz, hogy az Országgyűlés is megtergálja. Az akkori érvelés középpontjában a nők alulreprezentáltsága állt:

„a nők alulreprezentáltsága democráciadeficit, és Magyarországon ebben a tekintetben (is) „helyzet van”, a kérdést nem csupán napirenden kell tartani”.¹⁹

2012-ben pedig arra történt kísérlet, hogy egyes törvényeket módosítsanak abból a szempontból, hogy biztosítsák a nők esélyegyenlőségét. A javaslat szerint a gazdasági társaságok vezetésében és felügyelőtanácsában 40%-ban kell női képviselőnek helyet kapnia.²⁰ Kellő támogatottság hiányában ez a javaslat sem került elfogadásra, annak ellenére, hogy a parlament is tárgyalta.

A rejtett diszkrimináció legjobb bizonyítéka és hivatkozási alapja a megkülönböztetett bérézés. Néhány országban már 1980 előtt elfogadták az egyenlő bér-törvényt, például Finnországban, Hollandiában, az Egyesült Királyságban, Olaszországban és az akkori Nyugat-Németországban. Magyarországon 2003 óta van érvényben Az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról szóló 2003. évi CXXV. törvény, amely a jogrendszer egészére nézve általános jelleggel határozza meg a diszkrimináció tilalmát, ennek következtében az egyenlő munkáért egyenlő bérézés elve is általánosságban van megfogalmazva és nincs külön kiemelve benne az, hogy a nőket is ugyanaz a bér illeti meg ugyanazért a munkáért, mint a férfiakat. Hariett Silius tanulmányából is kiderül, hogy a nők és a férfiak közötti 20%-os bérkülönbség ma is jellemző, ezen kívül pedig az

„egyenlőtlenség, diszkrimináció és eltérő bánásmód az összes országban dokumentálható.”²¹

2007 az európai esélyegyenlőség éve volt. Március 8-án, a Nemzetközi Nőnapon hazánkban is újra napirendre került a nemek közötti keresetbeli különbség problémája. Ezzel kapcsolatosan tették közzé a következő adatokat:

„Az Európai Unió 2005. évi jelentése szerint a nők és férfiak közötti keresetbeli különbségek Magyarországon (2005) 11%. Az EU 25-nél (2005) 15%. A legkisebb különbség Máltán található (4%), a legnagyobb pedig Cipruson (25%).”²²

2011-ben egy TÁMOP kutatás²³ keretein belül elemezték a nők és a férfiak közötti jövedelemegyenlőtlenséget és a nemi szegregáció jelenségét a munkaerőpiacon. Az aktuális adatokat 2013-ban publikálták: annak ellenére, hogy Magyarországon 2008-tól kezdődően javulás

¹⁹ TÓTH 2014.

²⁰ OLÁH 2012.

²¹ PETŐ 2003, 58.

²² SÜMEGI 2008, 15.

²³ SIK–CSABA–HANN 2013.

tapasztható a nők bérhátrányában, de a nők és a férfiak közötti bérkülönbség még mindig magas az EU országaival összevetve, hiszen országunk csak a középmezőnyben helyezkedik el. A nők elhelyezkedése is kedvezőbb irányt vett 2000 és 2007 között, mert az EU által teremtett 8 millió új munkahelyből 6 milliót a nők kaptak meg.²⁴ A bérezéssel kapcsolatos EU-s törekvésekről azonban elmondható, hogy túlságosan átfogóak, a programok általában nem konkrétak és nem veszik figyelembe a regionális sajátosságokat sem. A problémák meglétét bizonyítja egy 2006-os peres ügy elbírálása is, amelyben az Európai Bíróság és az EU álláspontja szerint a gyermekszülés miatt munkától távolmaradó nők alacsonyabb fizetése nem jogtalan, mondván, hogy kompetenciái a gyermekgondozás éve alatt nem növekedtek, míg a hasonló korú férfiak tovább képezték magukat, és így magasabb kompetenciaszinttel rendelkeznek. A nők helyzetét az is nehezíti, hogy a betöltött magasabb munkakörben többet várnak el tőlük, mint a férfi munkatársaktól:

„Egy nőnek kétszer annyit kell teljesítenie, hogy értékeljék s még így is statisztikailag igazolt, hogy egy nő hasonló beosztásban kevesebbet keres, s alig van esélye bársonyszékre.”²⁵

Így nem is meglepő adat, hogy a legnagyobb különbségek a keresetekben a felsőfokú végzettségűek között vannak, míg a férfiak bérelőnyének állandósága nem érvényesül a legalacsonyabb keresetűek körében.²⁶

Család és karrier közötti döntéshozatal

A második érvkéslet a politikusnők esetében is a család és a karrier összeegyeztethetlenségére helyezi a hangsúlyt. Az EU több országában is nagyon jó intézkedések vannak például a GYES után visszatérő fiatal anyák számára, ilyen például a részmunkaidő vagy a családi napközi intézménye. A politikai karrierre egyes nyugat-európai országokban fokozottan vonatkoznak a támogató intézkedések, hiszen erre a pályára visszatérni szülés és gyermekgondozási szabadság után az egyik legnehezebb feladat:

„Nem véletlen a skandináv nők sikere, ahol jóval elfogadottabb a gyermeknevelésre vonatkozó munkamegosztás, a törvényhozásban pedig a kismamák számára elkülönített, valamint a képviselők gyermekei részére fenntartott óvodai helyiségekkel könnyítik meg a nők munkáját. (A megfelelő számú bölcsőde, és óvoda fenntartása elengedhetetlen fontosságú.) Szolidáris környezet nélkül tehát nehezen összeegyeztethetőek az anyai és képviselői szerepkörök.”²⁷

Ezen kívül Magyarországon a továbbképzések és továbbtanulás lehetőségei sem megteremtettek a kismamák részére. További probléma, hogy Magyarországon a legalacsonyabb az EU országok közül a férfiak házimunkában való részvétele, amiért még így is gyakorta hálálkodnak a magyar nők, és interjúban több politikusnő is megemlíti, hogy a férje házimunkában való részvétele nélkül ő biztosan nem tudna eleget tenni annak a feladatának, hogy minden parlamenti ülésen részt vegyen. Sőt a női csúcsetvezetők és ismert politikusok esetében nem arra kérdeznek rá a riporterek, hogy milyen tulajdonságokkal rendelkező vezető, hanem azt firtatják, hogy mennyire nők, anyák, feleségek. Azt a kérdést például, hogy „*Hogyan viseli a családját,*

²⁴ SÍK–CSABA–HANN 2013.

²⁵ PETŐ 2008, 82.

²⁶ SÍK–CSABA–HANN 2013.

²⁷ ZGUT 2010.

hogy sokat dolgozzik, és keveset van otthon?”, sohasem a férfiakhoz intézik a riporterek, hanem mindig a nőknek teszik fel.

A női politikusokkal készült interjúkban szinte mindig tematizálódik a családra és a karrierre fordított idő közötti aránytalanság.²⁸ Az interjúkban az rajzolódik ki, hogy az idősebb politikusnők azt a modellt követik, hogy még a gyermekvállalás előtt bekapcsolódtak a politikába és a közéletbe. Ezzel szemben az új, a fiatalabb generáció által követett modellben csak a politikai szerepvállalás magasabb fokának elérése után következik a családalapítás.²⁹ A mai magyar társadalom hagyományos családi modellre való berendezkedését példázza, hogy a politikusnők mindig megemlítik, hogy csakis a családban, a háztartásban betöltött női szerepek ellátása után vagy azzal párhuzamosan valósítható meg a politikai karrier. Bodnár és Garancsi egyik interjúalánya ezt úgy fogalmazta meg, hogy a mindennapi meleg ételnek meg kell lennie. Az interjúalanyok azt is hangsúlyozták, hogy karrierjük a családjuk hozzáállásától, támogatásától függ. Az átélt szerepkonfliktusok és az anyaság szerepének a felülkerekedése miatt a női politikusok könnyebben adják fel politikai pályájukat, mint a férfi politikusok.³⁰

Bár női kvóta sem nyújthat teljes körű megoldást a család és a karrier között feszülő ellentétre, és a feladata sem az, hogy a nőket olyan előnyökhöz juttassa a hivatásszerű politizálásban, amelyek segítenek feloldani a család és a karrier okozta konfliktushelyzeteket, mégis javíthatja az egyenlő esélyek megteremtését a politikában is. Azáltal, ha a női képviselőt megsokszorozódik, ki lehet dolgozni olyan programokat, amelyek ösztönzik a családi és a karrierszerepek összeegyeztethetőségét.

Az üvegplafon-elmélet

A harmadik gyakorta idézett érvkészlet az üvegplafon-elméletre támaszkodik. Ezt a jelenséget gyakran üvegplafon-szindrómaként is emlegeti a szakirodalom. A kifejezésben rejlő metafora³¹ onnan ered, hogy a vállalati ranglétrán vagy a politikusí, döntéshozatali szervek ranglétráján a nők csak egy bizonyos szintig, általában a középvezetői posztig tudnak nagyobb ellenállás nélkül eljutni. Ezen a ponton azonban megkezdődik a feljebb jutásuk társadalmi szintű akadályozása. Acsády Judit a nők tudományos karrierje kapcsán foglalkozik részletesebben az üvegplafon elmélettel és hatásával:

„Az általános üvegplafon elmélet szerint a nőknek a munkahelyeken egyrészt nehezebb magas pozíciókat elérniük, mint a férfiaknak, másrészt minél magasabb beosztásról van szó, a nők elé annál több akadály hárul a pozíció megszerzésében. Magasabb társadalmi szinteken az előléptetéseknél, kinevezéseknél megjelenő nemek szerinti diszkrimináció egyre erősebb. Valószínűsíthető, hogy alacsonyabb szinteken erősebb a diszkrimináció, mint a legmagasabb szinteken, és ez a hátrányos megkülönböztetés több embert érint, mint a legmagasabb vezetői állásokban. Mégis több figyelem hárul a legmagasabb szintekre, ahol látványosan kicsi a nők aránya”.³²

²⁸ BODNÁR–GARANCSI 2007.

²⁹ Vö. BODNÁR–GARANCSI 2007.

³⁰ Vö. BODNÁR–GARANCSI 2007.

³¹ Acsády Judit így magyarázza a metafora mögött meghúzódó gondolatot: „Az üvegplafon metafora a munkahelyi hierarchiákban azt a láthatatlan (felső) határt, küszöböt jelenti, amely megakadályozza, hogy a nők az ennél a határnál magasabb pozíciókba lépjenek. Az üvegplafon tehát egy »átlátszó akadály, amely megakadályozza, hogy a nők továbblépjenek«, ld. ACSÁDY 2010.

³² ACSÁDY 2010.

Maga az elmélet tehát nem mondja ki, hogy a férfitársadalom szisztematikusan gátolja a nőket a karrierépítésben és elutasítja a nőiességet nem reprezentáló, férfias viselkedési mintákat követő női vezetőket és politikusokat. Az üvegplafon-elmélettel kapcsolatosan az is gyakran felmerül, hogy kialakításában maguk a nők is részt vesznek, mert elfogadják a hagyományos gondolkodást, miszerint a nőknek a karrierjüket fel kell áldozniuk a család érdekében és a nők nem vehetik át a férfias viselkedési formákat. Az üvegplafon szindróma tehát a sztereotipikus beállítódások következménye és kapcsolatba hozható a férfiak kapuőri szerepével is. Ez a férfiak azon meggyőződését tükrözi, hogy hatalom nem való a nők kezébe, tehát a férfiaknak a nőket ki kell rekeszteni a hatalom gyakorlásából.

Várnagy és Ilonszki cikkükben³³ az üvegplafon jelenségét a politikusnőkre vonatkoztatva vizsgálták és azt feltételezték, hogy napjainkban Magyarországon két üvegplafon is működik: a politikai karrier tekintetében a nők mind a helyi, mind az országos politika szintjén hátrányos pozícióból indulnak.

Az erotikus tőke

Az egyik legújabb érvelés, amely a női politizáláshoz kapcsolódik az ún. erotikus tőke körül forog. Lakatos Júlia összefoglalásában az erotikus tőke³⁴ egy új megközelítési mód azzal kapcsolatban, hogy az erotikának van-e köze a politikához, pontosabban befolyásolja-e a politikusnők sikerét a szépségük, az öltözködésük, a vonzó megjelenésük és az erotikus kisugárzásuk. Lakatos Júlia interneten közzétett írásában³⁵ hivatkozik Catherine Hakimra, aki a három, már meglévő tőketípus mellé emeli be a negyediket, amelyet erotikus tőkének nevez el, de rögtön leszögezi, hogy itt nem a „szereposztó díványok” segítségével történő előrejutásra gondol. Ez az új elem tehát a gazdasági, társadalmi és kulturális tőkeformák mellett jelenik meg, és alapján véve a világ nagy részén pozitív tartalmú, női politizálást is formáló eszközt jelent:

„A vonzó test, a kiemelkedő kommunikációs képesség, energikusság, stílus és öltözködés, illetve számtalan kultúrában a nők termékenysége együttesen alkotja ezt a tőkeformát.”³⁶

Az erotikus tőke gyakran áll számos politikusnő sikere mögött, véli Catherine Hakim: a jó külső megjelenés mellett a belső tartás is nagyon fontos, karizmatikusnak, rátermettnek és magasan képzettnak is kell lennie az erotikus tőke birtokosának, ezeknek a külső és belső tulajdonságoknak az összhangja teremti meg azt a lehetőséget, amely segít a szakmai előmenetelben, és a női politikusok esetében akár a szavazók táborát is növelheti. Magyarországon azonban az erotikus tőke negatív konnotációjú kifejezésként értelmeződik. Az olyan megnyilvánulások, hogy egy nő szép lehet, de okos nem, rámutatnak ugyan az erotikus tőke lehetséges hozadékaira, de a testi és a szellemi adottságok szerepét egymástól elválasztják, ami felerősíti a fogalom negatív értelmezési keretét. Ebben az érvelési módban válik az erotikus tőke szintén akadályozó tényezőjévé a nők politikai szerepvállalásának hazánkban:

„A szép ÉS okos nő jelenleg nem érvényesülhet a politika világában, holott az erotikus tőke alkalmazása komoly előnyhöz juttathatná a női politikusokat férfi társakkal szemben.”³⁷

³³ ILONSZKI-VÁRNAGY 2012.

³⁴ LAKATOS 2010.

³⁵ LAKATOS 2010.

³⁶ LAKATOS 2010.

³⁷ LAKATOS 2010.

Az erotikus tőke negatív megítélésnek oka hazánkban egyrészt keresendő abban az előítéletben, hogy a szép nők csakis testük áruba bocsátásával juthattak előbbre, másrészt pedig abban a sztereotípiában, mely szerint egy nő nem lehet egyszerre okos és szép is. Az Egyesült Államokban például az erotikus tőke egy gyakran „alkalmazott” elem a ranglétrán való felfelé haladásban, és felmérések szerint nagyban elősegítette azt, hogy nagyobb lett a diplomás nők aránya, mint a férfiaké és a vezetői székek egyre nagyobb részét is nők foglalhatják el. Ez azt mutatja, hogy a gazdasági szféra és a politikai terep között átjárás is lehetséges. Jó példa erre, hogy a női felső vezetők számának növekedésével csökken a nők házi munkára fordított ideje, és ez új munkahelyek létrejöttéhez vezethet, mivel olyan munkákért fizetnek a szolgáltató szektorban, amelyeket addig is elvégeztek a nők, csak ingyen (pl. takarítás, gyermekgondozás). Ezzel csökkenhet a nők munkanélkülisége, több időt fordíthatnak a képzésre, tanulásra és a személyes kompetenciáik fejlesztésére, és több szabadidővel is rendelkezhetnek.

Lakatos Júlia fentebb említett cikke³⁸ szerint a mai magyar politikában nőként semmi képp sem kifizetődő „túl” szépnek lenni, ugyanis aki túl feltűnő, kirívó szépség, az szinte esélytelenül bizonygatja azt, hogy tudásának és szakmai hátterének köszönhetően sikerült bejutni a politikai elitbe. A kevésbé szép és dekoratív nők ebből a szempontból mondhatni helyzeti előnnyel indulnak vonzóbb kolléganőikkel szemben, mert őket a férfiak kevésbé, vagy egyáltalán nem tartják ellenfélnek, és így ők lesznek azok, akik végül jobban tudnak a szakmájukban és a politikai életben is érvényesülni. Lakatos rámutat, hogy a pártoknak meg kell változtatniuk az erotikus tőkéhez való hozzáállásukat, hogy lebonthassuk azt az előítélete, miszerint a sikeres női politikus megtanul alkalmazkodni a politika maszkulin világához, és előbb-utóbb vagy feladja az erotikus tőkéjét, vagy belekényszerül a tradicionális női szerepekészletbe. Az első esetben viselkedés „férfiassá” válik, a második esetben pedig „megjelenésében semleges” lesz és örömmel vállalja a politikában a tipikus női témák képviselőtét (családügy, egészségügy stb.). A „férfias” politizálás jelképe sokak számára Angela Merkel, német kancellár, aki a magas politika férfias világába bekerülve szinte „levetkőzte” nőiességét, haját rövidre vágatta, nem sminkeli magát. Öltözködésére is az erotikus tőke tagadása jellemző: szinte kizárólag sötét kosztümöt visel, ékszert sem hord.

Szigeti Vanda divattervező és textiltervező egy internetes újságcikkben³⁹ jellemezte a magyar politikusnők stílusát. Értékelése szerint a hazai politikusnők teljesen eltakarják erotikus tőkéjüket, legtöbbjük a már-már túlságosan konzolidált jelzővel illelhető mind az öltözködés, mind a frizura terén. Lendvai Ildikó, Dobrev Klára és Lévai Anikó is a visszafogott stílust részesítik előnyben, és ezt több interjúban hangsúlyozzák is. Egyetlen kivételt csak a politikai palettáról eltűnt Dávid Ibolya jelentett, aki merészségével sokszor „kiverte a biztosítékot”. Érdekes, hogy Dávid Ibolyát általában inkább elítélték öltözködése miatt, s ebből is látszik, hogy mennyire elutasító a magyar politika az „egyedi” stílust teremtő és azt bátran képviselő politikusnők tekintetében.⁴⁰

Összefoglalás

A fentiekben áttekintettük a női politizálást akadályozó diskurzusokat és azokat a gyakran hangoztatott érveket, amelyek megnehezítik azt, hogy a nők bejussanak a regionális és az országos politika dimenzióiba. Mind a négy érvelési stratégia külön-külön is nagymértékben akadályozza a nők politikai karrierjének a kibontakozását, de a négy érvkészlet együttíthatása, amire az utób-

³⁸ LAKATOS 2010.

³⁹ PAIS-HORVÁTH 2010.

⁴⁰ PAIS-HORVÁTH 2010.

bi időben nem kevés példát találunk a médiában, teljesen elzárja előlük a politika világát. A női politizálás esélyeinek javulását a fenti sztereotípiák és előítéletek megszűnésétől remélhetjük.

Rövidítésjegyzék

- ACSÁDY 2010 – ACSÁDY Judit, *Nők a magyar tudomány fellegrárában: Statisztikai áttekintés és narratív elemzés karrieréről*, Magyar Tudomány, 2010, 171. évf., 11 sz., <http://www.matud.iif.hu/2010/11/20.htm#6lb> (2014. 09. 26).
- BAKKANE–BONIFERTNÉ SZIGETI 2003 – Berit K. H. BAKKANE, *Nők a pályán*, szerk. Berit K. H. BAKKANE, BONIFERTNÉ SZIGETI Mária, Bp., K & F, 2003.
- BARTÓK 2012 – BARTÓK István, *Emberke-e a nőke vagy sem? Egy 16. századi vita és utóélete*, Kaleidoscope, 2012/5.
- BODNÁR–GARANCSI 2007 – BODNÁR Iлона, GARANCSI Györgyi, *A nők szerepvállalása a pártpolitika gyakorlatában: a politikusnők karriertípusai = A nő és a politikum*, szerk. PALASIK Mária, Bp., Napvilág, 2007, 395–450.
- Hír24 2014 – [sz. n.], *Mindössze 19 nő lesz a parlamentben*, Hír 24, 2014. április 8., <http://valasztas2014.hir24.hu/valasztasi-hirek/2014/04/08/mindossze-19-no-lesz-a-parlamentben/> (2014. 09. 26).
- HOLLAND 2011 – Jack HOLLAND, *Nőgyűlölet – A világ legrégebbi előítélete*, ford. VALLASEK Júlia, Bp., Bookart, 2011.
- ILONSKI–VÁRNAGY 2007 – ILONSKI Gabriella, VÁRNAGY Réka, *Vegyes választási rendszer és női képviselet*, http://poltudszemle.hu/szamok/2007_1szam/2007_1_ilonszki.pdf (2014. 04. 05).
- LAKATOS 2010 – LAKATOS Júlia, *Politika, retorika, erotika: A szépség nem elég – Erotikus tőke a politikában*, 2010, http://www.gondola.hu/cikkek/72566-Politika__retorika__erotika.html (2014. 09. 26).
- OLÁH 2012 – OLÁH Lajos, *A nők esélyegyenlőségét szolgáló egyes törvények módosításáról szóló törvényjavaslat*, 2012, 1, <http://www.parlament.hu/irom39/09314/09314.pdf> (2014. 09. 26).
- PAIS-HORVÁTH 2010 – PAIS-HORVÁTH Szilvia, *Erotikus tőke a magyar politikában*, www.nyugat.hu/tartalom/cikk/48840_magyar_politikusno_divat (2014. 03. 10).
- PALASIK 2007 – *A nő és a politikum*, szerk. PALASIK Mária, Bp., Napvilág, 2007.
- PÁSZTOR 2013 – PÁSZTOR Magdolna, *Aránytévészítés*, <http://m.168ora.hu/itthon/noi-kvotanopolitika-radio-csehak-juhasz-borbala-herczog-maria-111055.html> (2014. 04. 05).
- PETŐ 2008 – PETŐ Andrea, *A nők és a férfiak története Magyarországon a hosszú XX. században*, Bp., Szociális és Munkaügyi Minisztérium, 2008.
- SALGÓ 2006a – SALGÓ Andrea, *Munkahelyi diszkrimináció Magyarországon – körkép I.*, HVG, 2006, <http://hvg.hu/kkv/20061003diszkriminacio/> (2014. 09. 26).
- SALGÓ 2006b – SALGÓ Andrea, *Munkahelyi diszkrimináció Magyarországon – körkép II.*, HVG, 2006, http://hvg.hu/kkv/20061009_munkahelyi_diszkriminacio2 (2014. 09. 26).
- SÍK–CSABA–HANN 2013 – SÍK Endre, CSABA Dániel, HANN András, *A férfiak és a nők közötti jövedelemegyenlőtlenség és a nemi szegregáció a mai Magyarországon*, Bp., Egyenlő Bánásmód Hatóság, 2013, http://www.egyenlobanasmod.hu/tamop/data/TAMOP_EBH_1_szakerto.pdf (2014. 09. 26).
- SIMÁNDI 2009 – SIMÁNDI Irén, *A nők parlamenti választójogának története Magyarországon: 1919–1945*, Rubiconline, 2009/4, http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/a_nok_parlamenti_valasztojoganak_tortenete_magyarorszagon_1919_1945/ (2014. 09. 26).

- SÜMEGI 2008 – SÜMEGI Bernadett, *Nők a vezetésben: nehézségek és lehetőségek*, http://elib.kkf.hu/edip/D_13900.pdf, 15 (2014. 09. 26).
- SZAPOR 2009 – SZAPOR Judit, *Nők és a politika vagy a női politizálás története*, http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/nok_es_a_politika_vagy_a_noi_politizalas_tortenete/ (2014. 03. 15).
- TÓTH 2014 – TÓTH Gergely, *Minden korábbinál macsobb lesz a magyar parlament*, http://index.hu/belfold/2014/02/24/minden_korabbinal_macsobb_lesz_a_parlament/ (2014. 04. 06).
- VANICSEK–BORBÉLY 2008 – VANICSEK Mária, BORBÉLY Szilvia, *A nők és férfiak bére közötti különbségek: Helyzetkép és javaslatok – a BérBarométer 10000-es mintája alapján*, Bp., MSZOSZ/SZGTI Alapítvány, 2008, <http://www.berbarometer.hu/main/equal3-beliv-1.pdf> (2014. 09. 26).
- ZGUT 2010 – ZGUT Edit, *Kelle a kezdő lökés, avagy mire jó a női kvóta?*, http://kitekinto.hu/europa/2010/02/17/kelle_kezd_lokes_avagy_mire_jo_a_ni_kvota/#.U0EuGM62fgk (2014. 04. 06).

A nők iskolázottságának hatása a női szerepekre

Bevezetés

Szűkebb és tágabb szociokulturális környezetünk jelentős változásokon ment át az elmúlt időszakban, és ennek következtében alapvetően megváltoztak azok a nemi szerepek is, amelyek a korábbi évszázadokban szinte változatlanok tűntek. A stabil családmodellek alapját képezi az a szemlélet is, hogy a család fenntartása, az életfeltételek biztosítása elsősorban még mindig a férfi feladata. Korunkban a nők iskolázottsága jelentősen befolyásolhatja és átalakíthatja a családban betöltött női szerepek körét is. Vizsgálatunk célja, hogy választ kapjunk arra a szociológusok által is sokat emlegetett kérdésre, vajon a magasabb iskolai végzettség birtokában a nők kilépnek-e a tradicionális „női szerepek” kereteiből és el tudják-e fogadtatni magukat más szerepkörben is (pl. vezetői, családfenntartói, családfői szerepben), mint ami a hagyományoknak megfelelő? A kérdést a nők és a férfiak vélekedésének összehasonlításával közelítettük meg, és a kérdőíves felmérésünkben arra voltunk kíváncsiak, hogyan gondolkodnak a nők és a férfiak a nők azon törekvéséről, hogy magasabb pozíciót töltsenek be a családban és a társadalomban. Feltételezzük, hogy társadalmunkban a családok nagy többségét még mindig a hagyományos családmódel jellemzi, ezért abból indultunk ki, hogy a nők családban betöltött szerepét nem befolyásolja erőteljesen az iskolai végzettségük. A gondolkodásmód tekintetében azt feltételeztük, hogy a férfiak szemében a családi munkamegosztásban a tradicionális női szerepek nem változtak. Az on-line adatfelvétel a 18 év feletti lakosság körében történt nagymintás, véletlenszerű mintavételi eljárással. Kérdéseink a háztartási tevékenységeket mérték fel: milyen gyakorisággal végzik ezeket a nők és a férfiak, mely munkatevékenységeket preferálják a nők és a férfiak, illetve milyen tevékenységet végeznek szívesen/nem szívesen a nők és a férfiak.

A kutatásban 312 fő vett részt, 256 nő és 56 férfi töltötte ki a kérdőívet. Az átlagéletkoruk 25,5 év körüli (szórás: $s=7,5$). A legfiatalabb megkérdezett 18 éves volt, a legidősebb 57. Családi állapotukat tekintve megkérdezettek 51% egyedülálló, 46% házasságban vagy élettársi kapcsolatban élő, 3% pedig elvált vagy özvegy. A kérdőívek kitöltői között nagyarányú volt a női részvétel (82%). Férfiakat a kutatás témájában nehezebb megszólítani. Az alábbi táblázat a megkérdezettek iskolai végzettségét mutatja be.

iskolai végzettség			
		gyakoriság (fő)	relatív gyakoriság (%)
Valid	8 ált. alatt	1	,3
	8 ált.	1	,3
	szakmunkás	4	1,3
	érettségi	152	48,7
	emelt szintű szakképzés	27	8,7
	főiskola/egyetem	127	40,7
	Total	312	100,0

1. ábra

A táblázat adatai szerint a megkérdezett 312 fő iskolázottsági szintje nem kiegyenlített, mivel a mintában az érettségizettek (48,7%) és a diplomával rendelkezők (40,7%) aránya

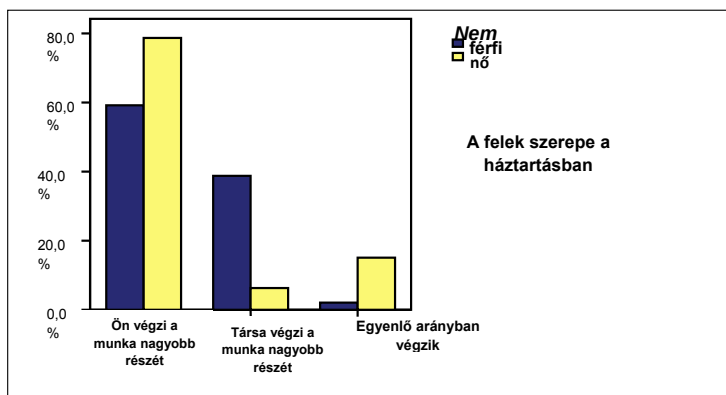
dominált. Ez a mintavétel azonban alkalmas arra, hogy a magasabb iskolázottságú nők véleményére kérdezzon rá. A 2. ábrán a megkérdezettek által betöltött munkaköröket láthatjuk.

munkakör			
		gyakoriság	százalék
Valid	betanított munkás	4	1,3
	szakmunkás	2	,6
	középvezető	11	3,6
	felső-vezető	1	,3
	alkalmazott	103	33,3
	saját vállalkozás	10	3,2
	tanuló	148	47,9
	nem dolgozik	30	9,7
	Total	309	100,0
Missing	System	3	
Total		312	

2. ábra

A megkérdezettek között a legkisebb arányban vezető beosztásban dolgozók voltak (3,9%), magas számban voltak alkalmazottak (33,3%) és valamilyen képzésben részt vevők. Ez utóbbi csoportot foglaltuk össze a tanulók címszó alatt (47,9%). A mintában 9,7% volt a munkanélküliek aránya és csak 1,9% a betanított munkás/szakmunkás. Mivel a megkérdezett személyek többsége nő volt és a megkérdezettek többsége jelenleg is jár valamilyen képzésre, elmondhatjuk, hogy egyre több nő képezi tovább magát. Ezért is fontos kérdés a felek szerepe a háztartásban.

Mint a 3. ábrán látjuk, szignifikáns a különbség ($p=0,02$) a nemek között a háztartásban betöltött szerepekben. A nők sokkal nagyobb arányban végzik a háztartási tevékenységeket, mint a férfiak. Érdekes adat azonban az, hogy a megkérdezett férfiak/élettársak több mint 50%-a vallja azt, hogy ő végzi nagyobb arányban a házimunkákat, míg a feleségek/élettársak nem így látják ezt. A nők több mint 70%-a vallja azt, hogy ők végzik a feladatok zömét. A férfiak ezen állítása azt a törekvést láttatja, hogy kezdik elfogadni feleségeik/élettársaik továbbtanulási motivációit és munkáját, és a támogatás jelölül vállalnak részt a házimunkában. Ez egyrészt a tradicionális női szerepek megváltozására utal, és a férfiak attitűdváltozását bizonyítja. Másrészt azt is láttatja, hogy a hagyományos női szerepfelfogás a nők körében erőteljesebben van jelen. Ezen összefüggés megértését szolgálták a kérdőív alpontjaiban feltett kérdések, amelyek eredményeit az alábbiakban részletezzük.

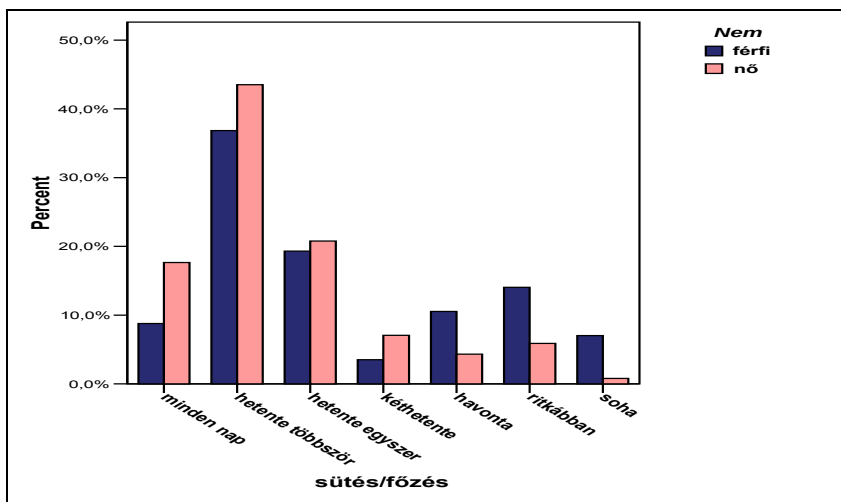

3. ábra

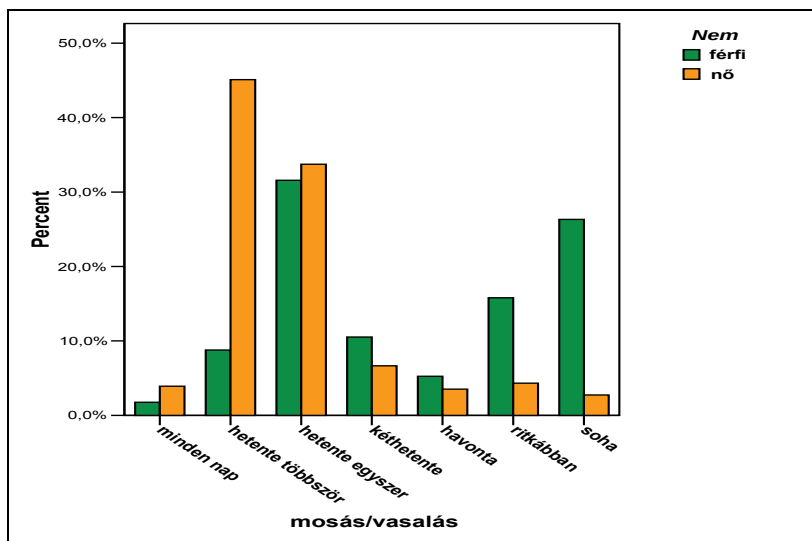
Eredmények

Kérdőívünkben azokra a háztartási tevékenységekre kérdeztünk rá, amelyeket az emberek nagy valószínűséggel a mindennapi elvégzendő feladataik közé sorolnak. Ebben a tekintetben tehát az ún. régi, hagyományos családmódot vettük alapul. A vizsgálatban arra voltunk kíváncsiak, hogy az egyes tevékenységeket milyen gyakran és milyen megosztásban végzik a felek. Minden részmunkához készítettünk egy klasztert, és kiszámoltuk a gyakorisági mutatókat. Ezeket a tevékenységhez szignifikánsan hozzárendelt személy nemével hoztuk összefüggésbe. A harmadik lépésben pedig az iskolai végzettség, a betöltött munkakör, illetve a családi állapot együtthatásában vizsgáltuk a mutatókat. A vizsgált klaszterek: sütés/főzés; mosás/vasalás; takarítás; kerti munka; bevásárlás.

A sütés-főzés klaszterében szignifikáns különbség tapasztalható a nemek között ($p=0,01$). A megkérdezettek 16,03%-a minden nap, 42,31%-a hetente többször, 20,51%-a hetente egyszer, 6,41%-a kéthetente, 5,45%-a havonta, 7,37%-a ritkábban, mint havonta, 1,92%-a soha sem végzi ezt a tevékenységet. Az időráfordítástól függetlenül nagyobb részt a nők végzik ezt a munkát. A nők több mint 15%-a minden nap, míg a férfiak kevesebb, mint 10%-a nem végzi ezt a tevékenységet minden nap. Vizsgáltuk ezt a kérdést iskolázottság szerint is, és a következőket figyeltük meg: A nyolc általánost végzettek körében leggyakrabban a „hetente többször” válasz fordult elő, a főiskolát vagy egyetemet végzettek pedig minden nap főznek otthon. Az 5. ábra a mosás/vasalás klaszterét mutatja. Itt a következő eredményeket kaptuk: A válaszadók 3,53%-a minden nap, 38,46%-a hetente többször, 33,33%-a hetente egyszer, 7,37%-a kéthetente, 3,85%-a havonta, 6,41%-a ritkábban, mint havonta, 7,05%-a soha sem végzi ezt a tevékenységet. A nemek szerinti eloszlás ebben a tevékenységi körben is szignifikáns különbséget mutat ($p=0,02$). A nők több mint 40%-a hetente többször, míg a férfiaknak kevesebb, mint 10%-a végzi ezt a tevékenységet hetente többször. Vizsgáltuk ezt a kérdést munkakör szerint is. A magasabb iskolai végzettségűek ezeket a tevékenységeket gyakrabban végezték, mint az alacsonyabb iskolázottságúak. Összefüggés tapasztalható a mosás/vasalás és a sütés/főzés tevékenységi formái között is ($r=0,5$). Azaz, aki a főzést végzi, legtöbbször a mosásért/vasalásért is felelős.

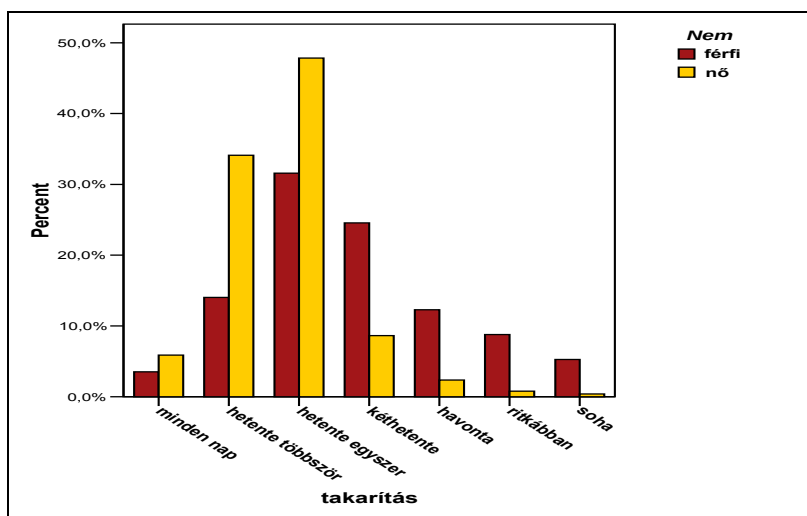

4. ábra

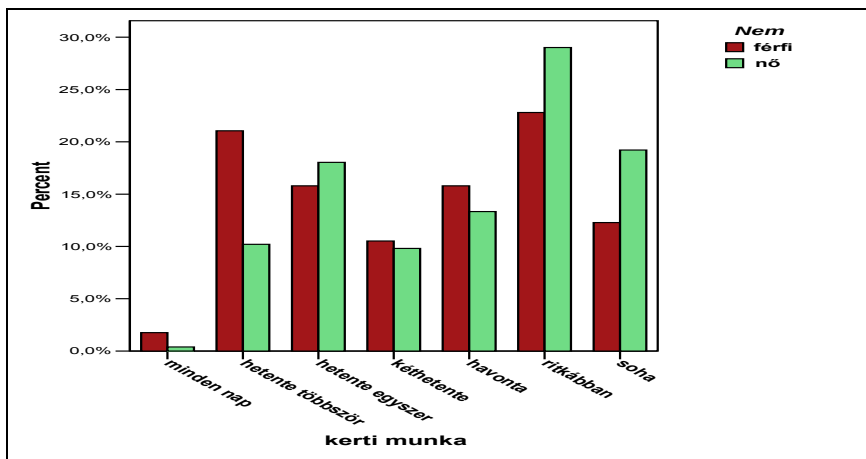
5. ábra

A következő vizsgált klaszter a takarítás volt. Ennek eredményeit a 6. ábra foglalja össze. A megkérdezettek 5,45%-a minden nap, 30,45%-a hetente többször, 44,87%-a hetente egyszer, 11,54%-a kéthetente, 4,17%-a havonta, 2,24%-a ritkábban, mint havonta, 1,28%-a soha sem végzi ezt a tevékenységet. A nemek szerinti eloszlás szignifikáns különbsége ebben a klaszterben megegyezik a mosás/vasalás klaszterével ($p=0,02$). A nők több mint 45%-a hetente egyszer, míg a férfiaknak valamivel kevesebb, mint 35%-a nem végzi ezt a tevékenységet hetente egyszer. Az iskolai végzettség szerint nem rajzolódott ki különbség a diplomások és a nem diplomások között. A családi állapot mutatója azonban érdekes következtetést engedett meg: az egyedülállók havonta, a házastársi/élettársi kapcsolatban élők minden nap, az elváltak hetente egyszer takarítanak. Erősödött az együttthatás mutatója a takarítás és a sütés/főzés ($r=0,523$), valamint a takarítás és a mosás/vasalás között.

6. ábra

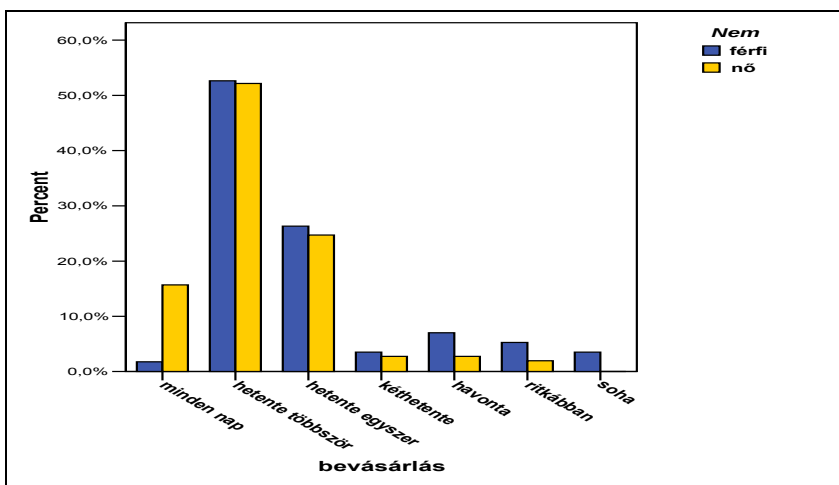
A következő kérdés a kerti munka mint tevékenységi kör felmérése irányult. A válaszadók harmada rendelkezett családi házzal, kerttel, és esetenként egy-egy válaszadónak volt a lakás közelében található kiskertje vagy földterülete. A következő ábrán az ehhez a kérdéskörhöz tartozó válaszok láthatóak százalékos bontásban.

7. ábra

A válaszadók 0,64%-a minden nap, 12,18%-a hetente többször, 17,63%-a hetente egyszer, 9,94%-a kéthetente, 13,78%-a havonta, 27,88%-a ritkábban, mint havonta, 17,95%-a soha sem végzi ezt a tevékenységet. A nemek között ebben az esetben is szignifikáns különbség tapasztalható ($p=0,03$), viszont itt nagyobb részt a férfiak végzik a tevékenységet. A férfiak több mint 20%-a hetente többször, míg a nőknek kevesebb, mint 10%-a végzi ezt a tevékenységet hetente többször.

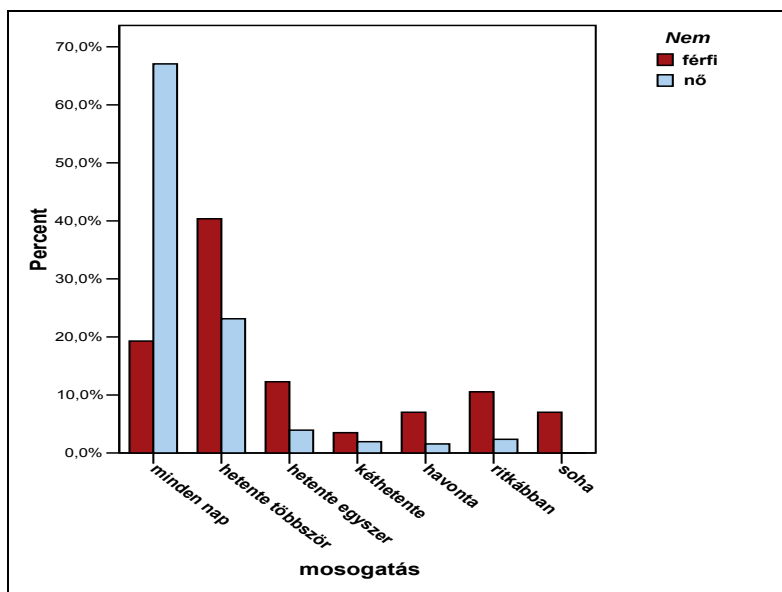
A következő kérdés a bevásárlás gyakoriságára vonatkozott.

8. ábra

A megkérdezettek 13,14%-a minden nap, 52,24%-a hetente többször, 25%-a hetente egyszer, 2,88%-a kéthetente, 3,53%-a havonta, 2,56%-a ritkábban, mint havonta, 0,64%-a soha sem

vásárol be. A nemek közötti különbség szignifikáns, nagyobb részt a nők végzik ($p=0,01$), de a férfiak is egyre jobban kiveszik a szerepüket e tevékenységből, mert a többi, vizsgált klaszterhez képest nem voltak ilyen magasak a mutatók. Sőt, a szélsőséges értékek egyfajta kiegyenlítődést is mutatnak: a nők több mint 50%-a hetente többször és a férfiaknak is több mint 50%-a hetente többször végzi ezt a tevékenységet. Az egyedülállók havonta, míg az házastársi/élettársi kapcsolatban élők minden nap bevásárolnak. A következő vizsgált háztartási munka a mosogatás volt.

9. ábra

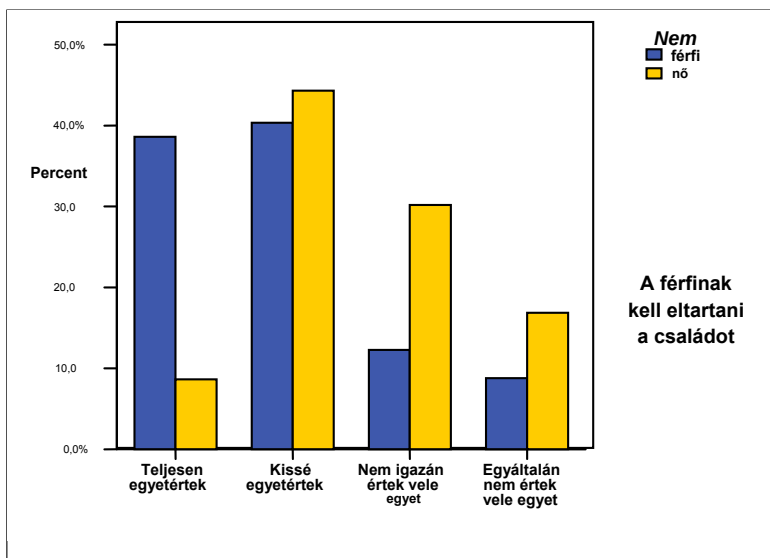
A válaszadók 58,33%-a minden nap, 26,28%-a hetente többször, 5,45%-a hetente egyszer, 2,24%-a kéthetente, 2,56%-a havonta, 3,85%-a ritkábban, mint havonta, 1,28%-a soha sem mosogat. Ahogy ezen a diagramon megfigyelhető a nemek szerinti eloszlás nem egyenes arányú. A nők „javára” ismét szignifikáns különbség mutatkozik a nemek között ($p=0,02$). Még erőteljesebb a különbség, ha figyelembe vesszük, hogy a nők több mint 60%-a végzi minden nap, míg a férfiaknak kevesebb, mint 20%-a sem végzi minden nap ezt a tevékenységet.

Az utolsó kérdésünk arra vonatkozott, hogy szívesen végzik-e a megkérdezettek a házimunkát. A válaszadók 40,38%-a nagyon is szívesen végzi el a feladatokat a háztartásban, 37,5%-uk általában szívesen megcsinálja a háztartási munkákat, 17,31%-uk nem nagyon szívesen tevékenykedik a házimunkában, és csupán 4,81%-ban kaptunk olyan választ, hogy egyáltalán nem szívesen végeznek otthoni feladatokat. egyáltalán nem ért egyet ezzel a feltételezéssel. Ha a kérdést úgy tettük fel, hogy szívesen végzik-e a nők a házimunkát, akkor egy más aspektusból világíthatjuk meg a kérdést: nagyobb részt a nők úgy vélik ($p=0,02$), hogy nem teljesen helyénvaló az az állítás, miszerint a nők általában szívesen végzik a házimunkát. A férfiak azonban nagy többségben helyénvalónak tartották ezt az állítást. Kontrollkérdésként azt foglalmaztuk meg, hogy *Egyetért-e Ön azszal, hogy a férfiak ne végezzenek házimunkát?* A megkérdezettek 2,24%-a teljesen egyetértett ezzel, 9,94%-a kicsit értett egyet, 33,01%-a nem nagyon értett egyet, és 54,81%-a egyáltalán nem ért egyet ezzel az állítással. A nőknek csak kevesebb mint 3%-a értett egyet teljesen a feltett kérdéssel, míg a férfiaknak több mint 5%-a értett teljesen egyet ezzel az állítással. Vizsgáltuk ezt a kérdést iskolázottság szerint is.

Összefüggések

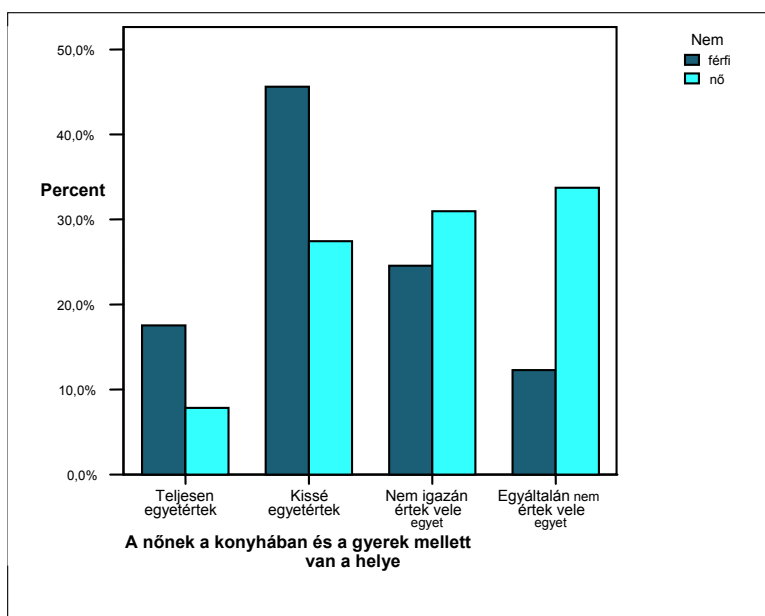
A kapott eredmények arra ösztönöztek minket, hogy a tevékenységek végzése mögött meghúzódó családmodellt és a házimunkához kapcsolódó nézeteket is teszteljük. Az első kérdésünk az volt, hogy a férfinak kell-e eltartani a családot? A megkérdezettek 14,1%-a teljesen egyetértett ezzel az állítással, 43,59%-a inkább egyetértett, mint nem. A megkérdezettek 26,92%-a nem nagyon értett egyet ezzel az állítással, 15,38%-uk egyáltalán nem támogatta ezt a vélekedést. A családfenntartásra vonatkozó megállapítás megítélésében a nemek között szignifikáns eltérés ($p=0,02$) rajzolódott ki. A nők nagyobb része vélte úgy, hogy nem teljesen helyénvaló az az állítás, hogy a férfinak kell eltartani a családot, míg a férfiak szemszögéből nagy többségben került elfogadásra ez az állítás. Még jobban kirajzolódik a különbség a szélső értékek összehasonlításával: a nők kevesebb mint 10%-a ért teljesen egyet, míg a férfiaknak több mint 35%-a ért teljesen egyet ezzel az állítással.

Vizsgáltuk ezt a kérdést iskolázottság szerint is, és arra a meglepő eredményre jutottunk, hogy a nyolc általánossal és a szakmunkás bizonyítvánnyal rendelkezők egyáltalán nem értenek vele egyet, az érettségizettek azonban már inkább egyetértenek ezzel az állapítással. A magasabb szakképzettséggel rendelkezők teljesen egyetértenek azzal, hogy a család eltartása a családfő, a férfi feladata. A felsőfokú végzettséggel rendelkezők között ismét növekedett az egyet nem értők aránya. A 10. ábra foglalja össze a megállapításhoz tartozó eredményeket. Kiegészítő kérdésként tettük fel, hogy szívesen fogadnák-e a megkérdezettek, ha a nők kerülnének a családfenntartó szerepébe. Mindössze a megkérdezettek 4,81%-a nem tartaná ezt problémásnak, 11,54%-a el tudná fogadni, 21,15%-a nem nagyon értene egyet a helyzettel, és a megkérdezettek 62,5%-a utasítaná el azt, hogy a nő legyen a családfő/családfenntartói szerepben. A nemek esetében ebben a kérdésben is szignifikáns a véleménykülönbség ($p=0,02$) a mintánkban, miután a férfiakat zavarná leginkább az, ha feleségük lenne a családfenntartó. Nagyobb részt a nők ezzel szemben úgy vélték, hogy nem zavarja őket, ha a férfit tekintik családfenntartónak, mivel a férfiak keresete általában magasabb. A megkérdezettek szerint a férfiakat sokkal jobban zavarja, ha nők keresete a családban magasabb, mint a családfői szerepben lévő férfié.

10. ábra

A fenti kérdéssel összefüggésben vizsgáltuk az egyetértés arányát a következő állítással kapcsolatosan is: a nőnek a konyhában, a gyerek mellett van-e helye. A válaszadók 9,62%-teljesen egyetért, 30,77%-a kicsit ért egyet, 29,81%-a nem nagyon ért egyet, 29,81%-a egyáltalán nem ért egyet ezzel a feltételezéssel. A nők nagyobb arányban vélik úgy, hogy a nőknek nemcsak a konyhában és a gyerek mellett van a helye, míg a férfiak csoportjában ez az állítás teljesen helyénvalónak tűnik ($p=0,02$). Az alacsonyabb iskolázottságúak körében elfogadottabb ez az állítás, mint például a legalább szakmunkás végzettséggel rendelkezők körében. Az érettségizettek szerint azonban a nőknek a háztartással és a gyermekneveléssel kell leginkább foglalkozniuk. A főiskolát/egyetemet végzettek szerint a nőknek a háztartás és a gyereknevelés mellett más területen is lehetőséget kell adni a kibontakozásra, ezért nagyobb részt elutasították a vizsgált állítást. Mégis úgy véljük, hogy ennél a válasznál erőteljesen megjelenik a tradicionális családmodell-felfogás, mert összefüggés tapasztalható a konyhai tevékenység, a gyermeknevelés és a családfenntartás klaszterei között ($r=0,56$). Ugyanis azok a megkérdezettek, akik szerint a férfinak kell eltartania a családot, ebben a válaszadásban is gyakrabban fogadták el, hogy a nők szerepe a háztartásra és a gyermeknevelésre kell, hogy korlátozódjon.

11. ábra

Összefoglalás és következtetések

Kutatásunkban azt feltételeztük, hogy mai társadalmunkban is a családok nagy többségét a hagyományos családmodell jellemzi, és a nők családban betöltött szerepét nem vagy csak kevésbé befolyásolja iskolai végzettségük. Továbbá úgy véltük, hogy a nők körében is erős a hagyományokhoz való ragaszkodás, és a férfiak esetében a családi munkamegosztásban a tradicionális női szerepekhez társítható tevékenységekben nem vagy csak igen lassan következik be változás. Mind a nők, mind a férfiak vélekedése abba az irányba mutat, hogy a nőknek nincs szükségük arra, hogy magasabb iskolai végzettséggel rendelkezzenek, mivel legfontosabb feladatuk a család ellátása, a gyermekek gondozása, a család összetartása, harmóniájának megőrzése és legfőképpen a házkörüli munkák elvégzése. Ezt igazolta, hogy a megkérdezettek köré-

ben minden tevékenységi formában a nők dolgoznak többet és gyakrabban. A nők és a férfiak vélekedése abban sem különbözik, hogy a férfinak kell lennie a család fenntartójának, a kenyérkeresőnek. Mondhatni, évszázadok óta nem változott a vélemény, hogy a nőnek otthon a helye, a gyerekek és a tűzhely mellett, míg férfi feladata a család eltartása. A kutatás eredményei ezt a felfogást tükrözték vissza, és világosan rámutattak, hogy a férfiak részéről a házimunka elutasítása egyöntetű vélekedést takar. A nők pedig – mint ezt kutatásaink eredményei is alátámasztják – e szemléletmódon keresztül közelítik meg saját szerepeiket.

A nők családban betöltött szerepét végeredményben nem vagy csak kevésbé befolyásolja az iskolai végzettségük. Láthattuk, hogy hiába van egy nőnek magasabb iskolai végzettsége, vagy hiába tölt be magasabb pozíciót a munkahelyén, a családban betöltött szerepe nem változik. Ugyanazokat a tevékenységeket végzi a házban és a ház körül, mint azelőtt. Csak kevés esetben tapasztaltuk az ellenállást a házimunkával vagy annak fajtaival és gyakoriságával szemben. A nők azon törekvése, hogy kilépjenek a hagyományos családmodellből a megkérdezett mintában nem jutott erőteljesen kifejeződésre. A nők tradicionális női szerepeikből való kilépését magasabb iskolai végzettségük sem támogatja.

Felhasznált irodalom

ANDORKA Rudolf, *Bevezetés a szociológiába*, szerk. SPÉDER Zsolt, Bp., Osiris, 2006.

CSEH-SZOMBATHY László, *A változó család*, Bp., Kossuth, 1978.

KOMLÓSI Sándor, *Családi életre nevelés*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995.

NAGY Ildikó, PONGRÁCZ Tiborné, *Szerepváltozások – Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*, Bp., TÁRKI Nemzeti Erőforrás Minisztérium, 2011.

Gyötrelem vagy boldogság?
Miskolcon és környékén élő fogyatékos gyermekek élete szülői szemmel

Bevezetés

Hogyan dolgozhatja fel és fogadhatja el a szülő azt, hogy a gyermeke értelmi sérültnek született, hogyan tud ebben a folyamatban a család, az intézményrendszer segíteni? E kérdések megválaszolásához végeztünk kutatást egy miskolci székhelyű, fogyatékos gyermekekkel foglalkozó általános iskolában és óvodában. Célunk egyrészt az volt, hogy olyan szülőkkel készítsünk interjút, akiknek gyermekeit a szakértők az értelmi fogyatékoság valamilyen szintjébe már besorolták, s nevelésük ebből adódóan speciális jellegű fejlesztést igényel. Kutatásunk második célkitűzése az volt, hogy sérült gyermekekkel foglalkozó pedagógusokkal is készítsünk interjút. Őket mint szakembereket arról kérdeztük meg, hogyan látják az érintett szülők élet-helyzetét. Meg akartuk ismerni a „gyászfolyamatot”, amelyen ezek a szülők keresztülmennek.

Az elbeszélésekből sok egyedi, csak az adott családra, szülőpárra jellemző dologra derült fény, de felismerhetőek voltak ismétlődő motívumok is, amelyek minden adatközlőnk esetében állandónak tekinthetők voltak. A „gyászfolyamatok” leírásában a legfontosabb különbség az idő tényezőjében ragadható meg, vagyis abban, hogy a szülők milyen gyorsan mennek át egy általuk „depressziósnak” nevezett korszakon. Van, aki hamarabb beletörődik, van, aki lassabban és van, aki a mai napig nem fogadja el gyermeke állapotát, betegségét. A következő lényeges, közös motívum az elbeszélésekben annak bemutatása, hogy az elfogadás/elutasítás szakasza utáni időszakban hogyan kezelik a helyzetet. A teljes elfogadás és a helyzet tudatos felvállalása felválthatja a depressziós szakaszt, és megfogalmazódhat a jövőbe tekintés narratívája. A bánatba való visszaesés és a napról napra túlélés elbeszélései is állandó motívumok voltak. Az elbeszélések bemutatták a családok megélhetési problémáit is, szinte mindig a férfi biztosítja az anyagi hátteret, és a nők a beteg gyermekkel otthon vannak, ahol az ápolás mellett próbálják ellátni a házi munkákat is. Mivel az érintett gyermekek testi és képességfejlődése is lassabb az átlagemberénél, a szülőknek és gyermekeiknek is nagy öröm, ha csak megtanul egy vagy két hétköznapi viselkedési normát, kimond egy új szót vagy éppen kifejezi szeretetét. Az elbeszélésekben erre is találtunk számos példát, tanulságos leírást.

A fenti témakörök segítségével betekinthettünk az érintettek életébe, képet kaptunk családok a mindennapjairól. Megismerhettünk egy olyan életformát, amit mi kívülről, nem tapasztalhatunk meg a szakirodalomból. A szakirodalom hangsúlyozza, hogy az értelmi fogyatékkal született gyermek gyökeresen megváltoztatja a család életét és belső viszonyait. A hozzátartozóknak nem csak a családon belüli viszonyok megváltozásával, hanem a szűkebb és tágabb környezet negatív attitűdjeivel is meg kell küzdeniük. Ebben a folyamatban az intézményi háttér segíti a szülőket. A bizonytalan anyagi háttér, a rossz szociális körülmények együtt járnak sok esetben az intézményi háttérrel szembeni bizalmatlansággal is, és a gyermek jövőjét kilátástalannak tartó attitűddel is. A szülők és az intézmények feladata, hogy – a gyermek állapothoz mérten – a legteljesebb integrációra törekedjenek. A kutatásunkban az integráció folyamatát is nyomon követtük.

Az interjúk tapasztalatai

A mintavétel Miskolcon az Éltes Mátyás Óvoda, Általános Iskola és Egységes Gyógypedagógiai Módszertani Intézményben és társintézményében, a Gagarin úti Tüskevár Óvodában tör-

tént. Úgy véltük, hogy a szülőkkel és pedagógusokkal készült interjúk reprezentatív válaszokat tudnak adni a fentebbi folyamatok megértéséhez. Az iskolában és az óvodában enyhén, közép-súlyosan fogyatékos és autista gyermekek fejlesztésével foglalkoznak a pedagógusok és a gyógypedagógusok. Kutatásunkban strukturált interjúk segítségével beszélgettünk először a szülőkkel. A kérdésekben kitértünk a szülő életére, rákérdeztünk gyermekkorára, iskolázottságára, a gyermekvállalás körülményeire, és arra, hogy hogyan viszonyul a kialakult helyzethez. Megkérdeztük, miként zajlanak a család mindennapjai, és milyen a családtagok viszonya a fogyatékos gyermekhez. Próbáltunk képet kapni a család anyagi helyzetéről és a lakáskörülményeiről is. Végül pedig a jövőképről kérdeztük a szülőket. A kutatás második szakaszában strukturált interjú vettünk fel az intézményben dolgozó pedagógusokkal. A velük folytatott interjúkban kitértünk arra, hogy miért ezt a szakmát választották, hogyan vélekednek a sérült gyermekekről és hogyan látják a szülők életét, ezen kívül ő, milyen jövőt látnak a fogyatékos gyermeknek. Kértük azt is, hogy mondják el véleményüket az intézményrendszerről és a fogyatékos gyermekek elfogadottságáról a magyar társadalomban és az integrációs törekvésekről. Az interjúk során mind a szülők, mind a pedagógusok meg kívánták őrizni anonimitásukat.¹ A kutatás során többféle állapotú gyermek édesanyjával beszélgettünk. Van közöttük autista, Down-szindrómás, agykárosult és közép-súlyosan fogyatékos gyerekek is. A gyermek állapota a kezdeti fázist, az elfogadás folyamatát nagyon erősen befolyásolja. Az interjúk alapján az elfogadás fázisának három lineáris szakaszát állítottuk fel. Az első a gyászfolyamat, ezt követi a beletörődés, aminek két kimenetele lehet: már a beletörődés során kialakul egyfajta segítés és támogatás, de vannak olyan szülők, akik teljes mértékben hárítanak.

„De vannak azért olyan szülők is, akik annyira hárítják, hogy amit csak lehet, az óvodára hárítanak. Ha lehet, nem viszi haza, csak a legutolsó pillanatban. Hiába gyesen vannak, itt tartja egész nap. De neki más is, mert mi hazamegyünk, kiszakadunk ebből, neki meg ebből áll a nap 24 órája.”²

A gyászfolyamat kezdete, amikor szembesítik a szülőt a ténnyel, hogy gyermeke sérült. Az interjúk alapján elmondható, hogy ilyenkor minden édesanya hasonló módon gondolkodik a helyzetről: a saját testükben, a szívük alatt kihordanak egy másik életet, kialakulnak bennük bizonyos általános pozitív elképzelések és elvárások. Ezzel szemben a születés után kiderül, hogy baj van, ezt úgy élik meg az anyák, hogy maga a csoda meghal, és helyette kezdődik a borzalom, a depresszió és a sok átvirrasztott éjszaka. Vannak esetek, mikor a szülő saját magát hibáztatja vagy az orvost. Az utóbbi a ritkább eset:

„Óriási türelmet, toleranciát, és idegrendszert próbáló dolog egy ilyen gyereket felnevelni. Főleg úgy, hogy mindig ott motoszkál az agyamban, hogy miért lett ez ahogy lett. Miért nem lehetett engem megcsászározni akkor este, ahhoz, hogy értelmesen és egészségesen szülessen. Sokáig nem tudtam feldolgozni ezt a dolgot, hogy ennek miért így kellett lennie.”³

Ilyenkor derül ki az is, hogy a párkapcsolatok mennyire tartósak. Az elmondások alapján nagy százalékban a férfiak menekülnek és „köszönik szépen, nem kérnek ebből”. Persze van fordítva is, de az a ritkább, hogy az édesanya hagyja ott gyermekét a férjjel. Természetesen vannak,

¹ Ennek okán saját kódrendszert vezettünk be az interjúk hivatkozására. A szülői interjúkban a sérült gyermek keresztnévének kezdőbetűjét és az anya szó kezdőbetűjét használtuk. Tehát, ha Xavér anyukájával készült az interjú, akkor értelemszerűen XA volt a kód. A tanári interjúkban pedig a keresztnév adta kezdőbetű és a végzettség alapján alkottuk meg a betűkombinációt.

² Tanári interjú (LO) [digitális hangfelvétel], Miskolc, 2013. 11. 07., saját felvétel.

³ Szülői interjú (GA) [digitális hangfelvétel], Miskolc, 2013. 10. 01., saját felvétel.

akik felvállalják a történeteket és megpróbálnak továbbra is úgy élni, mint egy boldog család. Idáig eljutni hosszú évekig tartó folyamat. Azt láttuk, hogy a beletörődés szakasza akkor kezdődik, amikor a gyermek elkezd valamilyen korai fejlesztésre járni. A narratívákból sokszor kiderült, hogy egy másik ember, esetleg egy másik fogyatékos gyermek története vagy cselekedete zökkenti ki általában a szülőt a megelőző depressziós szakaszból:

„Amikor bekerültünk egyszer kórházba, mert beteg lett, volt ott egy anyuka. Igazából ő rántott ki ebből az egészből, pedig roma származású anyukáról beszélünk. Második gyerekkel, és májátültetésre várt a kislánya. Egy idősök voltak a gyerekek, egy szobába kerültünk. Beszélgettünk, és mindig mondta a gyereknek, hogy szeretlek, szeretlek. Akkor így magamba szálltam, hogy istenem, én az én gyerekemnek még soha nem mondtam ezt.”⁴

Ezek után következik általában a megoldáskeresés szakasza: utánajárás a dolgoknak, információgyűjtés, hogy mivel jár a sérült gyermek nevelése, és az anyák elkezdik felépíteni a saját és gyermekük világát, hogy annak minél boldogabb gyermekkorra legyen. Fáradtságot nem kímélve megkeresik a gyermek állapotának az okát, kezelésekkal próbálkoznak és elkezdnek hinni a gyógyulásban. Véleményünk szerint ezt a fázist erősen meghatározza, hogy ki milyen gyorsan tud alkalmazkodni a sérült gyermekhez. A beletörődés szakaszának lefolyása függ a gyermek fejlődésének ütemétől is. A legpróbb megtanított dolgok is boldoggá tehetik a szülőt, például az, ha a gyermek leír egy betűt, vagy egyedül iszik pohárból és maga eszik kanállal. Érezhető, hogy a szülőknél ebben a szakaszban alakul ki egy védelmező szerep, mert ezek a gyerekek sokkal több intoleráns impulzusnak vannak kitéve, mint az egészséges gyerekek.

Ahogy már fentebb említettük, azt tapasztaltuk, hogy a gyászfolyamat és a beletörődés szakaszait két úton zárhatják le a szülők: a teljes segítség megadásával vagy háritással. A teljes mértékű segítség esetében a szülőnek meg kell értenie, hogy ez nem azonos az elkényeztetéssel, hanem az szolgálja a gyermek érdekét, ha otthon is úgy csinálják a dolgokat, ahogy az iskolában tanulja. A teljes segítség megadása, mint e szakasz végkifejlete, véleményünk szerint akkor alakul ki, ha akárcsak egy halvány remény is van a jövőjükkel kapcsolatban. Ehhez a szülőnek látnia és tapasztálnia kell, hogy fejlődik a gyermeke.

A narratívák tanulsága szerint háritásban, mint végkifejletben az elképzeletlen jövő játssza a fő szerepet. Maga a háritás abban nyilvánulhat meg például, hogy minél hamarabb próbál a szülő „megszabadulni a gyerektől”: reggel gyorsan az óvodába vagy az iskolába viszi, majd jobb esetben a munkába menekül, hogy utána minél később menjen érte és ő is elfoglalja magát valamilyen pótcselekvéssel. A gyermek fejlődésében ilyen esetben nem látható az előrehaladás. Ilyen esetben a szülő nem törődik a gyermek fejlesztésével, csak ellátja a szükségleteit. Ez a fázis, mint ahogyan ez az interjúkból kiderült, egyébként gyakran a legtöbb szülőnél a kezdetekor is megjelenik, de a háritóknál – mint állandósult magatartási forma – meg is marad. A háritás jelenségét a következőképp fogalmazza meg az egyik szülő, aki azóta szerencsére már átlépett a segítő szülők kategóriájába:

„Mondjuk akkor én egy évig depibe zuhantam. Nem is érdekelt onnan. Megettettem, megfürdöttem, tisztába tettem, betettem a kiságyba és volt magára.”⁵

A fenti szakaszokat összevetettük a pedagógusok tapasztalataival. Ők azt nyilatkozták, hogy bár mindenki nehezen éli meg a kezdeti fázist, szerintük azonban mégis abban van az eltérés, hogy kinek milyen az intelligenciája. Sajnos azt tapasztalják a pedagógusok, hogy sok

⁴ Szülői interjú (MJA) [digitális hangfelvétel], Miskolc, 2013. 10. 22., saját felvétel.

⁵ Szülői interjú (MJA) [digitális hangfelvétel], Miskolc, 2013. 10. 22., saját felvétel.

olyan szülő van, aki maga is fogyatékossgal rendelkezik, és mégsem tud hatékonyan segíteni gyermekének. Vannak, akik jó körülmények között tudják nevelni a gyermeket, de érzelmi szempontból nem közelítenek jól a problémához, ők hátrának a leggyakrabban. Gyakori az is, vélik a pedagógusok, hogy a szülő alig jelenik meg az intézményben: a szállító szolgálattal beviteli a gyermeket, és nem is mindig maga jön érte. Mind a tanári, mind a szülői interjúk, illetve a terephelyszínen végzett megfigyelések alátámasztják, hogy a kezdeti szakaszt a családok tragédiaként élik meg. A tanári beszélgetések is rámutattak: a kezdeti fázison, a gyászfolyamaton való túljutást a gyermek jövőjének átgondolása segíti. Ebben a fejlesztők, a pedagógusok is segítik a szülőket. A gyászfolyamat lezárásával a szülők másképp kezelik a helyzetet. Ha látják, mondják a fejlesztő pedagógusok, hogy gyermekük ennél vagy annál a tanárnál fejlődik, szeret ezt vagy azt csinálni, nyugtázzák magukban, hogy nem is olyan rossz a helyzet és javulás várható. A pedagógusok szerint a fejlesztés lehetőségének a felismerése segít átlépni a gyász határát. Megváltozik a saját helyzetükhöz és a pedagógusokhoz való viszonyuk is. A sikerélmények a gyerekeknek és a szülőnek is egyaránt jót tesznek.

Értelmi fogyatékossg és társadalom

A kutatás további részében azt követtük nyomon, milyen véleménnyel vannak az érintett szülők fogyatékossgal kapcsolatos a társadalmi attitűdről, illetve, hogy mennyire tudják ezt elfogadni. Megkérdeztük a szülőket például, hogy szerintük változott e valamit az elfogadás mértéke az évek során, valamint, hogy véleményük szerint mit lehetne tenni, hogy javuljon a helyzet a társadalmi elfogadás tekintetében. Vizsgáltuk, hogyan élik meg, ha a sérült gyermekeket hátrányos megkülönböztetés éri. Kutattuk ennek okait és azt, hogy a szülők szerint milyen eszközökkel lehetne hatékonyan csökkenteni az atrocitások sűrűségét és mértékét. Megkérdeztük a pedagógusokat is arról, hogy milyen lehetőségek lennének a legjobbak az értelmi fogyatékos gyermekek szempontjából az integrációra.

A szülők szerint két részre osztható a társadalom. Egyrészt vannak azok, akik ismerik az értelmi fogyatékossg összes velejáróját, mert családjukban, vagy közvetlen környezetükben él ilyen ember. Így ők nyilván ismerik a sérült gyermekkel való kommunikáció módját és tudják kezelni az értelmi fogyatékosokkal való találkozást, és az azzal járó problémákat. Van azonban a társadalomnak egy másik, nagyobbik része, ahol az emberek családjában és környezetében nincsen értelmi fogyatékos, ezért teljesen ismeretlen számukra a fogyatékossg, mint állapot. A tapasztalat hiányában ők nem is értik meg sem a sérült embereket, sem a kísérőiket. Ebből következően gyakran nem is a sérült gyermekkel, hanem a szülők között támadnak konfliktusok.

A következő kérdéskör az elfogadás kérdése volt. Itt nem kaptunk olyan homogén válaszokat a szülőktől, mint a társadalom megosztottsága tekintetében. Voltak, akik még tapasztalták, hogy a társadalom intoleráns lenne az értelmi fogyatékos gyermekekkel szemben. Azonban ez volt a ritkábbik eset. A szülők többsége úgy nyilatkozott, hogy sok sérülés éri a sérült gyerekeket abból a szempontból is, ahogyan a többségi társadalom bánik velük. Általában megállapíthattuk, hogy a társadalmunk nem elfogadó, sőt a helyzet ezen a téren a szülők véleménye szerint folyamatosan romlik. A pedagógusoktól azt a választ kaptuk többségben, hogy a fogyatékossgot ma sokkal jobban elfogadják a társadalom, mint korábban. Szerintük ez egyrészt annak köszönhető, hogy sokkal többet tesznek az intézmények a fogyatékosok ügyében, és a médiában is egyre többet jelenik meg az esélyegyenlőség témája. Másrészt pedig egyre több fogyatékos embert látni manapság az utcán, ami korábban nem volt jellemző, mert a szülők szégyellték az értelmileg sérült gyermekeiket, és inkább bezárkóztak, nem vitték be őket a társadalomba, hangsúlyozták a megkérdőzt pedagógusok. Ők jónak látják és támogatják,

hogy a szülők kiviszik gyermekeiket és úgymond „megmutatják” őket a kívülágnak, a társadalomnak is. Ez elfogadóbbá teheti társadalmunkat is.

A szülőket arról is megkérdeztük, hogy szerintük mennyire tolerálja a társadalom azt, hogy értelmileg akadályozott gyermeküknek bizonyos helyzetekben nincsenek meg a megfelelő kompetenciái ahhoz, hogy megfelelő viselkedjenek, vagy beilleszkedjenek a társadalomba. Arról számoltak be, hogy gyermekeiket a társadalom kivetí magából, és sok olyan szituációt élnek át, amikor a társadalom intoleráns velük szemben. A szülők intoleranciaként interpretálják azt is, ha megbámulják az értelmi fogyatékos gyermekeiket mind az utcán, mind a tömegközlekedésben. A leggyakoribb esetek egyike, mesélték, amikor az egészséges gyerekeket szüleik félrehúzzák az ő gyermekeiktől, és hangosan rájuk szólnak, hogy menjen odébb:

„A felnőttek rosszabbul viszonyulnak a sérült emberekhez. [...] Ebben mutatkozik meg, hogy mit tudom én, megyünk a buszon, villamoson, vagy valami, és fogta a gyereket és félrehúzta, mert ott álltunk mellettük.”⁶

Ez nyilvánvalóan ellenséges megnyilvánulás. Ezért nem ritka, hogy a szülők szóváltásba keverednek a bámulókkal, és gyakran rájuk is szólnak a mások gyerekeire, hogy ne bámuljanak a fogyatékossgal élőkre, remélve, hogy ez némi szégyenérzetet vált ki bennük és leszoknak erről:

„Általában a gyerekek nézik meg jobban, de a gyerekek sokkal jobban orientálódnak hozzájuk, mint a felnőttek. Az, ha egy gyerek nem fogadja el, bármilyen sérült legyen a másik gyerek, az nem a gyerek problémája, a Down-szindrómásokra vonatkozik, hanem bármilyenre, akkor a gyereke soha nem fogja elfogadni. Viszont, ha elfogadják a gyerekek, rettenetesen segítik őket.”⁷

Az interjúk tanulsága ebben a tekintetben az, hogy a felnőttekből erősebben hiányzik az empátia, és úgyszólván gyermekeiket is védik a szellemi fogyatékossg közlelebbi megismeréséből. Konfliktusforrás az is, hogy a sérült gyermek nem képes az adott társadalom íratlan szabályaihoz alkalmazkodni (pl. köhögésnél nem takarja el a száját, a strandon lefröcsköl egy idegent). Ilyenkor az érintett szülők magyarázkodásra szorulnak. A gyermekek esetében pedig az a legnagyobb konfliktusforrás, hogy csúfolódnak. Ilyen esetekben – vélték interjúalanyaink – gyakrabban történik az, hogy a sérült gyermek szülei szólnak rá a csúfolódó gyerekekre.

A megoldás – hangsúlyozták a megkérdezett szülők – abban rejlik, hogy a problémát a nyilvánosság elé kell tární, és a többségi társadalmat kell azzal szembesíteni, hogy vannak sérült, fogyatékos gyermekek és emberek is, és elsősorban azt kell megértetni másokkal, hogy nem kell tőlük tartani vagy félni. A narratívákbl kicsenget, hogy az első és legfontosabb dolog a változáshoz annak az előítéletnek a megszüntetése, hogy az értelmi fogyatékos gyerekek és felnőttek veszélyesek a társadalomra. E kérdéskör kiegészítéseképpen tettük fel a kérdést, hogy vajon az intézményrendszer, esetleg az iskola mit tud tenni a sérültek társadalomba való beilleszkedés javítása érdekében. A legtöbben úgy nyilatkoztak, hogy a teljes körű iskolai integráció lenne számukra a megoldás. Pozitív példát azonban csak kevés szülő tudott felhozni. Az egyik szülő például elmesélte, hogy a gyermekét kezdetben egy integrált iskolába íratta be, aki az egészséges gyerekek között sokkal jobban fejlődött, mint a jelenlegi iskolában. Az egészséges gyerekek gyorsan elfogadták, hogy szellemileg visszamaradott osztálytársuk van, és mindenben segítették is. Abban az iskolában, ahol most tanul a gyermek, mindenkinek egyéni tanrendje van és mindenki a saját képességei szerint halad, aminek következtében lelassult a

⁶ Szülői interjú (BA) [digitális hangfelvétel], Miskolc, 2013. 09. 20., saját felvétel.

⁷ Szülői interjú (BA) [digitális hangfelvétel], Miskolc, 2013. 09. 20., saját felvétel.

gyermek fejlődése. Sok szülő kifejtette, hogy a változáshoz szükség lenne arra, hogy minden többségi osztályban legyenek sérült gyermekek is, mert ez aktívan segíti az elfogadásukat.

A pedagógusokkal is beszélgettünk arról, milyen megoldásokat látnak megvalósíthatónak társadalmi és iskolai szinten arra, hogy a társadalom perifériájára szorult gyermekek élete élhetőbb legyen. A pedagógusok is az integrációban látják a legnagyobb a lehetőséget a sérült gyermekek fejlesztésére, de elmondták, hogy ehhez figyelemmel kell lenni a fogyatékoság típusára is. Többen is felvetették, hogy az integráció Magyarországon még gyerekcipőben jár, és alig van ismeretünk a „nyugathoz gyakorlatról”. Az egyik tanárnő elmondta, hogy sokat tanult abból, hogy megfigyelhette azt, hogyan bánnak a sérült gyerekekkel külföldön: elvihetik kávéházba vagy étterembe, viszik őket táborozni, nyaralni, egyszerűen egyenlő félként kezelik a gyerekeket is, ami előmozdítja integrációjukat is. Ezzel szemben Magyarországon elindítják ugyan ezeket a programokat, de nincsenek meg hozzá a megfelelő tárgyi, illetve szakmai feltételek, ezért nem sikeresek, véli a megkérdezett tanárnő. A nálunk általánosnak mondható helyzetképet így írja le:

„Nálunk ez a rideg integráció van, ami azt jelenti, hogy beültetik a sajátos nevelésű gyereket az osztályba. Megkapja a dupla fejkvótát, és senki nem foglalkozik vele. Maximum mi kimegyünk heti egyszer egy órában mint utazó gyógypedagógus. Kiemeljük az osztályból és próbálunk csinálni valamit, de semmi értelme.”⁸

A második problémaként a megkérdezett pedagógusok azt emelik ki, hogy nincs megoldva a pedagógusok és a gyógypedagógusok továbbképzése. A nem gyógypedagógusok nincsenek felkészítve erre a feladatra, nem tudnak mit kezdeni a fejlesztő pedagógusoktól megkapott egyéni tanmenetekkel és írásos értékeléssel, szakvéleménnyel. Minden megkérdezett azon a véleményen volt, hogy sok enyhe vagy közepsúlyos értelmi fogyatékos gyermeket nagyon jól, és hatékonyan lehetne integrálni az iskolai rendszerbe, mégpedig úgy, hogy minden osztályba kerülne néhány értelmi fogyatékos gyermek is, akik mellett egy-egy gyógypedagógus vagy fejlesztő pedagógus dolgozna. A megkérdezettek szerint egy egyfajta duális tanítási forma volna, amelyben az osztályban tanító pedagógusok együtt működnének a fejlesztő pedagógusokkal, és a tanítási órán mindannyian jelen lennének.

„A normál iskolai osztályokban tényleg üljön egy sérült gyerek. Ott aztán tényleg megtanulják az osztálytársak az empátiát, az elfogadást. De a normál iskolai pedagógusok nincsenek felkészülve a fogadásukra.”⁹

Más vélemény szerint az is megoldás volna, ha minden iskolában 2-3 gyógypedagógus dolgozna, aki a délelőtti foglalkozásokkal párhuzamosan vagy azok után egyénileg támogatná a más képességű tanulók haladását. Ekképpen is megoldható volna, hogy a tanítók és pedagógusok aktív segítséget kapjanak az integrált oktatáshoz. Az integrációval kapcsolatosan a megkérdezett pedagógusok leszögezték: az integrált oktatást csak úgy lehet működtetni, ha megfelelőek hozzá a körülmények (felkészült gyógypedagógusok, megfelelő intézményi struktúra, megfelelő tárgyi eszközök). A megkérdezettek rávilágítottak arra is, hogy az integrált oktatás megvalósulásához szükség van az érintett szülők aktív közreműködésére is, és nem elég, ha a szülők azt mondják, hogy örülnek neki, ha a gyerekük rendes iskolába kerülhet, és nem baj, ha nem szerez jó jegyeket, úgysem fog továbbtanulni. Az interjúkban arra is fény derült, hogy az integrált osztályokban tanítóknak nemcsak a felkészültsége hiányos, hanem teher számukra a sérült gyermekekkel való intenzív foglalkozás, ezért ők voltaképpen a szegregált oktatást preferál-

⁸ Tanári interjú (GYP) [digitális hangfelvétel], Miskolc, 2013. 10. 22., saját felvétel.

⁹ Tanári interjú (LO) [digitális hangfelvétel], Miskolc, 2013. 11. 07., saját felvétel.

ják, és szinte önmaguk megnyugtatóására hangoztatják, hogy: ott megkapja a sérült gyermek a neki járó törődést, szakértelmet.

Mindent összevetve az interjúkból a társadalmi hozzáállásra nézve azt a következtetést vontuk le, hogy az értelmi fogyatékosokkal szembeni negatív megnyilvánulások leginkább nem őket sújtják, hanem szüleiket, gondozóikat és segítőiket. A negatív attitűdök megváltozását a megkérdezettek szerint, és ebben megegyeztek a szülői és a gyógypedagógusi vélemények, az integrált oktatási formától várhatjuk.

Értelmi fogyatékoság és intézményi háttér

A fogyatékosággal élők segítésére egy nagyon szerteágazó intézményrendszer jött létre. Az állapotoknak megfelelően vannak oktató intézmények, speciális iskolák, óvodák. A fogyatékos gyermekek 24 éves korukig maradhatnak az iskolai rendszerben. Általános iskola után esetenként tudnak szakmát tanulni, és elhelyezkedhetnek. Speciális iskolában a szakértői és rehabilitációs bizottság döntése alapján tanulhatnak. Az iskola megkezdése előtt korai fejlesztésre járhatnak, ami növeli a gyermekek esélyeit arra, hogy a későbbi nevelő és oktató munka során az állapota javulni fog. A korai fejlesztés egyben ellátja az ún. elő-rehabilitációs feladatokat is, még az iskolakezdés előtt. A korai intézményes fejlesztés speciális óvodákban zajlik. Itt gyógypedagógusok, gyógypedagógiai asszisztensek, szurdopedagógusok és logopédusok foglalkoznak a gyermekkel. A csoportokból kiemelve, a gyermek személyiségének és képességeinek megfelelően egyéni foglalkozások is vannak. Megtapasztaltuk kutatásunk során, hogy a sérült gyermekek ugyanolyanok, mint egészséges társaik. Játsszanak, veszekednek és kacagnak, bár segítők elmondásai alapján barátságok nem rendszeresen alakulnak ki közöttük. Az óvoda után, mint minden gyereknek, számukra is az iskola következik, mégpedig speciális iskolába. Miskolcon például az Éltes Mátyás Óvoda, Általános Iskola és Egységes Gyógypedagógiai Módszertani Intézmény foglalkozik a speciális igényű gyermekek nevelésével, oktatásával. Nemcsak a tananyag megtanítása a cél, hanem kompetenciák speciális szempontú fejlesztése is.

A pedagógusokkal készült interjúkból megtudtattuk, milyenek egy gyógypedagógiai intézetben a mindennapok, hogyan zajlik a tanítás-tanulás folyamata. Az iskolában több osztály és csoport van: nyolc osztályos képzés, autista csoport és a korai fejlesztő. Kutatásunkban egy nyolcadikos osztály osztályfőnökkel készítettük az interjút. Az osztályba különböző fokú fogyatékkal élő gyerekek járnak, az enyhe sérüléstől egészen a középsúlyos állapotig. A gyerekek reggel nyolcra érkeznek, a nap tanórákra, tanegységekre bontott. Tanulnak magyart, matematikát, van testnevelési foglalkozás stb. A különbség a normál rendszerű iskolához képest leginkább az oktatás módszertanában fedezhető fel. A tanrend speciális, az órarend rugalmasabb, a tananyag és a tankönyvek speciális fejlesztést céloznak meg. Megfigyeltük például, hogy a könyvek más szókészlettel dolgoznak, mint az átlagos általános iskolai tankönyvek, az alkalmazott ábrarendszerükben is különböznek, hiszen sokkal nagyobb képek és ábrák találhatók bennük. Emellett a megszokottól jobban körülírt, részletesebben kidolgozott, a megoldásokhoz elvezető lépéseket tartalmaznak, így segítve a tanulási és szövegértelmezési folyamatot. Láttuk, hogy a tanórák megvalósításához milyen sok türelem kel, és a fegyelmezés az egyik sarkalatos pont ebben.

„Az enyémek hallgatnak rám. Nagyon személyfüggő ez is. Előttük is volt egy osztályom, az nagyon gáz volt. Ha én kivettem a lábam, akkor kő kövön nem maradt. Velem normálisak voltak, rengeteg munkám volt benne. Hozzám ragaszkodtak, viszont ha a tanárt nem ismerik, és ott olyan a tanár, olyan a gyerek, akkor kész. Az

én osztályomnál elvárás, hogy minden pedagógussal normális vagy, köszönsz, stb. Vannak, olyan osztályok, ahova nem teszi be a lábát a kutya sem.”¹⁰

A tanítási órák úgy zajlanak, hogy a fogyatékosági szint alapján három csoportba sorolják a gyerekeket. Ez biztosítja az egyéni fejlesztést: amíg a másik két csoport feladatot kap, addig az adott csoport két-három tagjával külön foglalkozik a pedagógus.

„Itt tantárgyak szerint, órarend szerint megyünk. Nyilván speciális órarend, és könyvek szerint megyünk. Ez mind-mind megvan. Speciális tanmenetek vannak, speciális könyvek. Differenciálni háromféle szoktam. Mindenkinek külön feladat van. Van mindig valamelyik csoport, amellyel foglalkozok, a többi pedig önállóan dolgozik.”¹¹

A kutatás során az autista csoportnál folytattunk megfigyelést. A szülők reggel nyolc órára hozzák a gyerekeket. Először mindenki szabadon játszik, aztán mindenkivel egyénileg foglalkoznak a tízóraiig. Van, aki ír, számol vagy rajzol, aszerint, hogy kinek milyen fejlesztés van előírva aznapra. Az étkezés csoportosan történik. Az autista csoportban több gyógypedagógusok és asszisztens is tevékenykedik, hiszen ők nagy egyéni odafigyelést igényelnek. Az általunk megfigyelt csoportba ún. jól funkcionáló autisták járnak, akik könnyebben fejleszthetők, és nagyobb sikerrel lehet őket az önálló életre nevelni. Az önállóságra nevelés a nap összes tevékenységére vonatkozik: pl. tízórai behozása, kínálás. Vannak programok is, amikor kiviszik őket a többségi társadalomba, például gyermekszínház, de a hangsúly a napi rutinon és a napi fejlesztő foglalkozásokon van. Az interjúk során pozitív visszajelzéseket az iskola munkájáról, a szülők elégedettek a gyermek fejlődésével, és sikerként élik meg, hogy a gyermek fel tud állni, meg tud tanul olvasni, még ha nem is érti az olvasott szöveget vagy tud tájékozódni, és meg tudja tanulni az útvonalat:

„Az első héten már leszűrtem, hogy ez az iskola szerintem sokkal intenzívebb, mint ahova mi jártunk. Ott igazából tényleg úgy könyvelték el őket, mint egy igazi sérült embert. Itt, mint amint kiderült, még a Down-szindrómás középsúlyos fogyatékosokat is megtanítják írni, mint ahogy mi írunk. Meg ide jobb kedvel is jár, itt még egyszer sem mondta, hogy nem akarok fölkelni, és nem akarok iskolába menni. Így már olvas, ír. A számolás az kicsit gyengébb természetesen.”¹²

A foglalkozásokon gyerekeket a képességeiknek megfelelően fejlesztik egyéni és csoportos feladatokkal, de ebben a folyamatban a szülőnek is részt kell vennie: gyakorolni kell otthon is, és ami a legfontosabb, az elvárásokat komolyan kell venni. A szülők ebben az iskolában ez által maguk is támogatják a nevelő és oktató munka eredményességét.

A szülői, jórészt pozitív vélekedéssel szemben a megkérdezett pedagógusok sokkal több kritikát gyakoroltak és több hiányosságot is említettek. Pozitív példaként hozták fel, hogy főleg a nyugati országokban van lehetőség a kutyával vagy bármely más állattal való oktatásra, fejlesztésre is, de erről ez az iskola még csak álmodhat. A kritika vonatkozott arra is, hogy aggodnak a tőlük kikerült gyermekekért, mert jelenleg csak az öregek otthonára hasonlító bentlakásos intézmények várják a fogyatékos felnőtteket. Mind a szülők, mind a pedagógusok részéről megfogalmazódott, hogy az állami ellátórendszer legnagyobb hiányosságának azt tartják, hogy a felnőttkori életet segítő, támogató intézmények működése szinte hatástalan. Ha a szellemileg sérült, fogyatékos felnőtt tudna is dolgozni, nincs lehetősége rá, mert ezek a progra-

¹⁰ Tanári interjú (GYP) [digitális hangfelvétellel], Miskolc, 2013. 10. 22., saját felvétel.

¹¹ Tanári interjú (GYP) [digitális hangfelvétellel], Miskolc, 2013. 10. 22., saját felvétel.

¹² Szülői interjú (GA) [digitális hangfelvétellel], Miskolc, 2013. 10. 01., saját felvétel.

mok nem találnak visszhangra a munkáltatóknál, és az intézmények sem rendelkeznek olyan programokkal, melyek hatékonyan lekötnék őket. Arra a kérdésünkre, hogy jobb-e, ha egy fogyatékkal élő gyermeket családi környezetben otthon nevelnek és gondoznak, mintha bentlakásos intézetben helyeznék el, mindenki egyöntetűen azt a választ adta, hogy a csak a családi-as, otthoni környezet biztosíthatja fejlesztésüket.

Értelmi fogyatékoság és család

Kutatásunk egyik fontos eleme az volt, hogy rávilágítsunk, hogyan élte, éli át a történeteket a fogyatékos gyermek családja. Rákérdeztünk például arra, hogy a szülők párkapcsolatát hogyan érintette a sérült gyermek megszületése, hogyan reagáltak a helyzetre a testvérek. Végül a tágabb család, rokonság hozzáállásáról kérdeztük meg a szülőket az interjúk során. A kérdéseink egyrészt az elfogadásra/elutasításra vonatkoztak, másrészt arra, hogy hogyan viselkednek, kommunikálnak a családtagok a sérült gyermekkel.

A tanári interjúk során szinte kivétel nélkül azt hallhattuk, hogy az az általános tapasztalatuk, hogy az apa az, aki nem tud azonosulni a sérült gyermekkel, ő az, aki nem tudja elfogadni azt, hogy gyermeke nem egészséges és a jövőben sincs lehetőség a gyógyulására. Így sokszor kilép a kapcsolatból, magára hagyja az anyát a gyermekkel, és új életet kezd. Gyakran még az is esetleges, hogy messziről támogatja őket, mert nem vállalja fel a rokonok, a barátok, a szomszédok és a társadalom előtt sérült gyermekét. A megkérdezett pedagógusok egytől egyig azt hangsúlyozták, a leggyakoribb az, hogy a családok széthullnak.

A pedagógusok pesszimista hozzáállásának és véleményének ellentétéként azt láttuk, hogy a kutatásunk során megkérdezett családok mindegyikében az anyuka és az apuka együtt nevelik a sérült gyermeket. Nem bomlott fel a kapcsolatuk, sőt: némelyek elmondták, hogy a baj, a kihívás összekovácsolta őket. Néhányan úgy nyilatkoztak, hogy a kapcsolatuk ma már gondtalan, de az interjúkból kiderült, hogy a jelenlegi „gondtalan” életet számos konfliktus előzte meg, és egy lassú folyamat volt, amíg az apuka elfogadta a gyermeket. A korábban említett gyászfolyamatot valószínűleg mindkét szülőnek át kell élnie, de nem egyforma módon. Az interjúk során mi azt tapasztaltuk, hogy a sérült gyermekek viszonya az édesapjukkal nagyon jó, nagyon szeretik egymást és erős a ragaszkodás a gyermekek részéről az apa iránt. Ugyanakkor, és erre több édesanyával készült interjúban is kitértek adatközlőink, általában az édesanya az, akik „ultimátumot ad” az apának:

„Meg hála istennek a férjem is, amikor kiderültek ezek a dolgok, mondtam neki, hogy vagy most csomagolsz és mész, és kezdesz új életet, új családot, de én a gyereket nem adom sehova senkinek, tehát én fölnevelem, úgy ahogy van. Vagy segítesz, vagy nem.”¹³

A megkérdezett családokban általában az a jellemző, hogy ha van testvér, akkor az a legtöbb esetben idősebb korú. Mi úgy láttuk, hogy az életkorral arányos az elfogadás mértéke. Azaz minél idősebb a testvér, és minél nagyobb a korkülönbség, annál nagyobb az elfogadás esélye. A felügyelet felelőssége gyakran az idősebb testvérré is hárul. A narratívák arra is rámutattak, hogy a serdülőkorig nem jellemző a konfliktushelyzet, de a már serdülőkorú testvérek-nél jelentkezik néha szégyenérzet a fogyatékos testvér miatt. Ilyenkor saját közösségükben, új baráti társaságukban nem mindig merik bevallani, hogy testvérük szellemileg visszamaradott. A fiatalabb vagy majdnem egykorú testvéreknél azonban az a jellemző, hogy elfogadják fogyatékos testvéreiket, de nem értik, miért van megengedve nekik több dolog. Minden interjúalany

¹³ Szülői interjú (MJA) [digitális hangfelvétel], Miskolc, 2013. 10. 22., saját felvétel.

hangsúlyozta, hogy a fogyatékos gyermek, akármilyen súlyos is az állapota, a testvéreit és az egy háztartásban őket nagyon szereti. A távolabbi rokonokról, a többi családtagokról kérdezősködve is azt tapasztaltuk, hogy elfogadják a sérült gyermeket, támogatják és szeretik őt:

„Sokat törődnek vele. Ők is most már megértik, így 8 év alatt, hogy mi kell neki, vagy mi nem. Hála istennek semmi gond sincs, mert megértenek mindent. Főleg a gyerekek. Mert sok a gyerek.”¹⁴

Azonban néhány esetben előfordult, hogy az anyós és após, tehát általában a férj szülei, nem tudják elfogadni a fogyatékos gyermeket. Volt egy eset, ahol nyíltan kimondták azt, hogy a gyermek értelmi fogyatékosága az anyuka hibája. Problémaként érzékeltük azt is, hogy a családtagok, rokonok elzárkóznak a felügyelettől, és nem merik elvállalni a sérült gyermekre való vigyázást.

„Az én szüleim elfogadták, az anyósomék azt mondták, én vagyok a hibás. Ezzel mindent elmondtam szerintem. Ők nem tudták, a mai napig nem tudják feldolgozni, az anyósomnál meg nem is tudom otthagyni a gyereket, hogy vigyázzon rá, mert nem tud vele mit kezdeni.”¹⁵

Még azt is meg kell jegyeznünk, hogy adatközlőink elmondták, a nagyszülők, esetenként a tágabb család pénzzel támogatja a gyermeket, fizetik az egyes fejlesztéseket, esetleg gyógyszereket, de a közvetlen gondozás továbbra is az anya vagy az apa feladata. Ritka az az eset, amikor valamely másik családtag vállalja a felügyeletet, szélsőséges eset, amikor a testvér feladata a felügyelet:

„Ezért jó, hogy ott van a lányom, mert ő segít. Nappal fogja a kisfiút, én meg tudom csinálni a házimunkát. [...] Nem akart iskolába járni, hiába kezdte meg most ezt a szociális ápolót. Inkább azt mondta, segít nekem. [...] A lányomra bízom inkább, szinte vele nőtt fel, meg nála is marad.”¹⁶

A rokonlátogatások menetét tekintve a legtöbb szülő úgy nyilatkozott, hogy ahol nincs hasonló korú gyermek a családban ott igyekeznek a fogyatékkal élő gyermeket is bevonni a társalgásba, a családi eseményekbe. Többször kerül a figyelem középpontjába a sérült gyermek. Ha van több kisebb gyermek is a családban, akkor az a jellemző, hogy az egészséges gyermekek próbálnak játszani a sérült gyermekkel, de ez igényel némi felügyeletet, és nem mindig sikerül bevonni a játékba.

Az utolsó kérdésünk a családok mindennapjaira vonatkozott. Ezt két interjúrészlet segítségével mutatjuk be:

„Fél 7-kor van kelés, mosakszik, reggelizik. De csinál olyanokat, ami felőrlí az embert, hogy megáll, és képes 1 órán keresztül állni és nem csinálni semmit. Áll és gondolkodik. Ilyenkor el kell neki százszor mondani, hogy Gerő öltözz, húzd fel a cipőd, mosakodj. Hétvégén pedig szoktunk menni kirándulni, színházba, moziba. De inkább sokat most a telken dolgoztatunk. Például a neurológusnak nem tudta megmondani, hogy kik a testvérei, de el tudta mondani, hogy kell elültetni egy fát.”¹⁷

¹⁴ Szülői interjú (GYA) [digitális hangfelvétel], Miskolc, 2013. 04. 10., saját felvétel.

¹⁵ Szülői interjú (MJA) [digitális hangfelvétel], Miskolc, 2013. 10. 22., saját felvétel.

¹⁶ Szülői interjú (GYA) [digitális hangfelvétel], Miskolc, 2013. 04. 10., saját felvétel.

¹⁷ Szülői interjú (GA) [digitális hangfelvétel], Miskolc, 2013. 10. 01., saját felvétel.

Kissé pozitívabb hangvételű Anita elmondása:

„Felkelünk, én valamivel könnyebben, ő nehezebben. Megreggelizik, fogat mosunk, felöltözünk, jövünk iskolába. Ő ugye itt tölti a napját. 3 órakor jövök érte, akkor hazaviszem. Megebédel. Általában utána játszik egy kicsit, tv-t néz, rajzol, vagy valami ilyesmi. Tanulgatunk egy kicsit, ha hajlik rá, ha hajlandó, mert ilyenkor még úgy jobban benne van. Este már nem lehet rábeszélni. Elmegyünk, megsétáltatjuk a kutyát, és akkor utána megint meglátom, hogy lehet-e egy kicsit vele fejleszteni, tanulni. Vagy ha nincs hozzá kedve, akkor játszik, rajzol, számológépezik. Olyan fél 7 magasságába vacsora, fürdés és akkor megint játék.”¹⁸

Jövőkép

Az utolsó témakör, amit érinteni szeretnénk, a jövőkép, mivel ez a társadalmi és a családi hozzáállás vizsgálatakor is fel-felbukkanó problémaként jelentkezett. Megkérdeztük a szülőket, hogy hogyan látják, mi lesz gyermekeik sorsa az iskola befejezése után. Meg szeretnénk jegyezni, hogy sok lehetőség közül nem választhatnak a szülők: vagy azt választják, hogy otthon ápolják a gyermeket továbbra is, akár életük végéig és biztosítják neki az állandó családi légkört és biztonságot, vagy keresnek egy bentlakásos intézményt, esetleg napközi otthont. A gyermekeknek a nagy része nem fog tudni dolgozni, önálló életet élni, és családot alapítani sem. Kivételt képeznek az enyhe súlyosságú értelmi fogyatékosok, mert számukra – ha kikerülnek az iskolából és sikerül elsajátítaniuk valamilyen szakmát – reális alternatíva lehet az, hogy munkához jutnak és képesek lesznek önálló életet élni.

A szülők is csak a fentebb felsorolt lehetőségeket látják a jövőt illetően, de az intézetekkel, otthonokkal kapcsolatban nagyon bizalmatlanok. A megkérdezett szülők kétféle otthontípust különböztettek meg az interjúk során és a következő módon írták le őket: „napközi otthon”, ahová reggel elmegy a sérült gyermek, és este hazamehet, csak nappali ellátást kap és egész nap „foglalkoztatva van”. E mellett van a „bentlakásos otthon”, ahol egész héten át ott van és hétvégére utazhat haza a gyermek, vagy azokra a napokra, amikre a szülő kéri. A szülők hallottak már ezekről a lehetőségekről, azonban nem akarják „ilyen helyekre” úgymond rábízni gyermekeiket, mert nem tartják megfelelőnek az ellátást. Számunkra azonban az is kiderült az interjúkból, hogy nem is igazán ismerik a konkrét intézményeket és az ottani feltételeket a szülők. Teljesen elutasítják az intézetbe adás lehetőségét, így nem is hajlandóak utánajárni sem, mely intézmények működnek a közelükben. Erős bennük a késztetés, hogy gondoskodjanak gyermekeikről, ezt tartják az egyetlen ellenőrizhetően biztonságos megoldásnak, szemben az intézményi ellátással, ahol nem tudják a napi történéseket kontrollálni. Így inkább az a jellemző, hogy az iskola befejezése után otthon marad a gyermek a szülők felügyelete alatt:

„Isten őrizz, addig, amíg én élek, biztosan nem. Ha én már egyszer 7 évet nagyon keményen, mert az eleje volt a legeslegnehezebb. Tehát, ha azt már végigcsináltuk, akkor innen már csak jobb lesz. Most ugye iskolába járunk, fejlődik, még ha lassan is, de fejlődik. Látom rajta a változásokat, tehát biztos, hogy nem.”¹⁹

A gyermekek otthonba kerülését csak saját teljes akadályozottságuk, betegségük, haláluk esetén tudják elfogadni. Itt fontos megjegyezni, hogy néhány szülő a fogyatékos gyermek további gondozását az egyik testvérre fogja bízni. Közülük volt olyan anya is, aki kezdetben úgy gondolkodott, hogy az örökségből is csak az a gyermek fog részesülni, aki vállalja fogyaté-

¹⁸ Szülői interjú (PA) [digitális hangfelvétel], Miskolc, 2013. 10. 29., saját felvétel.

¹⁹ Szülői interjú (MJA) [digitális hangfelvétel], Miskolc, 2013. 10. 22., saját felvétel.

kos testvére gondozását. Volt arra is példa, hogy a szülő belátta, hogy nincs joga felnőtt gyermekeire úgymond átruházni a gondozást, kivéve, ha a testvérek ezt önként vállalják.

A szülők többsége kifejtette, hogy szeretné, ha sérült gyermekük folytatná az iskolát, amennyiben a gyermek képességei ezt megengedik. Továbbtanulási intézményként mindegyikük a Martin János Szakképző Iskolát jelölte meg. Ez az iskola hatékonyan foglalkozik fogyatékos gyermekek szakképzésével, felzárkóztatásával. Az iskola profiljába tartozik

„a rehabilitáció, a felzárkóztatás, tehetség kibontakoztatás és gondozás, az integrációs és képesség-kibontakoztató program működtetése, az egyéni ütemezésen alapuló tanulás, fejlesztések, munkaerő-piaci programok és projektrendszerben történő nevelés-oktatás megvalósítása.”²⁰

Azok a szülők, akik nem reménykedhetnek a továbbtanulásban, másként élik meg az otthoni gondozást és borúsabban látják a jövőt, hangjukban enyhe daccal azt állítják, hogy „jól meglesznek ők otthon a sérült gyermekkel békében, boldogságban”. Ezek a szülők az esetek nagy többségében nem dolgoznak, de bíznak abban, hogy ha a gyermek felnő, akkor esetleg jobbra fordul a helyzet, és el tudnak menni a sérült gyermek gondozása mellett dolgozni.

Az interjúkból kiderült, hogy a szülők egy része tudatosan készül a jövőre, és előre eltervezte már, hogy mi lesz a fogyatékos gyermekkel a jövőben, míg akadnak olyan szülők is, akik teljesen bizonytalanok a jövőt illetően és a napi feladatok megoldását helyezik előtérbe. A tudatosan tervezők között nagyobb számban voltak magasabb iskolai végzettségűek. A tudatosság és az előre tervezés náluk abban is megnyilvánult például, hogy volt, aki beiratkozott egy gyógypedagógiai képzésre, annak érdekében, hogy fogyatékos gyermekét kellő szakértelemmel gondozhassa, volt aki, már előre írásba adta ki lesz később gyermekének gyámja. Az egyik interjúalany így írja le a tervezés szakaszát:

„Kellene már most megjelölnöm valakit, aki gondoskodik róla, aki az anyagiakat intézi. Jelölt van, ő még nem tud róla, hogy én őt szánom erre a feladatra, mert még nem tudtam magam összekanalazni erre, a keresztlányomra gondoltam, mert ugye neki testvére nincsen. Mert ugye egyszer úgyis meghalunk, és erről nekem most kell gondoskodnom.”²¹

A tudatosság másik példája nem az előre tervezésben nyilvánul meg, hanem annak a helyzetnek a felismerésében, hogy a gyermek születése után belekényszerültek egy ápolási, gondozási folyamatba, ami idővel az életük részévé vált, és mára odáig jutottak, hogy a jövőben sem lennének hajlandók elengedni gyermekeik kezét és kiadni a gondozás jogát egy idegen embernek vagy intézménynek.

Megkérdeztük a pedagógusokat is, hogy szerintük milyen kilátásai vannak a fogyatékos gyermekeknek az iskola befejezése után. Egyöntetűen úgy nyilatkoztak, hogy nagyon kevesen tudnak közülük kitörni. A szakmatanulás, a munka világa bizonytalan számukra, és miután elhagyják az iskola falait, „kiesnek az oktatási rendszerből, elesnek mindenféle támogatástól, és az állam elengedi a kezüket”. A saját lábukon kellene megállniuk, vagy ha ez nem lehetséges, továbbra is a szülő támogatására szorulnak, összegezték a megkérdezett pedagógusok.

A közép súlyosan sérültek viszont – mint ahogyan a gondozók fogalmaztak – „maradnak a rendszerben továbbra is”, azaz kapnak valamilyen mértékű állami támogatást és ellátást, de a családtagok feladata továbbra is biztosítani számukra a megfelelő ellátást, gondozást. A

²⁰ A Martin János Szakképző Iskola honlapja, http://www.martinjanos.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=99&Itemid=66 (2013. 11. 17).

²¹ Szülői interjú (PA) [digitális hangfelvétellel], Miskolc, 2013. 10. 29., saját felvétel.

súlyos fogyatékossgal élők esetében pedig, nyilatkoztak a pedagógusok, örülhetünk, ha „esetleg egy otthonban megfelelően el tudnak majd éldégni?”.

Kitértünk továbbá arra a kérdésre, hogy a pedagógusok álláspontja szerint mi a legjobb a szellemi fogyatékos gyermekek számára: az, ha az iskola befejezése után intézetbe kerül, vagy ha továbbra is a szülőknél marad. Mindannyian egyetértettek abban, hogy a családi élet számukra barátságosabb, mint egy otthon rideg, fehér falai között élni. Csak egy tanárnő fejtegette, hogy a bentlakásos iskola a 18. életév betöltése után sok esetben a sérült gyermek előnyére válik, mivel az egészséges gyermekekhez hasonlóan neki is vannak elszakadási törekvései a szülői háztól. Úgy gondolta, hogy 18 éves kor után el kell kezdeni a beszoktatási folyamatot, mert a sérült fiatal nehezen tud alkalmazkodni az új környezethez, a megszokott otthoni környezettől való elszakadás hosszú folyamat.

„Attól, hogy ő hétfőtől, mondjuk, péntekig bent van, és mondjuk, szokja az önállóságot, attól péntektől vasárnapig hazaviheti a család. Ami nagyon jó, ha fiatalon kerül be az intézetbe. Idősen viszont, ha valaki bekerül egy ilyen intézetbe, nagyon sokszor meghalnak, akkora a változás. Ugyan úgy el kell engedni a szülőnek a sérült gyereket is, mint az egészségest.”²²

A pedagógusok szerint bentlakásos intézmények előnye lehet, hogy a fiatalok más impulzusok érik, sokkal változatosabbak, mint a családban. Programokat szerveznek nekik, egykorúakkal laknak együtt, tanulják az önállóságot, amit otthon nem igazán tudnak elsajátítani a szülők gondoskodó szárnyai alatt. Ezért hosszútávon a pedagógusok mégiscsak megfontolásra ajánlanak gondozó intézeteket. A kis létszámú otthonok, ahol nincsenek többen 10–12 főnél, kis közösséget alkotnak, de a túlszűfolt intézmények semmilyen szempontból nem megfelelőek, ebben az esetben előnyösebb, ha a szülőnél marad a fogyatékos fiatal, foglalták össze tapasztalataikat a pedagógusok.

Összefoglalás

Végezetül szeretnénk összegezni a kutatás során tapasztaltakat, illetve megfogalmazni az abból levonható következtetéseket. Hipotézisünk az volt, hogy az értelmi fogyatékkal született gyermek gyökeresen megváltoztatja a család életét és belső viszonyait. A hozzátartozóknak nem csak a családon belüli viszonyok megváltozásával, hanem a szűkebb és tágabb környezet negatív attitűdjeivel is meg kell küzdeniük. Ezeket az előfeltevéseinket az empirikus kutatásunk jórészt igazolta is, hiszen azt láttuk, hogy a vele született vagy szerzett értelmi fogyatékkal élő gyermek érkezésével a családok dinamikája, belső kapcsolatai alapvető változáson mennek át. A kezdeti fázist, azaz azt az állapotot, amely a diagnózist követi, a gyászfolyamat szóval írhatjuk le. Amennyiben ez a szakasz sikeresen – vagyis az állapot elfogadásával és a helyzethez való pozitív hozzáállással – zárul, a család képes a gyermek állapotának legmegfelelőbb fejlesztési programokat megkeresni, és egy önellátásra, vagy a lehető legteljesebb öngondoskodásra törekvő jövőképet kialakítani. A gyászfolyamat sikeres zárása erős korrelációt mutat a családi kapcsolatok erősségével, a család műveltségi tőkéjével és szociális/anyagi háttérével. Bárhol is záruljon is a gyászfolyamat, a fogyatékkal élő gyermekek családjának minden esetben meg kell küzdenie a társadalom negatív viszonyulásával, intoleráns attitűdjeivel. Ennek elfogadását és kezelését a kialakult intézményi háttér segíti.

Célunk az volt, hogy bepillantsunk a Miskolcon és környékén élő értelmi fogyatékos gyermekeket nevelő szülők életébe, abba a folyamatba, hogy hogyan élnek meg azt, hogy a

²² Tanári interjú (LO) [digitális hangfelvétel], Miskolc, 2013. 11. 07., saját felvétel.

gyermekük értelmi fogyatékos. A kutatás során előtérbe került az integráció kérdése is, illetve annak szerepe az elfogadásban, hiszen mind a szülők, mind a pedagógusok ebben látják a megoldást arra, hogy a fogyatékoság elfogadottabb legyen, és ne egy folytonos konfliktusos helyzet álljon elő a többségi társadalommal szemben. Az integráció megvalósulásának az egyik része az intézményi rendszer átalakítása, mely során olyan tanítási-tanulási környezet alakulna ki az iskolákban, amely elősegítené a sérült gyermekeknek mielőbbi elfogadását, hogy a jövő generációi már ne csak a problémát lássák, hanem ismerjék és értsék a kezelésének módjait is. Már vannak ilyen jellegű integrációs kísérletek, de amíg a társadalommal ez nincsen elfogadottnak, illetve nincsenek meg hozzá a megfelelő eszközök, hogy ezt optimálisan lehessen véghezvinni és működtetni, addig nem lehetséges az integráció, és a legjobb megoldás a szegregáció, mert így tudnak megfelelő ellátást kapni az értelmi fogyatékkal élő gyermekek.

Társadalmi szinten az lenne tehát a megoldás, ha a szülők jobban felvállalnák gyermekeiket a többségi társadalom előtt. Ehhez az is elengedhetetlen, hogy a többségi társadalom ne betegnek vagy ápolásra szoruló lényeknek tekintse őket, hanem magukkal egyenrangú embertársaknak. De ehhez mind a fogyatékos gyermeket nevelő szülők türelme, és higgadtsága, mind a többségi társadalmat alkotók megértése és a fogyatékosághoz való pozitívabb hozzáállása szükséges. Ez úgy valósítható meg, ha küzdünk az előítéletek, a félelem ellen, és megkíséreljük az értelmi fogyatékoság és a társadalom közötti határt lebontani, valamint a fogyatékoságot emberközeli tenni azáltal, hogy több találkozási lehetőséget biztosítunk.

Az interjúk során kiderült, hogy a társadalmi attitűdváltozás szükségessége mellett a legnagyobb problémát – akár az iskola, akár a munka világát nézzük – az jelenti, hogy a szellemi fogyatékosággal élő fiataloknak nincs továbblépési lehetőségük az általános iskola befejezése után. Középiskola – piacképtelen szakmakinálattal – még akad, de munkalehetőség már szinte alig. Az integrált munkakörnyezet jelenleg pedig még az integrált iskolai oktatásnál is nagyobb és merészebb álom.

Felhasznált irodalom

- A súlyos és halmozott fogyatékosággal élő emberek helyzete Magyarországon*, sorozatszerk. KÖNCZEI György, Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar, 2009 (Fogyatékoságtudományi tanulmányok, 7).
- Fogyatékoságtudományi fogalomtár*, sorozatszerk. KÖNCZEI György, Bp., Eötvös Loránd Tudományegyetem Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Kar, 2009 (Fogyatékoságtudományi tanulmányok, 1).
- GÁRDONYI Béla, *Tamás könyve*, Pécs, Fogd a Kezem! Alapítvány, 2001.
- GORDOSNÉ SZABÓ Anna, *Bevezetés a gyógypedagógiába*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2000.
- GORDOSNÉ SZABÓ Anna, *Bevezető általános gyógypedagógiai ismeretek*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004.
- GÖLLEZS Viktor, *Nem olyan mint a többi: Tanácsok az értelmi fogyatékos gyermekek családi neveléséhez*, Bp., Magyar Vöröskereszt, 1976.
- KOCIS Rózs, *Nyitott könyv a lelkem: Egy anya vallomása*, [Bp.,] Európai Folklór Intézet–L'Harmattan, 2000.
- LÁNYINÉ ENGELMAYER Ágnes, *Az értelmi fogyatékos gyermekek = Az áthelyezési vizsgálat I.*, szerk. LÁNYINÉ ENGELMAYER Ágnes, Bp., Oktatási Minisztérium, 1978, 19–28.
- PILLING János, *A halál, a baldoklás és a gyász kultúranropológiája és pszichológiája*, Bp., Semmelweis Kiadó és Multimédia Stúdió, 2010.

A szlovákiai magyarok médiahasználatát
az Európai Társadalmak Összehasonlító Vizsgálata (ESS) tükrében

Bevezetés

Kutatásom során többek közt arra kerestem a választ, hogy a szlovákiai magyarok médiahasználati szokásai hogyan alakultak az elmúlt időben, milyen változásokon mentek keresztül. A változások tükrében vizsgáltam azt is, milyen tényezők vannak hatással a médiahasználati szokásokra kisebbségi kontextusban. Ennek feltérképezéséhez összehasonlítottam a szlovákok és a szlovákiai magyarok médiahasználati szokásait.

Nemzeti kisebbség és identitás

A Csepeli György által kidolgozott kisebbségfogalom egyik fontos eleme, hogy a kisebbséget ne csupán mint kisebb létszámmal rendelkező csoportot közelítsük meg, hanem tartsuk szem előtt, hogy a kisebbségi lét meghatározója valójában az, hogy kevesebbrel rendelkeznek a többséghez képest a három fő társadalmi tőketípusból: a politikai, a gazdasági és a kulturális tőketípusból. Ebben a kontextusban a kisebbség nemcsak hatalom nélküli csoport, hanem nem rendelkezik számottevő gazdasági erőforrásokkal sem. Megfosztják történelmétől, nyelvétől, és a többség által elfogadott kategóriákat kényszerítenek rájuk. Ezek következménye az identitás elvesztése, illetve elvétele.¹ A kisebbségek gyakorta nemzeti kisebbséget alkotnak. Andorka Rudolf meghatározásában nemzeti kisebbségnek tekinthető az a közösség, amely nem azzal a nemzettel azonosul, amelyik államban él, hanem egy másik nemzettel, amely saját állammal rendelkezik.² A nemzeti kisebbségek meghatározó attribútuma a nemzeti identitás megtartása. A nemzeti identitás mellett a kisebbségek esetében fontos szerephez jut az etnikai identitás és a regionális identitás is. Az etnikai identitás jellemvonásai közül kiemelkedik az anyanyelv vagy a tájnyelv megbecsülése, a kisebbségi lét hagyományainak a megőrzése. A regionális identitást egy kisebb régióhoz való ragaszkodás jellemzi.³

A szlovákiai magyar közösség nemzeti kisebbség. Nemzeti identitásuk gyökere a magyar nemzethez való tartozás, etnikai identitásuk egyik kifejező eszköze anyanyelvük, a magyar nyelv ápolása. E tanulmányban jelentős szerepet játszik a nyelvhasználat, mivel az otthon beszélt nyelvet tekintettem a meghatározó jegynek annak megállapításában, hogy kit tekinthetünk szlovákiai magyarnak.

Az aktuális népszámlálási adatok alapján elmondhatjuk, hogy a szlovákiai magyarok száma az utóbbi időben erősen csökkenő tendenciát mutat, bár ez nem volt mindig így. A Csehszlovák Köztársaság megalakulásától számítva a magyarság számának alakulását demográfiai szempontból három időszakra lehet bontani (1. táblázat). Az első periódus 1921 és 1950 közé tehető. Ezekben az években a magukat magyar nemzetiségűnek vallók száma a felére csökkent. Ennek oka, hogy az I. világháborút követően a magyar középrétegek egy része áttelepült Magyarországra, illetve az, hogy a régióból a II. világháború alatt sok magyar nyelvű zsidót elhurcoltak. Az 1940-es évek második felében történő kitelepítések, reszlovakizációs

¹ CSEPELI 1996.

² ANDORKA 2006, 373.

³ SZARKA 2004, 121.

folyamatok és deportálások tovább csökkentették a magyar ajkú lakosság számát. A második időszak 1950 és 1991 közé tehető. Ebben az időszakban a magyarok száma Szlovákiában folyamatosan növekvő tendenciát mutatott. A gyarapodás egyik magyarázata az lehet, hogy a reszlovakizáció megszüntetése utáni időszakban újra magyarnak vallották magukat azok az emberek, akik korábban reszlovakizáltak. A természetes szaporodás is hatással volt erre a folyamatra. A harmadik szakasz az 1990-es évektől napjainkig tart. Ezt az időszakot ismét a magyarságfogyás jellemzi. A 2001-es népszámlálási adatok szerint a Szlovákiában élő magyarok száma 1990-hez képest 47 ezer fővel csökkent.⁴

Év	Nemzetiségi megoszlás	Nemzetiségi arány
1921	650 597	21,7%
1930	592 337	17,8%
1950	354 532	10,3%
1961	518 782	12,4%
1970	552 006	12,2%
1980	559 490	11,2%
1991	567 296	10,8%
2001	520 528	9,7%
2011	458 467	8,5%

1. táblázat:

Szlovákia magyar nemzetiségű lakosságának megoszlása és aránya (Forrás: Gyurgyík László)

Médiahasználat a szlovákiai magyarok körében

A szlovákiai magyar kulturális és gazdasági elit szociológiai portréjában, amely 2011-ben készült, szó esik a médiafogyasztásról is. Az adatok arról tanúskodnak, hogy az elit médiahasználatára eltérő tendenciát mutat az átlagember médiafogyasztásától. Az elitréteg jobban preferálja a hírorientált tévécsatornákat, rádióadókat a kereskedelmi és bulvár jellegű adókkal szemben. Ez különösen jellemző a felsőfokú végzettséggel rendelkezőkre. Ők a közszolgálati tévécsatornákat gyakrabban kísérik figyelemmel mind szlovák, mind magyar nyelven. Rádiót is gyakrabban hallgatnak, mint a szlovákiai magyar átlagpolgárok. Az elit többet olvas sajtótermékeket mindkét nyelven, de a kulturális elit jelentős mértékben előnybe részesítik magyar nyelvű sajtót, míg a gazdasági elit a szlovák nyelvű sajtót preferálja.⁵

Ezen eredmények ismeretében saját kutatásomra vonatkozóan a következő hipotéziseket állítottam fel: (1) Mivel az iskolázottság erős hatást gyakorol a médiahasználatra, úgy véltem, hogy az alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők inkább a televíziót preferálják a többi információszerzési eszközzel szemben. (2) Köztudott, hogy az anyagi helyzet is befolyással bír a médiahasználatra, ebből kiindulva úgy gondoltam, hogy minél jobb anyagi helyzetben van valaki, annál változatosabb médiatípusokat vesz igénybe a mindennapi tájékozódáshoz. (3) Bár a médiahasználat és a választott médiatípus összefüggésben áll az életkorral,⁶ mégis azt feltételeztem, hogy az internethasználat megnövekedett a szlovákiai magyarok körében, és nemcsak a fiatalokra jellemzően. (4) Előző hipotézissel kapcsolatosan úgy véltem,

⁴ GYURGYÍK 2012.

⁵ LAMPL 2011, 457–459.

⁶ Pl. Magyarország felnőtt lakosságának körében a felmérések arról tanúskodnak, hogy a 60 év feletti lakosság az egyik legintenzívebb médiafogyasztó, vö. NMHH 2012, 37–45.

hogy a szlovákok körében elterjedtebb az internethasználat, mint a szlovákiai magyaroknál, mivel a magyar lakta területeken a gazdasági helyzet rosszabb, mint Szlovákia többi területén és az infrastruktúra is gyengébb.⁷ A vizsgálódás alapjául az Európai Társadalmak Összehasonlító Vizsgálata (ESS) szolgált. Ezt a nemzetközi felmérést számos országban 2002-től két évente megisméltik. A kérdőív egy része a médiahasználatot méri fel. A másodelemzésben a hat nyilvánosan elérhető adatbázisból ötöt használtam fel, mivel Szlovákia az első felmérésben még nem szerepelt. A mintába minden felmérésben különböző számú elem került be. A jelen elemzésben a szlovákiai magyarokat az otthon beszélt nyelvvel hoztam összefüggésbe. A nyelvhasználatra vonatkozóan a megkérdezettek két választ is adhattak, ennek ellenére ebben a vizsgálatban egy változóban foglaltam össze azokat, akik első vagy második otthon beszélt nyelvként jelölték meg a magyar nyelvet (2. táblázat).

ESS	Első nyelv	Második nyelv	Összesen	Magyar minta aránya
ESS02	106	36	142	9,4
ESS03	180	74	254	14,4
ESS04	189	69	258	14,3
ESS05	141	50	191	10,3
ESS06	133	68	201	10,9

2. táblázat: A magyar minta

A minta jellemzői

A vizsgált adatbázisok mindegyikében a nők voltak felülreprezentálva. Az ESS2 és ESS3 mintákban a nemek eloszlása viszonylag arányos volt, ezért nem volt szükség súlyozásra. A felhasznált 3. adatbázist a nők felülreprezentáltsága miatt már súlyoztam. Az így kapott eredmények hasonló arányt mutatnak, mint Szlovákia összlakosságának nemek szerinti eloszlása (48–52% arányban a nők vannak többségben). A minta átlagéletkora a különböző felvételek során hol magasabb, hol pedig alacsonyabb volt. A minta a szlovákiai magyar nemzetiségű lakosság átlagéletkorához képest több, mint 10 évvel volt magasabb, ezért statisztikailag súlyoztam az életkort is. Ez a Szlovák Statisztikai Hivatal adatai szerint történt, és a 15 év feletti népességre vonatkozott. A súlyozás eredményeképpen az első három adatbázis átlagéletkora 44 év, a negyediknél 45, és az utolsó mintafelvétel átlagéletkora 44,5 év lett. Szlovákia magyar lakosainak átlagéletkora 38 év.⁸ Az iskolai végzettségre vonatkozó adatok alapján elmondható, hogy a felsőfokú képesítéssel rendelkezők aránya a 2004-es és a 2012-es adatok összehasonlításában több, mint 7 százalékpontos növekedést mutat. A válaszadók többségének azonban középfokú iskolai végzettsége van. A hivatalos adatok szerint Szlovákia összlakosságának 9,8%-a rendelkezik főiskolai/egyetemi diplomával, a magyar lakosságnak viszont csupán 5,4%-a.⁹

A European Social Survey adatbázisainak elemzése

A televízió-nézésre fordított idő jelentősen változott (1. ábra). Jelentős különbségek fedezhetőek fel mind a magyarok, mind a szlovákok körében. Míg az első kettő, illetve az utolsó le-

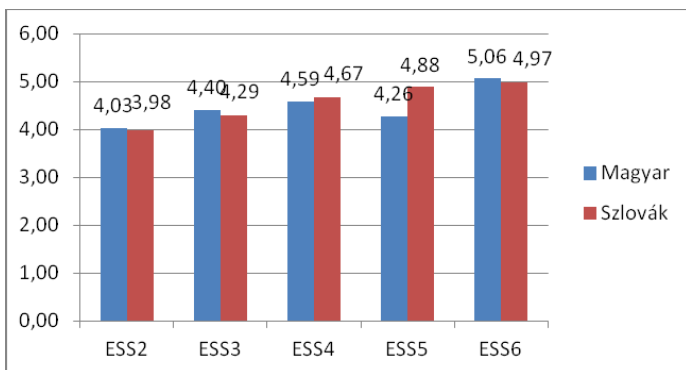
⁷ ÁDÁM 2004, 9–10.

⁸ A Szlovák Statisztikai Hivatal adatai alapján.

⁹ GYURGYÍK 2006.

kérdés alkalmával a magyarok több időt töltöttek televízió-nézéssel, mint a szlovákok, addig 2006-ban és 2008-ban a szlovákok körében közkedveltebb volt ez a médiatípus. Egy másik érdekesség, hogy míg a szlovák nemzetiségűek televíziózással töltött ideje kismértékű, de állandó növekedést mutat, addig a magyar mintában a 2010-es adatfelvétel során csökkenés, majd 2012-ben az értékek hirtelen nagyarányú növekedése figyelhető meg.

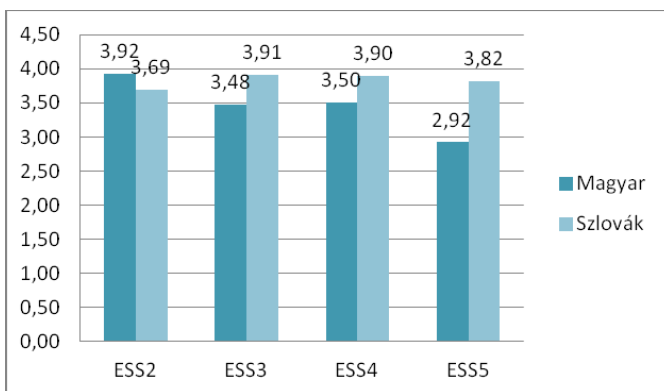
Egy átlagos hétköznap mennyi időt tölt tévé-nézéssel? Skála: 0 – semennyit; 7 – 3 óránál többet.

1. ábra: A televízió-nézéssel töltött idő változása a magyarok és szlovákok körében

A rádiózás tekintetében is eltérő szokásokra figyelhetünk fel, ha összevetjük a két nemzetiség adatait (2. ábra). A szlovákok intenzívebb rádióhallgatók, mint a magyarok, az erre fordított idő folyamatában növekvő tendenciát mutat, kivételt csak a legelső felmérés adatsora mutat. A magyaroknál a rádió mint médium használata jelentősen csökkent. A 2006-os (ESS3) és 2008-as (ESS4) éveknél látható ugyan egy kis ingadozás, de mindössze 0,2 az eltérés mértéke.

Egy átlagos hétköznap mennyi időt tölt rádióhallgatással? Skála: 0 – semennyit; 7- 3 óránál többet.

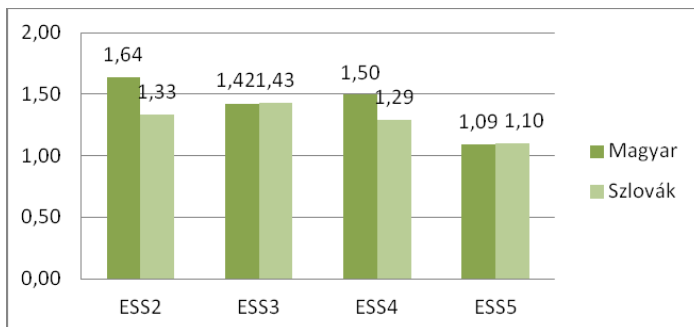

2. ábra: A rádióhallgatással töltött idő változása a magyarok és szlovákok körében

Az újságolvasással eltöltött időre vonatkozóan nem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy melyik nemzetiség körében elterjedtebb tevékenységről van szó. Az idősoros adatok szerint két-két alkalommal hol a magyarok, hol pedig a szlovákok töltenek több időt olvasással (3. ábra). Bár az is igaz, hogy amelyik évben a szlovák nemzetiségűek álltak az első helyen, akkor mindössze 0,1 a különbség, amikor azonban a magyarok vezették a statisztikát, akkor elég nagy elté-

rés mutatkozott a két nemzetiség között. Egyértelmű azonban, hogy az újságolvasással töltött idő mindkét vizsgálati csoportban csökkent.

Egy átlagos hétköznap mennyi időt tölt újságolvasással? Skála: 0 – semennyit; 7 – 3 óránál többet.

3. ábra: Újságolvasással töltött idő változása a magyarok és szlovákok körében

Az adatok összehasonlítása után mindhárom médiatípusra vonatkozóan megvizsgáltam az iskolai végzettséggel való együttthatást. Ehhez korrelációs számításokat végeztem (3. táblázat). Egy esetben mutatkozott szignifikáns kapcsolat: az alacsonyabb iskolai végzettségűek inkább a televíziót részesítik előnyben a többi hírszerzési eszközzel szemben.

	Iskolai végzettség	Szignifikáns hatás
Televízió	-,150*	,042
Rádió	-,030	,677
Újság	,157	,439

* A korreláció 0,05 szinten szignifikáns.

3. táblázat: Médiahasználat és képzettség

A médiahasználat és a jövedelem viszonyát csak a 2010-es (ESS5), 2006-os (ESS3) és a 2004-es (ESS2) adatbázisban vizsgálhattam meg, mivel a 2012-es felmérés során a médiahasználati szokások közül csupán a televízió használatára kérdeztek rá. A 2008-as adatbázist pedig azért nem vehettem figyelembe, mert a jövedelemről nem szerepelt bene kérdés. A médiahasználat és a jövedelem közötti kapcsolat megállapítására szintén a korrelációs együttthatót számoltam ki. A három adatbázis adatai alapján a magyar mintában csupán a 2006-os (ESS3) felmérés során mutatott a jövedelem szignifikáns hatást, a szlovák mintában pedig a 2010-es (ESS5) adatsorban. A magyar mintában mind a három médiatípus használata szignifikáns kapcsolatban áll a jövedelemmel. Úgy tűnik, hogy a televízió nézése, és a rádió hallgatása inkább az alacsonyabb jövedelműekre jellemző, míg az újságolvasás gyakorisága azt mutatja, hogy a magasabb jövedelemmel rendelkezők szignifikánsan többet olvasnak. A szlovák mintában a médiahasználati típusai és a jövedelem közti kapcsolat a következőképpen alakult: a televízió és a rádió szignifikáns kapcsolatban van a jövedelemmel. A televíziózás hasonló képet mutat a magyar mintához: minél alacsonyabb a jövedelme a megkérdezetteknek, annál több időt töltenek a televízió képernyője előtt. A szlovák mintában a rádióhallgatás és a jövedelem közti viszony azt mutatja, hogy a magasabb jövedelemmel rendelkezők több időt szentelnek a rádiózásnak. Az újságolvasás és a jövedelem között a szlovák mintában nem látható szignifikáns hatás.

	Jövedelem ESS3 magyar minta	Jövedelem ESS5 szlovák minta
Tv	-,191*	-,060*
Rádió	-,230**	,069*
Újság	,229**	,028

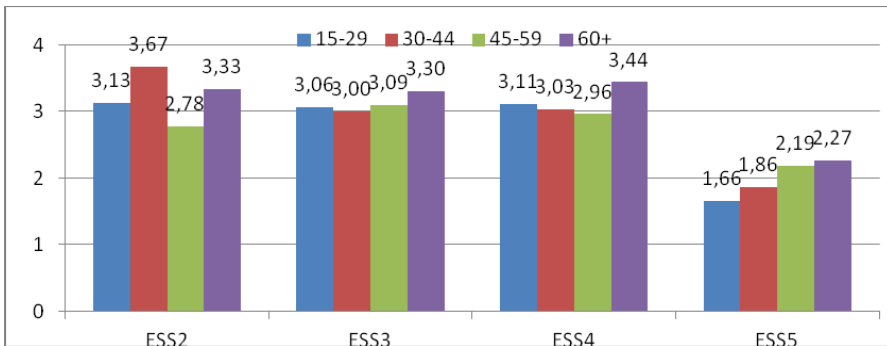
*A korreláció 0,05 szinten szignifikáns

**A korreláció 0,01 szinten szignifikáns.

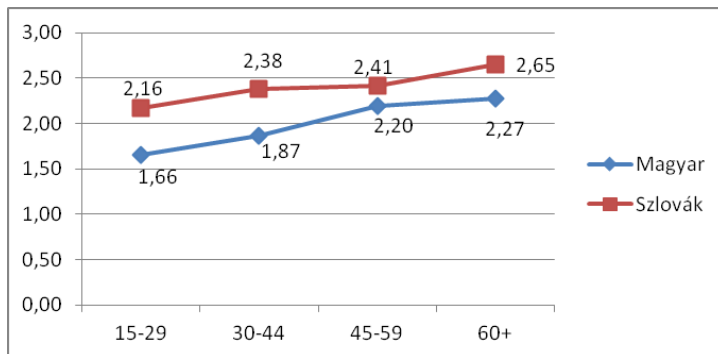
4. táblázat: Médiahasználat és jövedelem kapcsolata

Az elemzés során megvizsgáltam az életkor és a média használat közötti kapcsolatot is (4. ábra). Négy különböző korcsoportot alakítottam ki, illetve bevezettem egy külön médiahasználati változót is. Ennek segítségével kimutatható tettem, hogy melyik korcsoportra jellemző a legintenzívebb médiahasználat. Ebben az új változóba összevontam egy átlagos hétköznapi tévé nézéssel, rádióhallgatással és újságolvasással idejét. A *compare means* művelet segítségével számoltam ki az új változó mutatóit, és a kapott eredmény szerint a 2006-os, 2008-as és 2010-es felmérés során a legintenzívebb médiafogyasztó a 60 év feletti korosztály volt. A 2010-es adatbázis szlovák és magyar adatait is külön is összehasonlítottam (5. ábra). A korcsoport és a médiahasználat összefüggésében mind a szlovák, mind a magyar adatbázis adatainál szignifikáns hatás mutatkozik e két változó között. A legaktívabb médiafogyasztók a 60 év felettiek, bár a szlovákok mindegyik korcsoportja nagyobb médiafogyasztó, mint a magyaroké.

Skála: 0 – semennyit; 1 – kevesebb, mint fél órát; 2 – maximum 1 órát; 3 – maximum 1 és fél órát; 4 – maximum 2 órát; 5 – maximum 2 és fél órát; 6 – maximum 3 órát; 7 – 3 óránál többet.

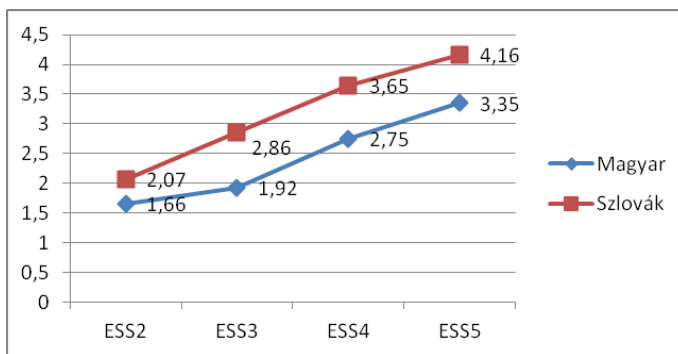
4. ábra: Médiahasználat és korcsoport (átlag)

5. ábra: Médiahasználat és életkor a szlovákok és magyarok körében (átlag)

A kérdőívben rákérdeztek arra is, hogy milyen gyakran használnak internetet magáncélra. Ez a kérdés viszont a legutóbbi felmérés során nem szerepelt a kérdőívben, ezért csak 2004-től 2010-ig vehettem figyelembe az adatokat. A diagramból kiderül (6. ábra), hogy az internethasználat nőtt a magyarok és szlovákok körében is. A szlovákok esetében mind a 4 vizsgálat során magasabb volt a kapott érték, bár még 2010-ben is csupán csak a havonta történő használat mondható átlagosnak. Az adatsorok összevetésekor szignifikáns eltérés bontakozott ki három esetben (ESS3, ESS4, ESS5), kivételt csupán a legelső felmérés (ESS2) képezett. Ha összehasonlítjuk a magyar és a szlovák mintát, akkor kijelenthető, hogy a szlovákok minden felmérés alkalmával gyakrabban használták az internetet, mint a magyarok. Véleményem szerint ennek egyik lehetséges magyarázata az, hogy Szlovákia déli része elmaradottabb az ország többi területéhez képest. A déli részen pedig zömében magyarok laknak, ahol alacsonyabb az infrastruktúra, rosszabb a társadalmi helyzet, és ez hatással lehet az internetezési szokásokra is. Szlovákia magyar és szlovák lakosságának jövedelmi helyzete is ezt a feltételezést erősíti meg: a szlovák lakosok jobb anyagi körülménnyel rendelkeznek, a havi nettó bevételük magasabb, mint a magyar nemzetiségűeké. A jövedelem és a nemzetiségi változó tehát szignifikánsan eltérő a vizsgált mintában.

Milyen gyakran használja az internetet magáncélra? Skála: 0 – nincs hozzáférésem; 7 – naponta.

6. ábra: Internethasználat a szlovákok és magyarok körében (átlag)

Médiahasználat kisebbségi helyzetben

Az anyagi helyzet különbözősége okán a Szlovákiában kisebbségben élő magyar ajkúaknak kevesebb lehetősége van az internetet használni. Ezen a helyzet az elmúlt években csak keveset változott. Szlovákiában csak egy magyar nyelven is sugárzó közszolgálati rádió működik, ezért a magyarok csak korlátozott időt fordítanak a rádiózásra. Hasonló a helyzet az újságolvasási szokások esetében is: a korlátozott hozzáférés miatt kevesebb időt töltenek olvasással az emberek, vagy a szlovák nyelvű sajtót forgatják. A televíziósás esetében nincs nagy különbség a két vizsgált csoport között. A Duna TV és a Duna World adásai elérhetőek a szlovákiai magyarok számára is. Az összehasonlítás azt igazolja, hogy a médiahasználatra befolyást gyakorol a megkérdezettek nemzetisége is. A kisebbségi helyzet korlátozottabb hozzáférést jelent.

Rövidítésjegyzék

- ÁDÁM 2004 – ÁDÁM János Imre, *A határon túli magyarok részvétele a szlovákiai gazdasági átalakulásban = Atalakuló régiók: Dél-Szlovákia és a magyarok által lakott régiók gazdasági helyzete*, Bp., Európai Összehasonlító Kisebbségkutatások Közalapítvány, 2004 (Műhelytanulmány, 10), 9–21.
- ANDORKA 2006 – ANDORKA Rudolf, *Faj, nemzet, etnikai csoport, kisebbségek* = ANDORKA Rudolf, *Bevezetés a szociológiába*, szerk. SPÉDER Zsolt, Bp., Osiris, 2006, 370–392.
- CSEPELI 1996 – CSEPELI György, *Kisebbség és képzelet*,
www.csepli.hu/pub/1996/csepli_kisebbsseg_kepzelet_1996_02_24.pdf (2014. 03. 10).
- GYURGYÍK 2006 – GYURGYÍK László, *A szlovákiai magyarság szerkezeti összetételének változásai*,
www.prominoritate.hu/folyoiratok/2006/ProMino06-1-03-Gyurgyik.pdf (2013. 11. 16).
- GYURGYÍK 2012 – GYURGYÍK László, *Egy csökkenés anatómiája: A szlovákiai magyarság demográfiai folyamatai az 1990-es évektől napjainkig*, *Kommentár* 2012/3, 25–34.
- LAMPL 2011 – LAMPL Zsuzsanna, *A szlovákiai magyar kulturális és gazdasági elit szociológiai portréja = Elíték a válság korában: Magyarországi elíték, kisebbségi magyar elíték*, szerk. KOVÁCH Imre, Bp., MTA Politikatudományi Intézet–MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet–Argumentum, 2011, 437–461.
- NMHH 2012 – NMHH Médiatanács, *A korhatár-jelölések és a kiskorúakra ártalmas tartalmak szabályozásának lakossági megítélése*, Bp., 2012.
- SZARKA 2004 – SZARKA László, *Kisebbségi léthelyzetek – közösségi alternatívák: Az etnikai csoportok helye a kelet-közép-európai nemzetállamokban*, Bp., Lucidus, 2004.

Ki marad a végén? A fiatalok elvándorlásának okai

Bevezetés

A fiatalok elvándorlása napjaink egyik aktuális, társadalmi problémáját jelző folyamata, mely egyre aggasztóbb méreteket ölt.¹ Minden társadalom a gyermekeken, a fiatalokon keresztül tud megújulni, eredményes lenni, ezért a fiatal nemzedék boldogulása minden ország jövőjének záloga.

Ma azt tapasztaljuk, hogy a szülőképes korban lévő magyar fiatalok jó része kénytelen szüleivel egy fedél alatt élni, akár még harmincon felül is, mert nem tud megélni a fizetéséből, nincs lehetősége a saját otthon megeremtésére, vagy azért szorul a szülők támogatására, mert nincs munkája. Egy olyan országban, ahol a fiatalok nem mernek gyermeket vállalni, mert nem tudják, hogy mit hoz számukra a holnap, nehéz a jövőt tervezni. Nagyon sok fiatal a kilátástalan élethelyzet elől menekülve dönt úgy, hogy elindul szerencsét próbálni, távol a családjától, otthonától és a hazájától. A döntés mögött komoly társadalmi és gazdasági problémák állnak. A fiatalok külföldi munkavállalásának pedig további demográfiai és gazdasági hatásaik lesznek Magyarországon jövőjére nézve. Ezek közül a legsúlyosabbak a következők: a születendő gyermekek elsősorban (vagy kizárólagosan) már annak az országnak a polgárai lesznek, amelyikben születnek. Hogy megtanulják és megőrzik-e a magyart anyanyelvüknek, pusztán szüleik szándékán múlik. A fiatalok az adóikat, a járulékaikat nem Magyarországon fizetik be, tehát nem azoknak a nyugdíját biztosítják, akik őket felnevelték. Az idős szülők magukra maradnak, és előbb-utóbb lazulnak a családi kötelek is. A nagyszülők nem tudnak az unokák felnevelésében segíteni, az unokáknak nincs lehetőségük megismerni a nagyszülők életét, ha pedig a külföldön született gyermekeknek nem tanítják meg a magyar nyelvet, akkor még kommunikációs problémákkal is kell számolni a generációk között. Láthatjuk, az egyén is veszít, az ország is veszít. És a legfőbb kérdés: vajon van-e visszaút hazafelé? Erre a kérdésre úgy keresem a választ, hogy interjút készítettem olyan emberekkel, akik a külföldi munkát választották. Arra voltam kíváncsi, hogyan élik (élték) meg, hogy átmenetileg vagy véglegesen másik hazát választottak, illetve hogyan alakult, változott idővel az egykor véglegesnek hitt döntésük, illetve mindez milyen hatást gyakorolt az itthon maradottakra. Az interjúk mellett kérdőíves kutatást is folytattam, és a többnyire online kitöltött kérdőívek tendenciáit összevettem az interjúk megállapításával.

Elvándorlási hullámok

Annak ellenére, hogy a magyarokról az a nézet terjedt el, hogy nem kellőképpen mobilak, legalábbis más kelet-európai országban élőkhöz képest, a történelem során csak az elmúlt száz évre visszatekintve is több elvándorlási hullám zajlott le.² Az egyes elvándorlási korszakokat élesen el lehet határolni egymástól, attól függően, hogy gazdasági, megélhetési okokból vagy politikai menekültként hagyták-e el az országot az érintettek. Ennek megfelelően a migráns személyeket és státusukat is többféle terminussal írták le: politikai menekült, vendégmunkás,

¹ CSANÁDY 2008, 603.

² CSANÁDY 2008, 603.

kivándorolt, disszidens. A rendszerváltást megelőzően magyar politikai menekülteket is befogadott jó néhány ország. Korábban a gazdasági menekült státusz is elfogadott terminus volt, de mára ezt már Kanada és az USA is megszüntette. Mint ismeretes, az 1930-as években gazdasági és megélhetési okok miatt hagyták el sokan az országot:

„A földbirtok aránytalan eloszlása, a paraszti életforma csődbe jutása a parasztság elszegényedését okozta. Az iparban az alacsony munkabérek, a munkanélküliség a munkások nyomorát erősítették. Lehetséges megoldásként a kivándorlás kínálkozott.”³

A II. világháborút követően leginkább politikai okokból menekültek a magyarok nyugatra:

„A magyar politikai emigrációnak három nagy hulláma volt. Ennek kezdete 1944/1945, amikor a háború vége sok százezer magyart sodort ki nyugatra. Az 1947-ben megindult második emigrálási hullám tömegét tekintve nem volt olyan nagy, mint az 1945-ös, de politikai súlyában és jelentőségében felülmúlta azt. [...] 1956 volt a harmadik nagy exodus nyitánya, a forradalom után mintegy kétszázezer magyar hagyta el az országot.”⁴

Az 1956-os forradalmat követően drámai helyzet állt elő:

„A magyar forradalom vérbe fojtása után – ebben a korabeli publikált nyugati és az 1989-ig titkosan kezelt magyar statisztikák is megegyeznek – mintegy 200 ezer ember hagyta el az ország területét, akikből 1957 nyaráig, élve a Kádár-kormány által meghirdetett amnesztiával, több mint 11 ezren hazatértek. Az ország lakosságának a számítások szerint 1,5–1,7 százalékát érintő migráció demográfiai hatását jól érzékelteti, hogy az ennek nyomán előállt népességvesztés 70 százalékkal meghaladta az 1956. évi természetes szaporodást.”⁵

A következő idézet a múlt és a jelen szoros összefonódását példázza:

„Az 1956-os emigráció közvetett demográfiai hatásainak felmérésére a széleskörűen használt nemzetközi vándorlási egyenlegek csak rövidtávon érvényes választ adnak. A hosszú távú hatások kimutatására a mérlegmódszer nem elégséges. Erre a demográfiai mechanizmusokkal operáló múltból előreszámítások alkalmasak. A vizsgálat kimutatta, hogy a magyarországi népességszám alakulására jelentős befolyással volt az 1956-os kivándorlás. Ha a véglegesen eltávozott 176 ezer fő Magyarországon marad, továbbá termékenyséjük és halandóságuk az itthon maradtak szintjével egyezik meg, akkor gyermekeikkel és unokáikkal együttes számuk 1990-ben 208 ezer, ami a meglehetősen fiatal kivándorló alnépesség bővített újratermelődésére utal.”⁶

1956 és a rendszerváltás közötti időszakban leginkább azok hagyták el illegálisan az országot (disszidáltak), akik az akkori rendszerrel nem tudtak azonosulni. Szabadságvágyuk még olyan áron is távozásra készítette őket, hogy azzal is számoltak, soha többé nem léphetnek Magyarország területére büntetlenül. Számukra a „vasfüggöny” és a „berlini fal” lebontása, illetve

³ SzTE Klebersberg Könyvtár 1988–1999.

⁴ *Emigráció.*

⁵ KECSKÉS D. 2012.

⁶ HABLICSEK–ILLÉS 2007.

a rendszerváltás egyenlő volt azzal, hogy szabadon hazalátogathattak vagy visszatérhettek szülőhazájukba. A kivándorlók száma ezt az időszakot megelőzően a következőképp alakult:

„A kivándorlás azonban az 1956-os események előidézte exodus után sem állt le, és mértéke a rendszerváltásig évente mintegy 3–6000 személyre tehető. 1960 és 1989 között – legálisan vagy illegálisan – újabb közel 130 000 magyar állampolgár hagyta el az országot. A magyarországi hivatalos adatok alapján megállapítható az is, hogy míg a hatvanas, hetvenes években a legális és illegális kivándorlók száma közelített egymáshoz, addig az államszocializmus utolsó évtizedében jóval magasabb volt az illegálisan kivándorlók aránya.”⁷

Összességében az államszocializmus időszaka alatt több, mint 300 ezer ember hagyta el az országot, többségük a visszatérés reménye nélkül. Sokan úgy élték le az életüket, hogy a rendszerváltást követően sem mertek még látogatóba sem hazajönni, félvén a bebörtönzéstől. A szakirodalom a rendszerváltást követően újabb erős kivándorlási hullámról számol be a magasan képzett munkaerő köréből:

„Magyarországról a képzett migráció a rendszerváltás és az uniós csatlakozás éveiben ugrásszerűen megnőtt, de a köztes időszakban is folyamatos volt. A leginkább érintett terület a természettudomány, ahol négy kiadott diplomára jut egy kivándorló. A kérdőíves felmérés alapján a fő motiváció a magasabb jövedelem biztosította könnyebb megélhetés és a kiszámíthatóbb szakmai előmenetel. A kint élők többsége nem vagy csak sok év távlatában képzelel el a hazatérést.”⁸

Csatlakozásunk az Európai Unióhoz egyfajta „hazavándorlást” is eredményezett, de a tapasztalat ennek éppen az ellenkezőjét mutatta. Megnyílt az út minden magyar állampolgár előtt, hogy a gazdaságilag fejlettebb országokban keressen munkát. A gyakorlatban ez a következőket foglalja magába:

„A munkavállalók szabad mozgása az Európai Unió működéséről szóló szerződés 45. cikkében rögzített uniós alapelv, amelyet a Bíróság joggyakorlata és a másodlagos uniós jogszabályok fejtenek ki részletesen. Az uniós polgároknak joguk van:

- más uniós tagállamban állást keresni,
- ott munkavállalási engedély nélkül munkát vállalni,
- munkavállalás céljából az adott tagállamban tartózkodni,
- a munkaviszony megszűnése után is ott maradni,
- az adott ország állampolgáraival megegyező bánásmódban részesülni az álláshoz jutás, a munkafeltételek és minden egyéb szociális- és adókedvezmény tekintetében.”⁹

A csatlakozáskor a ma is célországnak tekinthető Egyesült Királyság korlátozások nélkül nyitotta meg a munkaerőpiacot a vendégmunkások előtt. Ez több problémát is előidézett: egyrészt alábecsülték a Kelet-Európából érkezők számát, másrészt sokan nemcsak egy ideig szándékoztak ott dolgozni, hanem állampolgárságot igényeltek és letelepedési szándékkal érkeztek. 2011-ben újabb fejezet vette kezdetét a külföldön munkát keresők életében, hiszen megnyitotta kapuit Németország és Ausztria is a külföldi munkaerő előtt. Ezekben az országokban

⁷ PAPP Z. 2010.

⁸ CSANÁDY 2008.

⁹ Európai Bizottság.

ugyanis korábban csak meghatározott számú Kelet-Európából érkező munkavállaló kaphatott meghatározott időre munkavállalási engedélyt.

Azt, hogy jelenleg hány magyar él migrációban, csak megbecsülni lehet, mert nincs megfelelő nyilvántartás a Magyarországról akár ideiglenesen, akár véglegesen távozókról. Egyes vélemények szerint 500 ezer a külföldön élők száma, mások 3–400 ezer közé teszik ezt a számot.¹⁰

Európában jelenleg a magyar munkavállalók számára az Egyesült Királyság, Németország és Ausztria a legvonzóbb, de továbbra is sokan próbálnak szerencsét távolabbi földrészen is. Ezek közül még mindig az Amerikai Egyesült Államok a legnépszerűbb, de sokan keresik a lehetőségét a boldogulásnak Ausztráliában és Új-Zélandon is. A külföldön való munkalehetőség perspektívája állandó témája a sajtónak is:

„Az elmúlt években legalább 250–350 ezer ember hagyta el Magyarországot, de tavaly januárban a nagykövetségek becsléseire alapozva Matolcsy György akkori nemzetgazdasági miniszter már 500 ezerre tette a külföldön dolgozók számát [...]. Egy friss kutatás arra utal, a folyamat nem torpant meg. A Népeségtudományi Kutatóintézet (NKI) legfrissebb – *Migrációs tervek a magyarországi 18–40 évesek körében* című – kutatása szerint az itthon maradtak közül is sokan fontolgatják a költözést. A fiatalok és a középkorúak több mint 32 százaléka gondolkodik rajta, 12 százalékuk komoly terveket szőtt, esetleg már böngészett álláshirdetéseket, utánanézett a lakhatási körülményeknek, a külföldön tartózkodás feltételeinek. Az álmodozók egynegyede egészen biztosnak, egyharmada nagyon valószínűnek tartja, hogy tervét meg is valósítja.”¹¹

Közben az ország lakossága egyre fogy,¹² és a népesség-előreszámítás sem mutat kedvező változásokat:

„A legutóbbi, 2013-as előreszámítás eredményei szerint az alapváltozatban 2060-ban várhatóan 7 millió 920 ezer fő lesz Magyarország népessége; a magas változat 8 millió 590 ezres népességszámot jelez, az alacsony változatban 6 millió 920 ezer fő szerepel.”¹³

Elvándorlási narratívák

Ha szóba kerül a külföldi munkavállalás témája, akkor az emberek nagy része úgy nyilatkozik, hogy ha tehetné, ő is elmenne valamelyik másik országba, és az esetek többségében azt is hozzátézik, hogy nem csak dolgozni, hanem akár letelepedni is.¹⁴ Ezt a gondolkodásmódot erősítik meg a sajtóhírek is:

„Az elmúlt 20 évben sose volt ilyen magas a magyarok körében a migrációt tervezők aránya: mára minden ötödik magyar felnőtt tervezi, hogy rövid- vagy hosszú távon külföldön vállal munkát vagy véglegesen kivándorol. 2010 óta másfélszeresére nőtt a külföldi munkavállalást vagy kivándorlást tervezők aránya. [...] A 30 év

¹⁰ VARGA 2013.

¹¹ M. LÁSZLÓ 2014.

¹² A KSH adatai szerint a termékenységi ráta 2011-ben Magyarországon mindössze 1,24 volt, ami nemcsak Európában számít alacsonynak, hanem még a Visegrádi országok között is az utolsó helyen vagyunk. A 65 évet betöltötték korosztályának létszáma meghaladja a gyermekekét.

¹³ KSH.

¹⁴ Részlet adatközlőmtől.

alattiak fele külföldre költözne. [...] a kilencvenes évekhez képest a 2000-es évekre megnőtt a magyar lakosság migrációs potenciálja, vagyis a külföldi munkavállalás vagy letelepedést tervezők aránya, majd 2010-től különösen a hosszú távú külföldi munkavállalás szándéka erősen emelkedni kezdett, miközben a kivándorlást tervezők aránya lényegében változatlan.”¹⁵

A letelepedők számára nagyobb kihívás a más kultúrába, nyelvi közösségbe való beilleszkedés, mint azoknak, akik csak bizonyos ideig szeretnének külföldön pénzt keresni. A valóságban lényegesen kevesebben vállalják ennek a kényelmetlenséget, a kockázatot, és azokat a viszontagságokat, melyek azzal járnak, ha egy idegen ország állampolgárai leszünk. A letelepedettek számára ez a beilleszkedési folyamat sokszor egy egész életen keresztül tart, és csak a leszármazottaknál, akik már az adott országban születtek, valósul meg a teljes asszimiláció. A migrációs szándék és a megvalósult migráció közötti szakadékra utalt adatközlőm¹⁶ okfejtése:

„A rendszerváltás után megszűnt a lehetőség, hogy rászorultság alapján szociális bérlakáshoz lehessen jutni. A korábban állami tulajdonban lévő bérlakásokat alacsony áron felajánlották a benne lakó bérlőknek megvételre. A lehetőséggel ritka kivételtől eltekintve a bérlők éltek is. Új szociális bérlakásokat nem építettek. A fiatalok, ha nem akartak a szüleiknél maradni összezsúfolódva egy szobában, akkor vagy családi házat építettek, vagy lakást vásároltak. Bérelt lakásban csak szükségből és akkor is csak átmeneti jelleggel laktak, hiszen annak bérleti díja általában magasabb volt, mint ha a lakásvásárlásra vagy építésre felvett hitelt törlesztették volna. A gazdasági válság, és a devizában felvett hitelek törlesztő részleteinek drasztikus megemelkedése azt eredményezte, hogy sokan elvesztették az otthonukat, vagy csak olyan áron képesek az emelkedő összegű részletek fizetésére, ha a család egyik tagja külföldön vállal munkát. A bedőlt hiteleknek köszönhetően szigorodtak a hitelezés feltételei, így annak ellenére, hogy csökkentek az ingatlanárak, visszaesett azok száma, akik otthont akarnak, illetve tudnak vásárolni. Sok településen, ahol magas a munkanélküliség az adott régióban, a lakások szinte eladhatatlanná váltak. Ezek a lakóingatlan tulajdonosok szinte az otthonuk rabjaivá váltak, nem tudnak tőle mozdulni, sem megszabadulni, közben pedig az adósság egyre nő. Ehhez társul még az is, hogy vannak, akik a végsőkig ragaszkodnak az otthonukhoz, nem tudják elképzelni az életüket máshol.”

A menni vagy maradni dilemmáját naponta interpretálja a sajtó is:

„Sík Endre szerint tartja magát az a nézet, hogy a magyarok helyhez kötöttek, nehezen mozognak, a lakásukat pedig még akkor sem cserélik el, ha ez indokolt lenne, mert abban a házban szeretnek lakni, ahol addigi életüket töltötték. A professzor ezt a jelenséget egyfajta ma is élő utóparaszt kultúrának nevezte.”¹⁷

Érdekes volt adatközlőimnek azon véleménye is, hogy a külföldi jobb fizetésért még a kényelmetlenségekre is más szemmel néznek az érintettek:

„Megfigyelhető az is, hogy amikor az emberek átlépik az országhatárt, hajlandóak olyan kényelmetlenséget is felvállalni, amit idehaza nem biztos, hogy megtennének.

¹⁵ Index.hu 2012.

¹⁶ A külföldi munkavállalás tervezéséről beszélgetéseket folytattam csoporttársaimmal, ismerőseimmel. Ezeket lejegyeztem és a saját szavaimmal összefoglaltam. Ebben a tanulmányban összefoglalt formában közlöm a megkérdezettek gondolatait.

¹⁷ FEKETE 2013.

Ilyen többek között a lakhatás. Külföldön, szinten minden magyar valamilyen bérleményben lakik. Általában csak szobát vagy rosszabb esetben ágyat bérelnék. Lakást inkább csak azok tudnak bérelni, akkor házaspárként, vagy családostól érkeznek, és eleve a letelepedés szándékával, de ők is csak egy bizonyos idő elteltével, amikor rendelkeznek elegendő megtakarított pénzzel, hiszen nem csak a bérleti díjat kéri előre, hanem több havi biztosítékot is.”

A mérlegelés tárgyát képezi sokszor az is, hogy az élet alapfeltételeit kell összehasonlítani a magyar és a külföldi viszonylatban:

„Ha a magyar béreket és a közlekedés költségeit összehasonlítjuk más Nyugat-Európai országokéval, azt tapasztaljuk, hogy a közlekedés költségei azonosak, esetenként alacsonyabbak, mint Magyarországon, a bérek viszont a mi béreinknek a többszöröse. Tehát a jövedelemnek sokkal nagyobb hányadát kell egy magyar dolgozónak utazásra fordítania, mint pl. egy német dolgozónak. Ma már elmondható, hogy a személyautóval történő közlekedés költsége alacsonyabb, mint a tömegközlekedésé, ami ráadásul korszerűtlen is, de a munkáltatók vagy nem, vagy csak a tömegközlekedés igénybevételét támogatják. Ez arra készteti a magyarokat, főleg a kisebb, városoktól távoli településen lakókat, hogy inkább éljenek segélyből, mert a munkába járás költsége a munkabér jelentős részét úgyis elviszi. Sok esetben éppen azért nem jutnak munkához, mert nem lenne kifizetődő a munkáltatónak a törvény által előírt utazási hozzájárulás miatt alkalmazni a nagy távolságból ingázó dolgozót.”

A megkérdozettek egyik legnagyobb félelme a nagy döntés meghozatala előtt általában a nyelvtudás hiányából fakad:

„Ahogy nő a csatlakozó országok száma, azzal egyenes arányban csökken az esélye annak, hogy valaki megfelelő nyelvtudás nélkül elinduljon munkát keresni egy idegen országban. Ma már akár konyhai kisegítőnek vagy építőipari segédmunkásnak is kell tudnia legalább társalgási szinten az adott ország nyelvét ahhoz, hogy jó esélye legyen egy állás betöltésére, de még mindig sokan vágnak neki nyelvtudás nélkül az útnak, amivel szinte megakadályozzák a munkavállalás sikerét. Általában az újságokban megjelenő rémtörténetek főszereplői ők. A nyelv nem tudása kiszolgáltatott helyzetbe sodorhatja azt, aki megfelelő segítség nélkül egyedül próbál szerencsét.”

A magyarországi munkaerő-piaci helyzet és magas munkanélküliség is motiváló erő:

„Nagyon sokan, akik ugyan szeretnének külföldön dolgozni vagy élni, már évek óta nem találnak munkát Magyarországon, nincs állandó jövedelemforrásuk, esetleg minimálbérért dolgoznak. Sokuknak még annyi megtakarított pénzük sincs, hogy kiutazzanak, lakjanak és táplálkozzanak az első bérfizetésig. Vannak, akik évek óta tervezgetik, hogy elindulnak, de az induláshoz szükséges tőkét képtelenek előteremteni.”

A külföldi munkavállalás elől általában a családi problémák zárják el az utat:

„Vannak olyan élethelyzetek, amikor egyszerűen nem teheti meg az egyén, hogy mindent hátrahagyva elmenjen másik országba. Van, aki egyedül neveli kisgyermekét, nem szeretné sem másokra bízni, és a bizonytalanba nem akarja, vagy nem tudja magával vinni. Idős, beteg, ellátásra szoruló szülő vagy házastárs, esetleg felnőtt, de beteg gyermek is ok a maradásra.”

Mint ahogyan az interjúkból kiderült, a tervezgetők között halogatók is szép számmal akadnak. Nekik általában van munkájuk, amivel elégedetlenek ugyan, de inkább maradnak a biztos rossznál, semmint vállalnák a „*bizonytalan jót*”. Adatközlőim a halogatás okaként a „*megfelelő tőke*” összegyűjtését említették is, ami soha nem gyűlik össze, illetve a „*még tanulni kell a nyelvet*” problémakört.

Az elvándorlás felsorolt érvei között az adatközlőim megemlézték, hogy a külföld csalogatja-csábítja a magyar munkaerőt:

„Köztudott, hogy a fejlett országok népessége rohamosan öregszik. Minden európai országban nő az átlagéletkor, és egyre magasabb az időskorúak aránya. Több módon igyekeznek kompenzálni a korcsoportok közötti egyensúly megbomlását. Ilyen eszközök pl. a gyermekvállalási kedv növelése, a nyugdíj korhatár emelése, de ide kell, hogy soroljuk a fiatal munkavállalók migrációjának lehetővé tételét. Egy szóval kedvezőbbek az ajánlatok, mint itthon.”

Sajtóhírek, statisztikák is megerősítik, a fiatal korosztály elvándorlásának, külföldi munkakeresésének folyamata az utóbbi években felgyorsult. Az alacsony bérű, magasan kvalifikált szakemberek távoznak a jobb megélhetés reményében külföldre. A befogadó országok szempontjából ez dupla haszon. Először is megtakarították az újonnan érkező fiatal munkavállalók felnőtté válásának és képzésének költségeit, másodszor pedig náluk kerülnek felhasználásra a jövedelemből levont járulékok, adók. A pozitív tapasztalatokra szert tevő, befogadott fiatalok, ha megtalálják számításukat, családot már alapítanak, vagy kiviszik magukkal a már itthon megszületett gyermekeiket, és ők már a befogadó állam állampolgárai lesznek.

Magyarországon különösen aggasztó az a tendencia, hogy vannak olyan szakterületek, ahonnan lassan az aktív korúak nagy része is külföldre távozott és a még maradók is erősen fontolgatják ezt a lépést. Az egyik ilyen terület az egészségügy. Erre a problémára hívja fel a figyelmet egy egészségpolitikai információ is:

„A rezidensek csak személyes felügyelet mellett ügyelhetnek gyakorlatuk első két évében, és a harmadik év után sem oszthatóak be szakorvos személyes jelenléte nélkül a traumatológiai, intenzív, és Perinatális Intenzív Centrumokban (PIC) ügyeletbe. Erről rendelkezik az emberi erőforrások miniszterének rendelete, amely az ez évi első Magyar Közlönyben jelent meg, s július 1-én lép hatályba. Veszélybe kerülhet a kórházi és az alapellátási ügyeleti rendszer, ezzel együtt a betegellátás, amennyiben ez a rendelkezés életbe lép – mondja lapunknak egy budapesti kórház főorvosa, szerinte ugyanis nem áll rendelkezésre annyi szakorvos, hogy minden rezidens mellé kiállítsanak egyet.”¹⁸

A fenti narratívák ismeretében és annak tudatában, hogy előregedő társadalomban élünk,¹⁹ nem más látunk, mint harcot a fiatal, jól képzett szakemberekért. Ebből a harcból azok az országok fognak győztesen kikerülni, ahol a játszma végén a legtöbb fiatal marad. Ebben a megmérettetésben véleményem szerint hazánk jelen pillanatban nagyon rossz pozícióban van, nem nagy túlzással azt is mondhatjuk, hogy vesztesre állunk. Magát a folyamatot úgy is tekinthetjük, mint a korcsoportok átrendeződését földrajzilag. Nyilvánvaló, hogy a fiatalokat

¹⁸ TARCZA 2013.

¹⁹ „Hazánk népessége már 1981-től csökken, a 2011-es lélekszám pedig alatta maradt az 1960-asnak – derül ki a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) által 2011-ben végzett népszámlálás nyilvánosságra hozott adataiból. Az ország lakosságának létszáma 9 millió 937 ezer 628 volt az adatgyűjtés idején – ez a szám 260 687-tel kevesebb, mint amennyi 2001-ben, az ezt megelőző összeíráskor volt.” Ld. Hetek 2013.

azok a térségek vonzzák, ahol jobb a feltételek a megélhetésre, a boldogulásra. A fiatal munkaerő hiányából adódó gazdasági problémákra több szakember is felhívta már a figyelmet:

„Frank-Jürgen Weise szerint 2025-ig 6–7 millió fős pótlólagos szakemberigény alakul ki, amelyet a hazai munkaerő 'talán fele részben' lesz képes betölteni. Emellett a német cégek oda telepítik majd tevékenységeiket, ahol szakembereket találnak, de racionalizálásra is kényszerülnek, hogy kevesebb képzett dolgozóra legyen szükségük. Ugyanakkor ezzel együtt is több mint kétmillió képzett munkaerőre lenne még szükség, akiknek külföldről kellene érkezniük, ahhoz, hogy a német gazdaság megfelelő növekedése fenntartható legyen – véli Weise.”²⁰

Az a tendencia, amit fejlett társadalmakban mindenhol tapasztalni, nálunk is megfigyelhető az átlagéletkor alakulásában. Csökken a születések száma és az emelkedő színvonalú egészségügyi ellátásnak köszönhetően, nő a születéskor várható átlagéletkor. Még szembetűnőbb a probléma, ha megnézzük a népesség korcsoportonkénti eloszlását. Azt tapasztaljuk, hogy a népesség 37,3%-a 50 év feletti és mindössze 14,5%-a gyermekkorú. A 25 és 49 év közötti korosztály gyakorlatilag lefedi nagyságrendileg az 50 év feletti táborát, és ha ezzel szembeállítjuk a felnövekvő nemzedéket, akik mindössze 26,6%-ot tesznek ki a teljes népességen belül, akkor világosan látszik, hogy folyamatosan nő a gyermekkorúakra jutó időskorúak száma. Ha pedig még azt is figyelembe vesszük, hogy csökken a szülési hajlandóság a fiatalok körében, illetve egyre inkább kitolódik az első gyermekvállalás ideje, akkor még rosszabb kilátások prognosztizálhatóak a jövőre nézve. Ezt a problémát tovább súlyosbítja a fiatalok elvándorlása. Ha a tendenciákat vizsgáljuk, az utolsó 10 évben azt tapasztaljuk, hogy a legstabilabb korcsoportnak nevezhetjük a 25 és 49 évesek táborát, számuk az évek folyamán alig változott. A 0–14 éves korosztály évről évre csökkenő arányban van, ezzel szemben pedig minden évben egy kicsivel emelkedett a 80 év felettiak száma. Ugyancsak emelkedett az 50 és 64 évesek száma is, ami megmagyarázza a nyugdíjkorhatár emelésének szükségességét. Az új korfa Magyarországon a következő tendenciát mutatja:

„A 60 éves és idősebb lakosok száma és aránya először 1992-ben haladta meg a 0–14 éves gyermekkorú népességét, 2005 óta viszont már a 65 évesek és ennél idősebbek is többen vannak, mint a gyermekkorúak. 2013. január 1-jén száz gyermekre 119 időskorú, 65 éves és idősebb lakos jutott.”²¹

Történelmi magyarázata van annak, miért alakult így a népesség összetétele. A magyar populáció korfáján két szélső értéket lehet látni. Az egyik a „Ratkó-gyerekek”, a másik pedig a „Ratkó-unokák” létszámát mutatja. A nyugati országokhoz képest jó pozícióban vagyunk tehát a rendelkezésre álló munkaerő szempontjából, jelenleg nincs munkaerőhiányunk, összehasonlítva például Németországgal vagy Ausztriával. Néhány éven belül azonban a „Ratkó-gyerekek” nyugdíjba vonulnak, és az eddigi elemzések alapján komoly problémát jelent majd.

A fenti problémák szoros összefüggésben állnak a fiatalok elvándorlásával is. Ahogyan adatközlőim rámutattak:

„Nem könnyű ma egy magyar fiatalnak az élete. Szeretne boldogulni az életben, de azt tapasztalja, hogy vagy nincs rá szükség a munkaerőpiacon, ha talál is munkát, csak minimálbérért, vagy az ország túlsó felében, de a fizetés ott sem olyan sok, hogy abból a lakhatást is meg tudja oldani és még tervezgetni is tudja a jövőjét. Ha pedig az illető fiatal diplomás is, aminek a megszerzéséhez diákkhitelt volt kénytelen

²⁰ InfoRádió/MTI 2011.

²¹ Piackutatások.hu 2013.

felvenni, akkor már azt is törleszteni kell. Ha pedig az állam által finanszírozottként tanul, akkor munkavállalási kötelezettséget vagy pénz visszafizetési kötelezettséget is szerez a diplomája mellé.”

A fenti összefoglalt módon közreadott érvek alapján érthető, ha sok fiatal úgy dönt, hogy egy másik országban próbál szerencsét. Figyelembe véve a Magyarországon élő pályakezdő fiatalok esélyeit, lehetőségeit, a hazaszereteten és a gyökerekhez való ragaszkodáson kívül kevés érv szól a maradásuk mellett:

„Ellentétben sok kivándorlóval és még több Magyarországon maradóval, mi nem csináltunk lelkiismereti kérdést a dologból. Azt az elvet követjük (a mindennapokban is), hogy egyetlen életünk van csak és ezt az egyet kell a lehető legjobban megélnünk. Ebbe pedig nem fér bele olyasmi, hogy hol született az ember vagy hogy mi lesz az országgal, ha elmegyünk (elmennek a fiatalok)? Azért nem fogunk nyomorogni egy életen át, hogy majd egyszer talán 150 év múlva jól menjen egy országnak.”²²

Összegzés

Csatlakozásunk az Európai Unióhoz a migrációs folyamatokat nem csak elősegítette, hanem fel is gyorsította.

„A folyamat jövőbeli alakulását, a kivándorlás további növekedését vagy tartósságát nem könnyű megjósolni, ugyanis ez egyfelől a hazai gazdasági, társadalmi, politikai változásoktól, másfelől a fogadó országok gazdasági folyamataitól, külföldi munkaerő-igényének alakulásától is függ. Az azonban határozottan kijelenthető, hogy minél tovább tart a kiáramlás, annál nehezebb megállítani a folyamatot, hiszen kialakulnak azok a mechanizmusok, amelyek önmagukban is fenntarthatják a tendenciát. Közben az elvándorlás emberi tőke veszteséget is jelent, ami negatívan hat vissza a hazai gazdasági folyamatok alakulására.”²³

Ha nem akarjuk, hogy egész országunk azoknak a településeknek a sorsára jusson, ahonnan elvándoroltak a fiatalok a megélhetés reményében, akkor érdekeltté kell tenni őket a maradásban. Nem elhagyott szellemtelepülésként szeretnénk országunkra gondolni. A maradást nem lehet azonban kényszerítő eszközökkel elérni, csakis motiválni lehet a fiatalokat, hogy megértsék: az ország jövőjének a sorsa a kezükben van.

Rövidítésjegyzék

CSANÁDY 2008 – CSANÁDY Márton Tamás, *A magyar képzett migráció a rendszerváltás óta*, Magyar Tudomány, 2008/05, 603. Elérhető az Interneten is: <http://www.matud.uif.hu/08maj/11.html> (2013.11.10).

Emigráció – [sz. n.,] *Emigráció – a virtuális kiállítás tablói*, http://www.abtl.hu/virtualis_kiallitas/emigracio (2013. 11. 10).

Európai Bizottság – [sz. n.,] *Unió polgárok szabad mozgása*, <http://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=457&langId=hu> (2013. 11. 10).

²² Határátkelő 2012.

²³ VARGA 2013.

- FEKETE 2013 – FEKETE Zsuzsa, *Menni vagy maradni?*, <http://www.parokia.hu/hir/mutat/4786/> (2013. 11. 10).
- HABLICSEK–ILLÉS 2007 – HABLICSEK László, ILLÉS László, *Az 1956-os kivándorlás népességi hatásai*, Statisztikai Szemle, 2007, 85. évfolyam 2. szám, 157–172.
- Határátkelő 2012 – [sz. n.,] *Menekülés egy jobb világba*, <http://hataratkelo.blog.hu/212/11/23/menekules-egy-jobb-vilagba> (2013. 11. 10).
- Hetek 2013 – [sz. n.,] *Népszámlálás: alig van pozitív adat*, <http://www.hetek.hu/hatter/201304/nepszamlalas-alig-van-pozitiv-adat> (2014. 09. 01).
- Index.hu 2012 – [sz. n.,] *A magyarok fele külföldre menne*, <http://index.hu/belfold/2012/05/24/sosem-emigralt-volna-meg-ennyi-magyar/> (2013. 11. 10).
- InfoRádió/MTI 2011 – [sz. n.,] *Kétmillió képzett bevándorlóra lenne szüksége Németországnak*, <http://inforadio.hu/hir/kulfold/hir-433772> (2013. 11. 10).
- KECSKÉS D. 2012 – KECSKÉS D. Gusztáv, *Tárt karokkal várt kitántorgók: Gazdasági és politikai hasznát is hajtották az 1956-os magyar menekültek*, Hetek, 2012. 10. 19 (XVI/42).
- KSH – [sz. n.,] *Népesség-előrejelzések*, <http://demografia.hu/index.php/kutatasok/nepelo> (2014. 03. 15).
- M. LÁSZLÓ 2014 – M. LÁSZLÓ Ferenc, *El lehet menni: jön az újabb kivándorlási hullám?*, http://hvg.hu/itthon/20140208_El_lehet_menni_ujabb_kivandorlasi_hullam? (2014. 03. 01).
- PAPP Z. 2010 – PAPP Z. Attila, *A nyugati magyar diaszpóra és szervezeti élete néhány demográfiai, társadalmi jellemzőjéről*, Kisebbség-kutatás, 2010. 4. szám, http://www.hhrf.org/kisebbssegkutatas/kk_2010_04/cikk.php?id=1890 (2013. 11. 10).
- Piackutatások.hu 2013 – [sz. n.,] KSH – *Az új korfa: A népesség nem és korcsoport szerint 2013. január 1.*, <http://www.piacutatasok.hu/2013/05/ksh-az-uj-korfa-nepesseg-nem-es.html> (2013. 11. 13).
- SzTE Klebersberg Könyvtár 1998–1999 – [sz. n.,] *Magyar emigránsok a 30-as években*, <http://www.bibl.u-szeged.hu/ha/emigracio/> (2013. 11. 10).
- TARCZA 2013 – TARCZA Orsolya, *Borulni fog az ügyeleti rendszer?*, http://www.elitmed.hu/ilam/egeszsegpolitika/borulni_fog_az_ugyeleti_rendszer_10519/ (2013. 11. 10).
- VARGA 2013 – VARGA Szabolcs, *Kivándorlás: ez nem exodus*, http://hvg.hu/gazdasag/20130715_A_kivandorlas_egymasra_rakodo_tortenések_ (2013. 11. 10).

KAULICS BOGLÁRKA

Esélyegyenlőség és ami mögötte van

„Csak akkor válhatsz emberré,
amikor megtanulod az embert látni másokban is.”¹

Esélyegyenlőség: ennek a fogalomnak talán léteznie sem kellene, ha nem emberek lennénk. Igaz azonban, hogy az állatvilágban is megfigyelhető az eltérő, más egyed kirekesztése. Talán egy tökéletes világban, ahol mindenki egészséges, egyforma gondolkozású, és egyforma javakkal bír, nem is ismernénk sem a kirekesztés, sem az esélyegyenlőség fogalmát.

Az esélyegyenlőségről először a faji hovatartozás, az eltérő bőrszín, a vallás, a gazdasági helyzet, az életkor, a nemek közötti különbségek jutnak eszünkbe. Sajtóhírekben, cikkekből egyre többször használják a diszkrimináció szót is. Ám a meghatározások és fogalmak érdekében nem könnyű eligazodni. Például a meghatározás szerint roma az, aki annak vallja magát. Az emberekben sajnos erős előítéletek élnek a roma emberekkel szemben. Ennek az ellentétnek az az oka, hogy nem ismerjük egymás kultúráját, szokásait, hagyományait. Sok emberben automatizálódtak azok a sztereotípiák, hogy nem szeretnek dolgozni, hangosak, kevésbé figyelnek a higiénia, alacsony iskolázottságuk, szegények. Sokan szeretnek hevesen gesztikulálni, többségükre a hirtelen hangulatváltozás, babonaság, átkozódás jellemző. Ennek a szemléletnek az elterjedésében szerepet játszott, játszik a média is. Gondolok itt arra, hogy jelképes összegért vállalják a mélyszegénységben élő emberek a szereplést a különféle délutáni show-műsorokban. Talán meg sem értik, hogy ezzel az előítéleteket még jobban fokozzák, és az emberek hajlamosak arra, hogy általánosítsanak. A médianak van azonban pozitív hatása is: betekintést nyerhetünk például főzőműsorok vagy riportok útján a roma előadók életébe. Láthatjuk, hogy a roma emberek számos értékes tulajdonsággal bírnak. Családcentrikusak, hagyománytisztelők, nagy a gyerekek iránti szeretetük, mélyen vallásosak, jó a zenei hallásuk, ritmusérzékük, jól énekelnek és táncolnak. Az integrációnak köszönhetően lehetőségük nyílik a továbbtanulásra, ösztöndíjakat kapnak, támogatják őket. A vegyesházasságok pedig egyre elfogadottabbak, faluhelyen sem szólják meg a párt. A társadalom is, ha csak lassan is, de megnyílik feléjük: kutatják a nyelvüket, tanulmányok készülnek a tradícióikról, a lovári és beás nyelvekből már érettségizni is lehet, nyelvvizsgát tehetünk. A statisztikák szerint a pedagógusok, a rendőrök között is nőtt a roma származásúak száma. Ez azt mutatja, hogy sokan vannak közülük, akik számára fontos a tanulás, és érték az iskolázottság. Ők is sokat tehetnek azért, hogy könnyebb legyen az együttélés, hiszen ismerik egymás habitusát, szokásait, és eligazodnak mindkét kultúrában. Ők megmutathatják, hogy fontos megismernünk és elfogadnunk egymást, hiszen egy közösséget alkotunk.

A hajléktalanság felszámolása egy szélmalomharc. Rengeteg szervezet van, amely segít abban, hogy fedél legyen az utcán élők feje felett, emberhez méltóan tudjanak élni. Újságcikkek, riportok, tanulmányok, felmérések készültek, készülnek a hajléktalanok nehéz sorsáról. Előfordul, hogy egyes esetekben az egyén tehet arról, hogy utcára került, pl. italozás, szerencsejáték, de nagyon sok ember a munkahelye elvesztésével, banki hiteltartozással, kezességvállalásával került emberhez alig méltó körülmények közé. Nem is gondolnánk, hogy milyen

¹ FARKAS 1988, 236.

sok közöttük a szakképzett ember, a családszerető nő és férfi, akik a körülmények miatt elhagyják családjukat, elvágják a hozzájuk fűződő szálakat, és megszüntetnek minden kapcsolatot a barátokkal, ismerősökkel. Lehet, hogy sokan azt mondják közülük, megszokják, hogy nincsenek kötöttségeik, akkor kelnek és fekszenek, amikor akarnak, nem kell közüzemi számlákat, adót fizetniük, a különböző szervezetek biztosítják nekik az ennivalót, szállást adnak nekik. A kiszolgáltatottság, a védtelenség, a sajnálat megtapasztalása ellen viszont ők sem tudnak mit tenni. Sorsukon csak nehezen tudnak változtatni, hiszen a munkaadók nem szívesen alkalmaznak hajléktalant, mert fenntartásaik vannak velük szemben. Ez pedig újabb példa arra, hogyan hatnak az előítéletek. Láthatunk ittas hajléktalanokat, és könnyen levonjuk azt a következtetést, hogy a pénzt, amit kapnak, nem élelmiszerre, hanem alkoholra költik. Gondolkodhatunk azonban másképpen is: az alkohol tompítja az éhséget, a fázást. Arról nem is beszélve, hogy az embertársak sajnálkozó, lenéző tekintetét is elviselhetőbbé teszi.

Az egészséges ember számára természetes, hogy óvodába, iskolába jár, dolgozik, családjába van, utazik és szórakozik. A fogyatékos emberek problémáit csak az érezheti át, aki maga is küzd a fogyatékoságból származó hátrányokkal, vagy személyesen naponta látja, tapasztalja, hogy hogyan élnek fogyatékkal élő embertársaink. Súlyos tévhit, hogy csak az az ember fogyatékkal él, akinek például nincs keze vagy lába, vagy pedig betegségének látható jelei vannak. Számos olyan eset van, amikor csak az érintett tudja, érzi, milyen nehéz az társadalom előítéleteivel, megvetésével való küzdelem.

Ma már az internetnek köszönhetően egyre elterjedtebb, hogy egy-egy fogyatékosággal, betegséggel kapcsolatban fórumok, csoportok, szövetségek alakulnak. Itt a tagok meg tudják beszélni a problémáikat, mindennapi gondjaikat, sőt segítséget is kapnak egymástól. Érzik, tapasztalják: nincsenek egyedül. Az internetes oldalaknak azonban hátránya is van. Gondoljunk csak bele, amikor egy betegségben szenvedő, a gyógyulásban reménykedő ember vagy családtagjai nem tudják elfogadni a kezelő orvos véleményét, éppen nekik, a kétségbeesetteknek ajánlanak gyógymódokat „csodagyógyszereket” azok, akiket nem a gyógyítás, hanem a meggazdagodás iránti vágy vezérel. Megtehetik az ajánlataikat, hiszen az egyén saját joga eldönteni, mit vesz be, és szedi-e az orvos által felírt gyógyszereket, eljár-e kezelésekre, vagy pedig „gyógyító boszorkányok”, kuruzslók segítségét veszi igénybe. A betegség nagy üzlet, mondhatni iparág, és a beteg ember esendő. Bízunk a gyógyulásában, a „csodában”. Sajnos ebben a helyzetben, a betegségben és a gyógyulás keresésében is felmerül az egyenlőtlenség kérdése: a vagyonosabb emberek hamarabb juthatnak el a gyógyuláshoz. Közhely, de igaz. Egy szegény, vagyontalan beteg ember nem tud olyan készítményeket, étrendkiegészítőket megvenni, olyan módon táplálkozni, ami segítheti a gyógyszerek beépülését.

Napjainkban az állam hangsúlyozza az esélyegyenlőséget, és tenni is próbál azért, hogy egyenlő esélyekkel induljunk az életben. Mégis vannak és lesznek megoldatlan problémák, pl. a fizetésbeli különbségek a nők és a férfiak bére között, fenntartások és előítéletek a más etnikumhoz tartozó emberekkel szemben. Az állam hozhat olyan intézkedéseket, többek között adókedvezmény formájában, munkahelyteremtéssel, pótszabadsággal, magasabb összegű családi pótlékkal, vagy éppen utazási kedvezmény formájában, amivel a hátrányos helyzetet kompenzálni lehet, vagy legalábbis pillanatnyi segítséget lehet nyújtani a rászorulóknak. Rendeletekkel, szabályokkal azonban a legfontosabbat nem lehet előírni: a toleranciát, a segítőkészséget, az elfogadást, az együttérzést, a megértést.

Naponta járok tömegközlekedési eszközzel, sok emberrel találkozom, és nyitott szemmel fogadom be a világot. Látom a pozitív és a negatív példákat arra vonatkozóan, hogy az emberek hogyan reagálnak, ha mozgáskorlátozott vagy szellemileg sérült embertársunk utazik velünk. Sajnos sokan csak megbámulják őket, összesűgnak a hátuk mögött, látványosan szörnyülködnek. Mások pedig inkább közönyösen, fejüket elfordítva, a telefonjukat nyomkodva ügyet sem vetnek arra, hogy a másoknak, az embertársuknak segítségre lenne szüksége. A közlekedést a mozgáskorlátozottak számára alacsonypadlós, akadálymentesített autóbuszokkal

próbálják könnyebbé tenni. Tapasztalataim alapján a buszsofőrök rendkívül toleránsak és türelmesek a sérült emberekkel szemben. És az utasok? Az ő magatartásuknak változnia kellene.

Meg kell értenünk azt is, hogy a szerzett, például baleset következményeként fellépő sérülések esetében embertársainknak törődésre, gondoskodásra van szükségük. A kezdeti sokk és a fájdalmas rádőbbenés után időre van szükségük ahhoz, hogy helyzetüket ártértékeljék, állapotukat, önmagukat elfogadják. Sokszor sajnos reménytelen a gyógyulás, ám ezt megérteni, belátni lehetetlen feladat. A balesetet szenvedett felnőtt családjára, barátaira, környezetére van utalva, és ha önállóságát is elveszti, akkor maga és környezete embert próbáló helyzetbe kerülnek. Súlyos következmények léphetnek fel, pl. önértékelési zavarok, depresszió, kiszolgáltatottság, bezártság, elszigeteltség, és nem ritkán a kirekesztettség érzése. Környezetét, lakását át kell rendezni, biztonságossá tenni, esetleg akadálymentesíteni (pl. rámpák építése, kapaszkodók a fürdőszobában, küszöbök megszüntetése). Vannak olyan egészséges emberek, akik idegenkedve, elutasítón viselkednek, kellemetlenül, szinte fenyegetve érzik magukat egy sérült egyén társaságában. Valószínűleg azért, mert rájönnek arra, hogy velük vagy a családtagjaikkal is bármikor történhet hasonló baleset, ők is könnyen kerülhetnek ilyen helyzetbe. Előfordulhat az is, hogy a balesetből származóan sérült fiattól elfordulnak barátai, társai is, a kapcsolatok meglazulnak, a beszélgetések megriktnak. Éppen ebben a helyzetben van szükség arra, hogy a barátok, a kortársak, a csoporttársak támogassák és segítsék a nehézségekkel küzdő társukat.

A gyermekek, fiatalok életében a tanulás, az iskolába járás, a barátkozás játsszák a főszerepet. Egy értelmi fogyatékos gyermekre társai néha csak „csodabogárként” tekinthetnek, de sok esetben lesz csúfolódás, kirekesztés áldozata is. A szülők és a pedagógusok felelőssége, hogy a kicsiknek elmagyarázzák, hogy pajtásuk segítségre szorul, és legyenek vele türelmesebbek, megértőbbek, és tanulják meg, hogyan segíthetnek neki a mindennapi feladatok elvégzésében, a közlekedésnél, szünetekben és ebédkor a táplálkozásban. Egyes feladatok megoldásához akár több gyerek összefogására is szükség lehet, annak ellenére, hogy már minden iskola akadálymentesített.

A fogyatékos vagy megváltozott munkaképességű emberek is vágnak arra, hogy dolgozzanak, és legyen lehetőségük a munka világába „beolvadni”. Sajnos ez néha nem olyan egyszerű, hiszen

„a munkaadók nem kellően informáltak a fogyatékos emberek alkalmazásával kapcsolatban. Félelmeik között szerepelnek, hogy a fogyatékos személyek alacsonyabb teljesítménnyel végzik a munkát, speciális beruházásokra lenne szükség a számukra megfelelő munkakörülmények kialakításához. [...] Sokan azonban előítéleteket és téves elképzeléseket táplálnak a fogyatékos emberekről és arról, hogy mire képesek. Alulértékelik a képességeiket, emiatt nem kapnak ugyanolyan esélyt, mint mások. A kommunikáció is nehézségekbe ütközik esetükben. Olykor az emberek nem értik meg őket, de még csak erőfeszítést se tesznek a megértés érdekében. [...] Nem szabad figyelmen kívül hagyni a képességeiket, mert az egyenlőtlen bánásmódot eredményez, és hátrányos megkülönböztetéshez vezet.”²

Napjainkban szerencsére egyre több cég, vállalat foglalkoztat megváltozott munkaképességű dolgozókat. A munkaadók adókedvezményt is igénybe vehetnek, valamint rehabilitációs hozzájárulást sem kell fizetniük.

A fenti gondolatok az én személyes élményeimből, megfigyeléseimből fakadnak. Családomban is előfordul súlyos betegség következményeként kialakult megváltozott munkaképesség. Közeli hozzátartozóm a *colitis ulcerosa* (fekélyes vastagbélgyulladás) nevű betegségben

² DAJNOKI 2012, 251–252.

szenved. Ezt 13 éve diagnosztizálták nála, állapota fenntartható, de nem gyógyítható. Betegsége kísérőjelenségeként rendszeresen hasmenés, hányás, ízületi fájdalmak, gyengeség, bőrgyógyászati elváltozások, alvászavarok jelentkeznek. Most 41 éves. Együtt élünk és én végigkísérem mindennapi harcát azért, hogy betegen is egyenlőként élje életét a családban, a munkahelyén. Ápolónőként dolgozik egy idősek otthonában. Munkáját nagyon szereti, betegségét nem titkolja. Munkatársai, főnökei toleránsak vele. Betegségéről nyíltan beszél mindenki, de családjában vannak olyanok, akik nem megértőek. Nem képesek elfogadni, hogy nem utazik el hozzájuk, nem vesz részt minden családi eseményen, számos ételt nem tud elfogyasztani. Ezért nagyképűnek és beképzeltnek tartják, személyes sértésnek veszik, ha valamire határozottan nemet mond. Hajlamosak kibeszélni, a többi családtag között is szítani az ellentétet, holott csak meg nem értésről van szó. Példa erre, hogy egy közeli családtag egy internetes fórumra minden nap írt családi életéről, és magát jobb színben feltüntetve a beteg egyént „otthonülőnek”, „lustának” nevezte, miközben a tényeket is elferdítette. A probléma ezzel az, hogy ezt az oldalt a család többi tagja is olvasta, mivel az oldal nyilvános. Beszélgetés útján ugyan tisztázódott a helyzet, igaz, a bocsánatkérés a fórumon nem történt meg. Mindezek után a két fél érezhetően távolságtartóbb lett egymással.

Ránézésre nem állapítható meg, hogy beteg. Mindig bizonyítani akar, de sokszor elkeseredik az emberek tudatlansága, rosszindulata miatt. Ilyenkor lehangolt lesz, de később új erőre kap, és mindig mosolyog, mellyel erőt ad másoknak, éli az életét, és nem a miérteken gondolkodik. Nagyon szeretem, hiszen ő az Édesanyám.

Rövidítésjegyzék

DAJNOKI 2012 – DAJNOKI Krisztina, *Fogyatékos, illetve megváltozott munkaképességű személyek foglalkoztatásának munkaerőpiaci megítélése*, Gazdasági és Társadalomtudományi Közlemények, 2012, 2. sz., 251–252.

FARKAS 1988 – FARKAS Endre, *Életünk és az erkölcs*, Bp., Kossuth, 1988, 236.

SAJÁT JEGYZETEIM

